

Tarih ve Gelecek

Uluslararası Hakemli Tarih Araştırmaları Dergisi

YIL: 5 (NİSAN 2019) - CİLT: 5 - SAYI: 1

e-ISSN 2458-7672 | Periyot Yılda 3 Sayı | Başlangıç: 2015 | Yayıncı Celal ÖNEY

WEB: <http://dergipark.gov.tr/jhf>

İletişim / Contact: tarihgelecek@gmail.com

History and Future

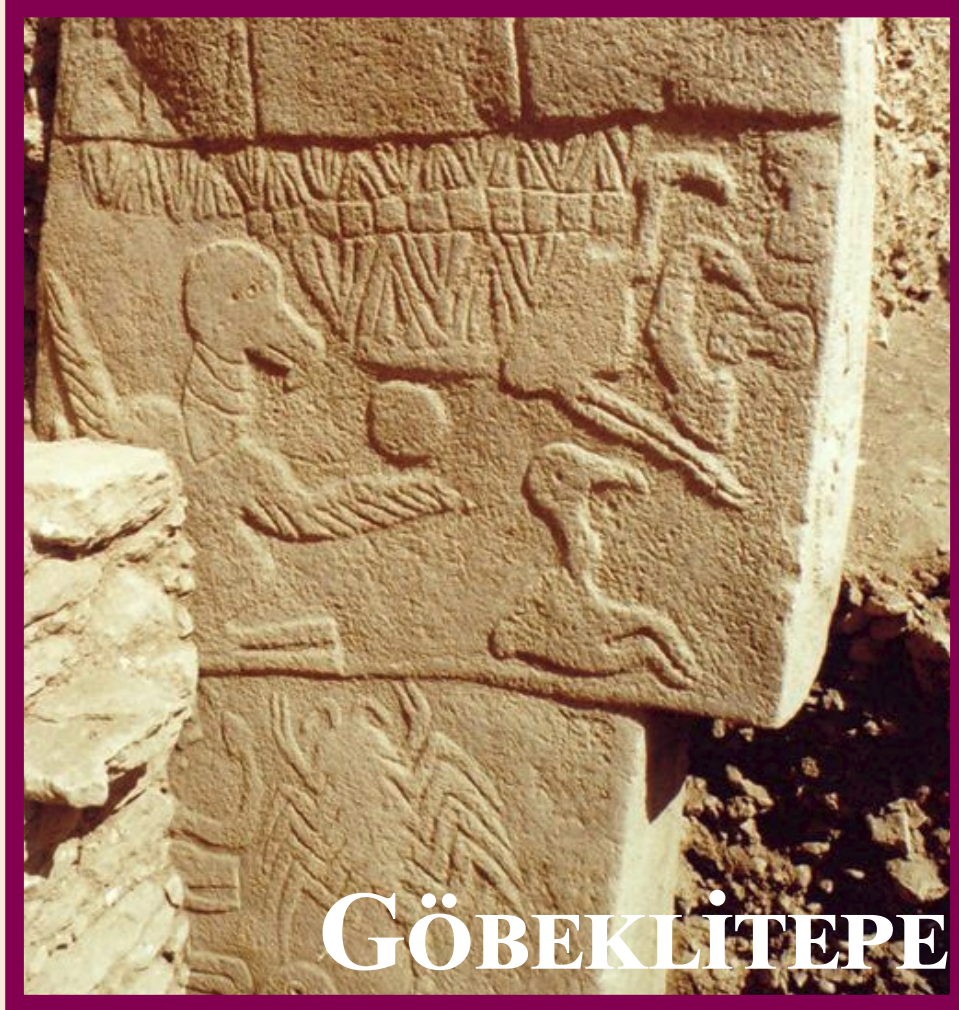
International Peer-Reviewed Journal of History Researches

YEAR: 5 (APRIL 2019) - VOLUME: 5 - ISSUE: 1

e-ISSN 2458-7672 | Period Tri-annual | Founded: 2015 | Publisher Celal ÖNEY

WEB: <http://dergipark.gov.tr/jhf>

İletişim / Contact: tarihgelecek@gmail.com

GÖBEKLİTEPE

Kapak resmi: <http://sanliurfamuzesi.gov.tr/TR-178663/gobekli-tepe.html>

TARİH VE GELECEK HISTORY AND FUTURE

Tarih ve Gelecek Dergisi İnsan ve Toplum Bilimleri alanında güçlü bilimsel bir yaklaşımla hazırlanmış nitelikli çalışmaları değerlendirmek üzere dört ayda bir (Nisan, Ağustos ve Aralık) yayınlanan uluslararası hakemli bir dergidir. Tarih ve Gelecek Dergisi'nde yayınlanan tüm yazıların, dil, bilim ve hukuki açıdan bütün sorumluluğu yazarlarına, İlk yayın hakları Tarih ve Gelecek Dergisi'ne aittir. Yayınlanan yazılar eser sahibinin yazılı izni olmaksızın kısmen veya tamamen herhangi bir şekilde basılamaz, çoğaltılamaz. Yayın Kurulu dergiye gönderilen yazıları yayınlayıp yayınlamamakta serbesttir.

The Journal of History and Future is an international, peer-reviewed tri-annual (April, August and December) journal tending to publish qualified works with a strong scientific approach in the fields of humanities and social sciences. Authors bear the sole legal responsibility for their published works in the Journal of History and Future. The Journal of History and Future has the sole ownership of copyright to all published works. No part of this publication shall be produced in any form without the written consent of Journal of History and Future.

VOLUME 5, ISSUE 1 – APRIL 2019
CILT 5, SAYI 1 - NİSAN 2019

Nisan 2019 Sayısı Editörü
Dr. Öğrt. Üyesi Osman KARLANGIÇ
Batman Üniversitesi / Tarih Bölümü

+904362494949/1552

Email: tarihgelecek@gmail.com

Web: <http://dergipark.gov.tr/jhf>

*Uyarı 1. Bu dergide yer alan makalelerdeki görüşler, bu görüşlerden doğabilecek hukuki ve cezai sorumluluklar, varsa yazım eksiklikleri ve hataları makale sahiplerine ait olup **TARİH VE GELECEK** dergisini bağlamaz.*

*Uyarı 2. Dergide yayımlanan eserlerin **tefif hakları** yazarlarına aittir. Bu nedenle **TARİH VE GELECEK DERGİSİ** eserini yayımladığı yazara ücret ödemez. Yazardan izin alınmadan eserin çoğaltılması, basılması veya ticari amaçlar için kullanılması yasaktır. Lütfen yazar ile iletişime geçmek için iletişim bilgilerinin yer aldığı eserin ilk sayfasına bakınız.*

**Yayın Kurulu Başkanı / Director of
Editorial Board**

Prof. Dr. Abdülatif TÜZER
Muş Alparslan Üniversitesi / Felsefe Bölümü

Editör Kurulu/ Editor Assistants

Prof. Dr. Hüseyin ÜRETEN
Adnan Menderes Üniversitesi / Tarih Bölümü

Dr. Öğrt. Üye. Ercan ÇAĞLAYAN
Muş Alparslan Üniversitesi / Tarih Bölümü

Doç. Dr. İrşad Sami YUCA
Muş Alparslan Üniversitesi / Tarih Bölümü

Dr. Öğrt. Üyesi Esra ÇIPLAK
Muş Alparslan Üniversitesi / Tarih Bölümü

Dr. Öğrt. Üye. Mehmet ÖZALPER
Muş Alparslan Üniversitesi / Tarih Bölümü

Dr. Öğrt. Üye. Murat ALANOĞLU
Muş Alparslan Üniversitesi / Tarih Bölümü

Dr. Öğrt. Üye. Muhammed YÜCEL
Muş Alparslan Üniversitesi / Tarih Bölümü

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Mustafa Nuri TÜRKMEN
Batman Üniversitesi / İslami İlimler

Prof. Dr. Nuri ÇEVİKEL
Harran Üniversitesi / Tarih Bölümü

Prof. Dr. Osman AKANDERE
*Necmettin Erbakan Üniversitesi / Atatürk
İlkeleri ve İnkılap Tarihi*

Prof. Dr. Zaza TSURTSUMIA
Tiflis Devlet Üniversitesi

Prof.. Dr. Zeki ÇEVİK
Balıkesir Üniversitesi / Tarih Bölümü

Doç. Dr. Danko LEOVAC
Sırbistan Belgrad Üniversitesi / Tarih Bölümü

Doç. Dr. Hüseyin ÜRETEN
Adnan Menderes Üniversitesi / Tarih Bölümü

Doç. Dr. Mustafa ALİCAN
Muş Alparslan Üniversitesi / Tarih Bölümü

Doç. Dr. Orlin SABEV
Bulgaristan Bilimler Akademisi

Doç. Dr. Sebahattin ŞİMŞİR
Balıkesir Üniversitesi / Tarih Bölümü

Doç.Dr. Yılmaz KARADENİZ
Amasya Üniversitesi / Tarih Bölümü

Dr. Öğrt. Üye. Bahattin ÇATMA
Muş Alparslan Üniversitesi / Tarih Bölümü

Dr. Öğrt. Üye. Elçin NECİYEV
Muş Alparslan Üniversitesi / Tarih Bölümü

Dr. Öğrt. Üye. Tekin İDEM
Batman Üniversitesi / Tarih Bölümü

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof. Dr. İbrahim YILMAZÇELİK
Fırat Üniversitesi / Tarih Bölümü

Prof.Dr. Tamella ALİYEVA
Muş Alparslan Üniversitesi / Edebiyat Bölümü

Doç. Dr. Fahri YETİM
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi / Tarih Bölümü

Doç. Dr. Şarika GEDİKLİ BERBER
Gazi Üniversitesi / Tarih Bölümü

Doç. Dr. Yegane ÇAĞLAYAN
Muş Alparslan Üniversitesi / Sosyal Bilimler

Dr. Öğrt. Üye. Ahmet Gökçen
Muş Alparslan Üniversitesi / Sosyoloji Bölümü

Dr. Öğr. Üye. Canser KARDAŞ
Muş Alparslan Üniversitesi / Edebiyat Bölümü

Dr. Öğr. Üye. Efe DURMUŞ
Harran Üniversitesi / Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üye. Gülbin FIRAT
Muş Alparslan Üniversitesi / Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üye. Sedat KARDAŞ
Muş Alparslan Üniversitesi / Edebiyat Bölümü

Dr. Öğr. Üye. Selim ADALI
*Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi / Tarih
Bölümü*

Dr. Öğr. Üye. Yunus Emre TANSÜ
Gaziantep Üniversitesi / Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üye. Zekeriya TÜRKMEN
İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi / Tarih Bölümü

Sekreteryaya / Secretariat

Arş. Gör. Dr. Şeyhmus BİNGÜL

İletişim Sorumluları / Coorrespondents

Dr. Öğrt. Üyesi Celal ÖNEY
Muş Alparslan Üniversitesi / Tarih Bölümü

Mizanpaj ve Dizgi / Layout and Design

Dr. Öğrt. Üyesi Celal ÖNEY
Muş Alparslan Üniversitesi / Tarih Bölümü

Tarih ve Gelecek

Uluslararası Hakemli Tarih Araştırmaları Dergisi

History and Future

International Peer-Reviewed Journal of History Researches

Hakemler - Referees

CİLT 5, SAYI 1 - NİSAN 2019

VOLUME 5, ISSUE 1– APRIL 2019

Doç. Dr. Ercan ÇAĞLAYAN
Muş Alparslan Üniversitesi Tarih
Bölümü

Doç. Dr. İrşad Sami YUCA
Muş Alparslan Üniversitesi Tarih
Bölümü

Doç. Dr. Yegane ÇAĞLAYAN
Muş Alparslan Üniversitesi Tarih
Bölümü

Doç. Dr. Yavuz GÜNAŞDI
Atatürk Üniversitesi Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Esra ÇIPLAK
Muş Alparslan Üniversitesi Tarih
Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Efe DURMUŞ
Harran Üniversitesi Tarih Bölümü

**Dr. Öğr. Üyesi Ökkeş Kürşad
KARACAGİL**
İstanbul Üniversitesi Tarih Bölümü

**Dr. Öğr. Üyesi Abdolvahid
SOOFİZADEH**
Aksaray Üniversitesi Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Erdem KARACA
Bitlis Üniversitesi Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Fatma Ünyay AÇIKGÖZ
Kırıkkale Üniversitesi Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Elçin NECİYEV
Muş Alparslan Üniversitesi Tarih
Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Murat ALANOĞLU
Muş Alparslan Üniversitesi Tarih
Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Nurgül YILDIRIM
Mustafa Kemal Üniversitesi Tarih
Bölümü

Arş. Gör Dr. Şeyhmus BINGÜL
Muş Alparslan Üniversitesi Tarih
Bölümü

Tarih ve Gelecek Dergisinin NİSAN 2019 sayısı için emek sarfeden başta hakemlerimiz olmak üzere kıymetli yazarlarımıza teşekkür eder bu sayıda yayınlanan eserlerin alanlarına katkı yapmasını dileyerek yeni sayıda görüşmek dileğiyle.

*Nisan 2019 Sayı Editörü
Dr. Öğrt. Üyesi Osman Karlangıç
Batman Üniversitesi / Tarih Bölümü*

DOAJ

DIRECTORY OF
OPEN ACCESS
JOURNALS

*acar
index*

academic researches index

ERIH PLUS

EUROPEAN REFERENCE INDEX FOR THE
HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

SINDEX

türk eğitim indeksi

100'lerce Sosyal Bilimler Dergisinde Atif Ara

CİLT 4, SAYI 3 - ARALIK 2018
VOLUME 4, ISSUE 3– DECEMBER 2018

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

- In the 19th Century the Relations of the Foreign Ambassadors and Missioners with the Ottoman Empire' Management.....10
19. yüzyılda Yabancı Büyükelçi ve Misyonerlerin Osmanlı İmparatorluğu Yönetimiyle İlişkileri
Sedat KANAT
- Sovyet Kazakistanı'nda Eğitimin Genel Durumu (1930-1940).....23
General Situation of Education in Soviet Kazakhstan (1930-1940)
Ercan ÇELEBİ
- 27 Mayıs Askeri Darbesinin Vilayetlerdeki Yansımaları: Bitlis Örneği.....38
The Effect of 27 May Military Coup in Cities: Example of Bitlis
Bilal TUNÇ
- Akşehir Ayânı Hacı Paşazâde Ahmet Bey'in Terekesi.....52
Estate Register Belonging to Hacı Paşazâde Ahmet Bey the Ayân of Akşehir
Gürkan CEVGER
- Sevakin: Osmanlı İmparatorluğu'nda Kuzeydoğu Afrika Limanı*.....63
Suakin: A Northeast African Port in the Ottoman Empire
Fatma ÇALIK ORHUN
- Osmanlı Donanması'nın Tatlı Su İhtiyacının Karşlanması.....79
The Needs Of Fresh Water Ottoman Navy
Burak KOCAOĞLU
- Yunan Panteonuna Luvi Etkisi: Pegasos Örneği.....93
Luwian Effect on the Greek Pantheon: Pegasos Example
Kürşat BARDAKCI
- An Approach on Tarhana and its Similarity to Hittite word ^{GA}taraşganna.....110
Tarhananın Hititçe ^{GA}taraşganna Kelimesi İle Benzerliği Üzerine Bir Yaklaşım
Ali GÜVELOĞLU
- XI-XII. Yüzyıllarda Zencan'da Bir Türkmen Beyliği: Kafşutoğulları 122
Kafshutids: A Turkoman Principality in Zanzan in The 11th and 13th Centuries
Hüseyin KAYHAN

Emeviler Döneminde Fars Bölgesi ve Şiraz Şehri.....131
Persian Region and City Of Shiraz During Umayyad Era
Türker UYGUR

I. Dünya Savaşı Öncesinde Osmanlı Devleti Ve İran'ın Almanya'yı Üçüncü Güç Olarak
Görme Politikaları.....142
*Policies of Ottoman Empire and Iran Regarding Germany as the Third Ally Before the
First World War*
Mustafa ŞEHİTOĞLU; Nevzat ERDOĞAN

Akademik Araştırma, Organize Olma Ve Yazma Süreçlerinde Zotero.....160
Zotero in the Process of Academic Research, Organizing and Writing
Celal ÖNEY

Kitap İnceleme

Balkan Tarihi (20. Yüzyıl) Cilt: 2.....182
*Barbara JELAVICH / Tercüme: Zehra Savan, Hatice Uğur, İstanbul, Küre Yayınları,
2013, 506 Sayfa, ISBN: 9789756614358*
Eren KORKMAZ

Res. Asst. Dr.
Sedat KANAT

Bingol University, Faculty of Arts and
Sciences, Department of History
sedat5825_kanat@yahoo.com.tr

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8662-9069>

Eser Geçmişi / Article Past: 25 Mar 2019 / 30 Mar 2019

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.544365>

Orjinal Makale / Orjinal Paper

In the 19th Century the Relations of the Foreign Ambassadors and Missioners with the Ottoman Empire' Management

19. yüzyılda Yabancı Büyükelçi ve Misyonerlerin Osmanlı İmparatorluğu Yönetimiyle İlişkileri

Abstract

The Ottoman Empire, perhaps, was last strong example of the classical empires age. Sovereign, at the beginning, was most powerful person. But in time the power of Sultan come to be separated among different pivots. One of the these pivots has been Bâbüâlî. Its effect aura had started to spread out from the end of the 18th century. On the other side, foreign ambassadors and missioners have also obtained a big potency in the 19th century with modern diplomacy coming to gained gravity in the field of management.

Keywords: Bâbüâlî, Foreign Ambassadors, Missioners, Modern Diplomacy.

Öz

Osmanlı İmparatorluğu, klasik imparatorluklar çağının belki de son güçlü örneğiydi. Hükümdar başlangıçta en güçlü kişiydi. Fakat onun gücü zamanla farklı eksenler arasında dağılmaya başladı. Bu eksenlerden birisi Bâbüâlî olmuştur. Onun etki alanı 18. yüzyıldan itibaren genişlemeye başlamıştı. Diğer taraftan yabancı büyükelçi ve misyonerler de, 19. yüzyılda modern diplomasinin yönetim alanında ağırlık kazanmaya başlamasıyla birlikte büyük bir güç elde etmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Bâbüâlî, Yabancı Büyükelçiler, Misyonerler, Modern Diploması.

ATIF: KANAT Sedat, "19. yüzyılda Yabancı Büyükelçi ve Misyonerlerin Osmanlı İmparatorluğu Yönetimiyle İlişkileri" **Tarih ve Gelecek Dergisi**, 5/1 (Nisan-2019), s. (10-22)

CITE: KANAT Sedat, "In the 19th Century the Relations of the Foreign Ambassadors and Missioners with the Ottoman Empire' Management" **Journal of History and Future**, 5/1 (April-2019), pp. (10-22)

1. Introduction

1.1. Function of the Palace in the Ottoman Empire Management Comprehension

The Palace was institution which was represented of the traditional state comprehension as center of the Ottoman Empire.¹ The Sultan was being presented at the pinnacle of management system. His power had overlapped all of the balance elements, though this power has been constricted by the Sharia and rebel threats.² Besides, the some famous bureaucrats would ascend the throne of somebody who may be benefit for they. This case was same a election which made of the elite formal electors in the Palace.³ Since Murat II in the Palace, for example, an influential family was Çandarlıs. Fatih Sultan Conqueror was able to wipe out the their penetration into the state affairs after he took possession of the management.⁴

Most shining periods of the Ottoman Empire were lived in the of Yavuz Sultan Selim and Suleyman Magnificent's epochs. Most important successes of the first had realised the end of campaigns which his made for Egypt and Iran. This two fightings had opened the way for advance of Suleyman I into Rumelia, strengthening the Ottoman hegemony on the of Anatolia's east and south frontiers. On the other hand, Suleyman had found ready the leader status of all the muslims as soon as he acceded to the throne. According to some historians, Suleyman was magnificent and resembling for Henry VIII and François I.⁵

Murat IV was one of most "energetic" of the all Ottoman sultans, also. He gained the military achievements, especially, in the areas of the Caucasia and Mesopotamia. Although these all the successes, his energy was absorbed by riots of the soldiers in the some provinces of the Empire. Apart this, his alcohol addiction caused the he died in the early age.⁶

In the beginning of the 18th century was lived the "Tulip Period" in the of Ahmed III's reign between 1718 and 1730 which adressed the struggles of Empire for Westernization. But the struggles mentioned took quantative way more than qualitative. In this case, Grand Vizier Damad Ibrahim Pasha was assumed the responsibility because of he has an aesthetic taste and talented for the Palace policy.⁷ The Sultan has "gentle and soft nature,"⁸ eventually, was obliged for dethrone through Patrona Halil Revolt (1730). In the end of this century started the sovereignty of Selim III, as one of reformer sultans. Selim III pursued classical Ottoman approaches on reform issue. Henceforth, he gave priority the innovation movements in the area of military. Here was point the intensified of cliché Ottoman approach on the reforms. In the military, for instance, he has done the new gunsmith corps by hand of Ömer Ağa. He was benefited from proficient names those Lafitte, St Remny, Monnier, Toussaint e.g. in the sphere of education, engineering and war art e.t.c. Of course, the Janissaries was most anguished for this applications. One on the side, the newness of

1 Emine Kıray, *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, İletişim, İstanbul, 2010, 161.

2 R. H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, 1856-1876*, trans. Osman Akınhay, Agora, İstanbul, 2005, 10.

3 R. H. Davison, *Essays in Ottoman and Turkish History, 1774-1923, The Impact of the West*, Saqi Books, Texas, 1990, 97; T. Z. Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, Bilgi University, İstanbul, 2010, 7.

4 Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ, 1300-1600*, trans. Ruşen Sezer, Yapı Kredi, İstanbul, 2008, 27-39; Faruk Sümer, "Karamanoğulları," in *Encyclopedia of Islam*, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 2001, XXIV, 454-460.

5 Alan Palmer, *Verfall und Untergang des Osmanischen Reiches*, Paul List Verlag, München, 1994, 20-21.

6 Palmer, *Verfall und Untergang des Osmanischen Reiches*, 24.

7 Palmer, *Verfall und Untergang des Osmanischen Reiches*, 59.

8 Johan Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, trans. Nilüfer Epçeli, Yeditepe, İstanbul, 2011, V, 439.

Selim III was come to be remembered as “Nizam-ı Cedid” in a way which contained all the reforms made by the state.⁹ Selim III was overturned by a coup which was committed by Köse Musa Paşa and Şeyhülislam Topal Atallah.¹⁰

As for Mahmud II’s period was current the political weight of Grand Vizier and Sublime Porte. But weight mentioned passed again to the hand of Sultan from Grand Vizier after Alemdar Vak’ası.¹¹ The power rivals in the age of Mahmud II, according to one in view of, have got a feature which qualitativing the “structural tranformation” which had been launced since Mustafa II.¹² Besides, Ottoman Dynasty’s economical and political power was sustaining even if the sultanate and central state have being weakened.¹³ Apart from this, Kavalalı Mehmet Ali Pasha was perhaps only person who failed the Sultan.¹⁴

On the other side, Mahmud II was previously directed itself to the way to impede some wrongs which his ancestors made in the past and was the main cause of their dethrone. One of the their wrongs was themselves to leave open to thrusts of some cliques which have being negative affected from made reforms and have being maintaining themselves strong status. So, Mahmud II wiped firstly out the Janissaries which had been completely come in sight the their insufficient in the Mora Revolt, erected in front of reforms, had been become most dangerous group¹⁵ and trickery nest.¹⁶ Subsequent, queue came to vernacular lords. The collapse of the Janissaries provided to Mahmud II a reputation sovereign which has “reformer decisiveness and capacities”.¹⁷ But this condition in which his period started to change again in the end of the 19th century with the state reached to a central and bureaucratic structure.¹⁸

Abdülmeccid, following of Mahmud II, ascended the throne in the his seventeenth age.¹⁹ Mustafa Reşid Pasha was most important booster of his, who accomplished in proclaiming the Tanzimat Decree (1839). Among other persons whom emerged in the nearby of Sultan was also Rıza Pasha who Mahmud II’s Mâbeyn Müşiri (Mâbeyn Commander).²⁰

Abdülaziz after Abdülmeccid paid his attention in Mâbeyn-i Hümayûn (the Palace Management Unit) as soon as he acceded to the throne. Some staffs of in this institution had been appointed from Palace music unit, other some from else task areas. These staffs were immediately sent into their

9 Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, 1300-1451*, trans. Nilüfer Epeçli, Yeditepe, İstanbul, 2009, V, 101; Kemal Beydilli, “Selim III,” in *Encyclopedia of Islam*, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 2001, XXXVI, 422.

10 Beydilli, “Selim III,” 423.

11 Tunaya, *Türkiye’nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, 24.

12 Quoting from Rifa’at Abou-El-Haj Yunus Uğur, “Rifa’at Abou-El-Haj: Osmanlı Devlet ve Siyasi Yapısına Farklı Bir Bakış.” In *Hâkim Paradigmaların Ötesinde, Rifa’at Abou-El-Haj’a Armağan*, compiled by Donald Quataert-Baki Tezcan, trans. Aytek Sever, Tan, Ankara, 2012, 22.

13 Donald Quataert, *The Ottoman Empire, 1700-1922*, Cambridge University Press, Cambridge, 2005, 49.

14 Bernard Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, trans. Babür Turna, Arkadaş, Ankara, 2009, 125.

15 C. V. Findley, “The Tanzimat,” in *The Cambridge History of Turkey I-IV*, Cambridge University Press, London, 2008, IV, 12.

16 Oral Sander, *Siyasi Tarih, İlkçağlardan 1918’e*, İmge, Ankara, 2012, 290.

17 E. P. Engelhardt, *Türkiye’de Çağdaşlaşma Hareketleri, Tanzimat*, trans. Örgen Uğurlu, Nurer Uğurlu, Örgün, İstanbul, 2010, 75.

18 Nadir Özbek, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyal Devlet, Siyaset*, İktidar ve Meşruiyet, 1876-1914, İletişim, İstanbul, 2011, 128.

19 Ahmed Lütfi Efendi, *Vak’anüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, ed. Yücel Demirel, Türk Tarih Kurumu, İstanbul, 1999, VI-VIII, 1006.

20 Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, 1300-1451*, V, 327.

themselves task areas.²¹ Besides, the almost ten years of Abdülaziz passed to alternately Grand Vizier of Ali and Fuad Pasha whom efforting to reclaim the Empire in a way to following the developments of political, judicial, economic etc. areas of Europe.²² Moreover, the pashas mentioned to get hold of government so hurry up that Grand Vizier Kırılı Mehmet Pasha was dismissed only in the six weeks after Abdülaziz ascended the throne, even though he had been promised to stay on his duty.²³ But this effort of the pashas neither was springing from Europe pressure nor from mode of age. They was primarily striving to what most good for future of the Empire.²⁴ On the other side, the respectability of Palace was reduced more and more by some reforms which have being done from the beginning of the Tanzimat period. The one of examples which brought about this condition was ‘Local Management Houses’. Presented in these houses both representatives of staffs and of subjects was positive for future of parliamentarism, but not for traditional state structure.²⁵

Abdülaziz had been widely free thanks to death of Fuad and Ali pashas in 1871, but this time also Young Ottomans had come to being influential on management. According to a viewpoint, Young Ottomans had consisted of elites who “utterly opening up the Empire lands for modernism” as apart from Christian missionaries.²⁶ Their theoretical infrastructure had been formed from juristic philosophy, policy and economy theories of Montesquieu, Rousseau, Smith and Ricardo.²⁷ Young Ottomans come to be boosted among the top level state staffs who their influence was being constricted.²⁸ Apart from this, they claimed that the Empire was being rolling towards bad economic status and frequently used this claim in their critics.²⁹ The first manifesto of formation mentioned was a letter which Mustafa Fazıl Pasha wrote from Egypt.³⁰ Issue be spoken was who would be the Mabeyn-i Hümayun Müşiri in the morning of Abdülaziz’s dethrone with a coup.³¹

According to a comment the 19th century had been a period which the Ottoman Empire split out from ‘gazilik ideali’ (veteranship ideal). So, the Empire protection task had been assumed on the shoulder of palace officers more than parts of the religious and military.³² On the other hand, towards end of the 19th century potency matter was swinging with between the status that the Sultan was strong and a system that potency expanded on public stratum.³³

21 Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir*, ed. Cavid Baysun, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1991, XIII-XX, 147.

22 Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, 1300-1451*, V, 353. Besides, it is efforted to use the economy concepts. But economic policies produced either was “stillborn” or “remaining on the stage of itself maintain”, even though goodwill and conscious ardors. C. V. Findley, *Osmanlı Devleti’nde Bürokratik Reform, Bâbiâli, 1789-1922*, trans. Latif Boyacı-İzzet Akyol, İz, İstanbul, 1994, 137.

23 Davison, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform, 1856-1876*, 115.

24 Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, 1300-1451*, V, 429.

25 C. V. Findley, *Kalemîyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, trans. Gül Çağalı Güven, Tarih Vakfı, İstanbul, 2011, 91.

26 Bedri Gencer, *İslam’da Modernleşme, 1839-1939*, Doğubatu, Ankara, 2014, 262-263.

27 Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, 235.

28 F. A. K. Yasamee, *Ottoman Diplomacy, Abdulhamid II and the Great Powers, 1878-1888*, Isis, İstanbul, 1996, 11.

29 Findley, *Kalemîyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, 354.

30 Ahmet Hamdi Tanpınar, *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Dergâh, İstanbul, 2013, 225. Apart from this, see for a review on the paradigms of letter mentioned, Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İletişim, İstanbul, 2010, 307-314.

31 Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 40-Tetimme, 157.

32 Findley, *Kalemîyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, 21.

33 François Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, trans. Ali Berktaş, Homer, İstanbul, 2006, 44.

At the beginning of Abdülhamid II's sovereignty was come to the definite management comprehension to sustain of Empire. From now on, the Palace put forth its most hard-core and final power as a result of that Sovereign made choice. The created of this complex management device³⁴ in a way of his desired realised almost in the fifteen years which it covered from his first years to middle of the 1890s.³⁵

1.2. Function of the Bâbîâlî in the Ottoman Empire Management Comprehension

The word "door" in the East civilization was to emphasize the state affairs and management because of was resolved problems of the public at the doors of Palace. The word, in Turks, have previously being used for sovereign's palaces, subsequently had been also launced to be used for Grand Vizier kiosques and pavilions. "Bâbîâlî" term had come to mean that both Grand Vizier has some places and the Ottoman administration has, towards end of the 18th century.³⁶ This word gained most explicit mean that contained the complex buildings and the main departments of government at the beginning of the 19th century.³⁷ Besides, on the formation of Bâbîâlî had been influential the Dâr-ı Şûra and Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye, also.³⁸

At the point of its bureaucratic structure in the Bâbîâlî have being found three authorities, who "Sadâret Kethüdâsı (delegate of Grand Vizier)", "Reisülküttab (once chief clerk, afterwards foreign minister)" and "Çavuşbaşı (chief sergeant)", and a lot of departments which under their command. Sadâret Kethüdâsı most very concerned with inner affairs, it has the supremacy and distinctively status among Bâbîâlî personnels. But afterwards its importance reduced as result of more and more development of bureaucracy.³⁹ As the Reisülküttaplık is taking care of country outside matters, among the Çavuşbaşılık's responsibilities were those to analyze and send the various petitions for needed departments, to provide security in person etc.⁴⁰ Reisülküttap was second persona in the Bâbîâlî due to increase of its weight in the foreign diplomacy.⁴¹

In other respects, amidst the Bâbîâlî's routine tasks were those to listen cases of public, to do necessary of Hatt-ı Hümâyûns (sovereign order) which have been sent from the Palace and written actual problems. Additionally, the foreign ambassadors also have frequently being visiting to the Bâbîâlî and delivering the many kinds of denunciations and warnings on behalf of their themselves countries. So, particularly, the matters of the non-Muslims became one of the most preoccupaying issues for Bâbîâlî.⁴² Sublime Porte, at the same time, took upon oneself a pushing function on the reforms which made as necessaries of the age. It put into practise, perhaps, most vital one of these functions on new minority constitutions, for minorities who living disaster in the middle of the century. So that, in 1862 and 1863 Orthodox Greek and Gregorian Armenian citizens of the Empire obtained their themselves statute books, in 1865 the Jews.⁴³ So, Bâbîâlî was source of reforms until from 1839 to 1876. In this session was occurred plenty of transformations from education to policy

34 Findley, *Osmanlı Devleti'nde Bürokratik Reform, Bâbîâlî, 1789-1922*, 6.

35 Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, 171.

36 Tayyip Gökbilgin, "Bâbîâlî," in *Encyclopedia of Islam of Ministry of Education*, MEB, İstanbul, 1977, II, 175.

37 Findley, *Osmanlı Devleti'nde Bürokratik Reform, Bâbîâlî, 1789-1922*, 5, 30.

38 Mehmet İpşirli, "Bâbîâlî," in *Encyclopedia of Islam*, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 1988, IV, 381.

39 Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform, 1836-1856*, Eren, İstanbul, 1993, 67.

40 İpşirli, "Bâbîâlî," 378.

41 Findley, *Osmanlı Devleti'nde Bürokratik Reform, Bâbîâlî, 1789-1922*, 157.

42 İpşirli, "Bâbîâlî," 383; Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, 1856-1876*, 64.

43 Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, 1856-1876*, 119.

life.⁴⁴ This epoch, that is, a period was that “to be founded modern centralism in the modern Turkey history”.⁴⁵ But this condition was not evidence of everything goes well and of confidence that this process occurred. The Bâbiâlî’s approach have being foregrounded for reforms sometimes central managing, another sometimes economic growing which leant government support and individually attempt.⁴⁶

Consequently, Bâbiâlî lived its most perfect period, perhaps, in the between 1839 and 1871 because of in the period mentioned performed of duty the ability pashas. On the other side, “bureaucratic leadership” came to the fore in the era of the these pashas. This the leadership substantially get held of management mechanism as negotiator of international aids in the assorted fields, at the point that Ottoman Empire has no longer a army for maintain its benefits.⁴⁷ This bout was lived as “Sublime Porte Century”⁴⁸ until Abdülhamid II succeed to the crown. Yıldız Palace gained its strong and heavy status in the Abdülhamid II’s day as the center of the policy producing.⁴⁹

2. The Development of Embassy Concept in the Ottoman Empire

Ambassadors had got diversified functions in the course of history, such as to sign treaty, to foster the fighting sides for resist, to offer astonishing proposals for persuade rival states.⁵⁰ Venice had established first permanent embassy in the Istanbul in 1454. Subsequently, else states had followed it. The Ottoman Empire had been become aware of outside affairs by ambassadors that appointed as temporary until end of the eighteenth century. This closeness was not problem when the Empire is powerful but this attitude was occurring a remarkable disadvantage in the period which the Empire came to fall of.⁵¹ Moreover, even the slowness in that to make the foreign ambassadors’ policy desires was causing to be strain of relations.⁵²

As for Ottoman’s first permanent embassies, they was opened in the period of Selim III. But this attempt encountered divers difficulties, especially because of not know the foreign languages and diplomatic relation rules. Besides, embassies have been started to be arranged, basically in the approved rules frame of Vienna Agreement in 1815.⁵³

The foreign embassies in the Empire have come to quite potent clique for future draft that made on behalf of the Empire when in the case of Ottoman’ weak condition in the nineteenth century. Such that, even they was trying the details of food goods.⁵⁴ In the century aforementioned the ambassadors in the Istanbul was treating as if they have an autonomous conduct realm. One of indicators of their increasing power was resemblance of their themselves caiques which they are given

44 C. V. Findley, *Modern Türkiye Tarihi, İslâm, Milliyetçilik ve Modernlik*, trans. Güneş Ayas, Timaş, İstanbul, 2011, 132.

45 İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Alkım, İstanbul, 2005, 89.

46 Kıray, *Osmanlı’da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, 161.

47 C. V. Findley, *Dünya Tarihinde Türkler*, trans. Aşen Anadol, Timaş, İstanbul, 2012, 213.

48 Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, 27.

49 İpşirli, “Bâbiâlî,” 386. At this point it is what should be underlined the failure to form of mechanism which functioning in the frame of certain principles. Besides, it should be emphasized that political power’s weakness, too, after the death of Ali Pasha. Engin D. Akarlı, “II. Abdülhamid: Hayatı ve İktidarı,” in *Osmanlı, Yeni Türkiye*, Ankara, 1999, II, 254.

50 Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, I, 249-250, 351.

51 Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform, 1836-1856*, 72.

52 Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, V, 347.

53 İpşirli, “Elçi,” in *Encyclopedia of Islam*, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 1988, XI, 14.

54 Stefanos Yerasimos, *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye, Tanzimattan 1. Dünya Savaşı’na*, trans. Babür Kuzucu, Belge, İstanbul, 2007, II, 172.

as status symbol to caique of the Grand Vizier.⁵⁵ Foreign ambassadors had become the a pressure element until the Abdülhamid II, even if some of them are “careful, aristocrat and well-spoken”.⁵⁶ Moreover, they have tried to used the Turks governors like puppets. Once, these ambassadors had even offered a memorandum to be exerted that promises which had been given by 1856 Decree for minorities.⁵⁷ French ambassador was enforcing the Empire government to be internalized Code Napoléon in the period that it is considered the Mecelle (Ottoman code of civil law in the Islamic light).⁵⁸ At one occasion, Ottomans had asked permission from foreign embassies when they to apply the tax on the non-Muslims. The ferman which was prepared for resolve of Lebanon problem had been shuffled among the embassies.⁵⁹ The Meclis-i Tanzimat which had been established in 1854 had included into Meclis-i Ahkâm-ı Adliye at the recommendation of England ambassador in 1861.⁶⁰

As a result, the Ottoman Empire cannot very thing made against foreign ambassadors alongside 19th century, though the Empire sent in the distraction tactics. Empire’s talent was only containing this way.⁶¹

3. The Prominent Foreign Ambassadors in the Ottoman Empire in the 19th Century

The one of most famous foreign ambassadors was Stratford de Redcliffe Canning in the recent history of Ottoman Empire. He had fulfilled his task to embassy between 1808 and 1858 -according to it passed in a study firstly between 1825-1827 and secondly 1842-1858⁶²- and have being known as ‘iron roasted-chickpea’.⁶³ He had rudely reminded any day the sovereign England aids in the course of Crimea War (1853-1856), not dismounting when he sees the sovereign.⁶⁴ Stratford was forceful, principally, in the while was declared of 1856 Order. He had continued to negotiate and to prepare the a wide reform set with Thouvenel and Prokesch, who French and Austria ambassadors, during Januer of the 1856.⁶⁵ In these negotiates he was trying to demonstrate that be bad the some of the reforms for the Empire, of course in favor of his himself country.⁶⁶

England, basically, was dissident to found the constitutional regime in the Empire. Because this case would have meant that be shared of the sovereign’s powers with his subjects and thus, to difficult of make a decision for benefits of her herself country, because of it will made public to the parliament.⁶⁷ According to some, Canning was Turkish crony but in particular since middle of the 19th century intense Turk antinomy in the England media came to affect him and, he began to

55 Elif Süreyya Genç, *19. yüzyıl İstanbul’u, Bir İngiliz Seyyahın İzlenimleri*, Doğu, İstanbul, 2010, 75.

56 Ahmet Cevdet Paşa, *Maruzat*, ed. Yusuf Halaçoğlu, Bâbüâli Kültür, İstanbul, 2010, 123.

57 Davison, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform, 1856-1876*, 85, 109.

58 Gencer, *İslam’da Modernleşme, 1839-1939*, 408. See for further information about Mecelle, Osman Kaşıkçı, “Osmanlı Medenî Kanunu: Mecelle,” ed. Halil İnalçık, Bülent Arı, Selim Aslantaş, *Adâlet Kitabı*, Kadim, Ankara, 2012, 308. See for things that happened of Cevdet Pasha who opposed to this coercion, Cevdet Paşa, *Maruzat*, 219.

59 Yerasimos, *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye, Tanzimattan 1. Dünya Savaşı’na*, 143, 167.

60 E. Z. Karal, *Büyük Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2011, VII, 145.

61 Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 110.

62 Caroline Finkel, *Rüyadan İmparatorluğa Osmanlı, 1300-1923*, trans. Zülal Kılıç, Timaş, İstanbul, 2007, 404.

63 Genç, *19. yüzyıl İstanbul’u, Bir İngiliz Seyyahın İzlenimleri*, 149, 152.

64 A. D. Mordtmann, *İstanbul ve Yeni Osmanlılar*, trans. Gertraude Habermann-Songu, Pera, İstanbul, 1999, 75.

65 Davison, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform, 1856-1876*, 55, 73-4. However, It is not true to give a status which he is fulfilled of his any desire for Canning, even though the condition such. Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 98.

66 Findley, *Osmanlı Devleti’nde Bürokratik Reform, Bâbüâli, 1789-1922*, 133.

67 Yerasimos, *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye, Tanzimattan 1. Dünya Savaşı’na*, 243.

consider that Turks be condemned, for example, in the area of literature to a vulgar superficiality.⁶⁸

Other England ambassador was Henry Elliot who be extremely dominant on Midhat Pasha. That man to wiliness so went too far that was trying to acquire the trust of Turks, not locking up of his home during nights.⁶⁹

Another effective person was Russian ambassador Nikolay Pavlovich Ignatyev. He oneself so devoted to intrigues that his name had converted the 'father of lies'. His aim was to drag the Empire into a separation in aim of his country's policy.⁷⁰ The Ignatyev's highest performance was established of a Bulgarian church in the Ottoman territory. Ignatyev, subsequently, will confess that bounded up with Panislavism of this church's be founded. On the other side, one of the Russian goals was removed Ottoman Ermenians from their national ideal for their Orthodoxization.⁷¹

The ambassadors have the maintaining right to twenty foreign persons, missionaries to ten foreign persons, consuls to between six and eight persons⁷², and the maintaining dealing Russians was doing with a license that called as 'patent'.¹¹⁹ Besides, these foreign officials, after Ermenian riots in 1895-96, interestingly, provided the workbench and imported yarn for Ermenian weavers in the Arapkir, Adana, Antep and Eğin.⁷³ They had also founded carpet ateliers in the Urla, Harput and Halep.⁷⁴ Missioners, meanwhile, did not also neglect the publishing of journals and newspapers who will be provide ground and atmosphere which they have being needed.⁷⁵

In the some cases it had been considered that the ambassadors' proposals will be useful. Ahmet Lütü Efendi, for instance, who one of historians of that days, was positively evaluated the England ambassador Ponsonby' suggestion for Ottoman's London Ambassador appointment, through taking into account the Egypt problem which have being lived at the same time.⁷⁶

4. The Missionary in the Recent Age of the Ottoman

Missionary was accounting the Islam the cause of backwardness, in contrast accounting the Christianity the cause of development. The Jesuits' missionary actions that realised by education had started in the 16th century, Capuchins' and French' actions in the 17th century, America's missionary activities in the 19th century. The Missionary schools in the end of the 19th century had been concentrated in the Ottoman territories which cannot be included to nationalism process or late be included.⁷⁷

From the beginning of the 18th century western missionaries and orientalisists have begun to describe the function of the Islam in the form of repair the degenerate Christianity. This approach, of course, has being meant the instrumentalization of the Islam in favor of West. Ali Süavi was first emphasizing person who missionaries have being made the christianize operation in the shape

68 Gencer, *İslam'da Modernleşme, 1839-1939*, 134.

69 Patrick, M. M., *Son Sultanların İstanbul'unda; Siyâset, Modernleşme, Yabancı Okullar*, trans. Ayşe Aksu, Dergâh, İstanbul, 2009, 128.

70 Patrick, *Son Sultanların İstanbul'unda; Siyâset, Modernleşme, Yabancı Okullar*, 129.

71 İsmail Kemal Bey, *The Memoirs of İsmail Kemal Bey*, ed. Sommerville Story, Constable and Company Ltd, London, 1920, 79, 258, 345.

72 Genç, *19. yüzyıl İstanbul'u, Bir İngiliz Seyyahın İzlenimleri*, 78.

73 Donald Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, trans. Tansel Güney, İletişim, İstanbul, 2011), 151-2.

74 Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, 167, 268.

75 Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, V, 456-7.

76 Ahmed Lütü Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lütü Efendi Tarihi*, VI-VIII, 988.

77 Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 21, 115, 188.

of civilization at that time.⁷⁸

The various minorities in the Ottoman Empire reached to behave in the comfort thanks to several statute books which will to design the their life. Because, from now on, their themselves ethos was obtaining the a legal character, as convenient to mentality ground of the 19th century which processing on the laws' basic. At this point, the missionary institution who found a bound its oneself between with imperialism interfered to emaciate and root out the Empire whom is struggling with hardships in the internal and abroad in the its weak posture.⁷⁹

Mehmet Ali Pasha had allowed in Mısır for established of missionary schools between 1810 and 1840. These schools was influential on the modernization of Egypt. Thus, Egypt was erected in front of Ottoman Empire as a modern state.⁸⁰ Again, if we will handle as a positive progress, thanks to printeries that expanded in the Syria and Lebanon with endeavors of the Protestan missionaries, have grown the 'Nahda Movement' who awakening action in the form of cultur and literature that its purpose was to execute a "Arabic renaissance" which it is boosted with West-Arab cultur syntesis. On the other side, the basic of this movement was rising on Arab civilization literature which had been written French.⁸¹

The American missionary in the Ottoman Empire had been prelude in the 1820s,⁸² before earlier than the commerce agreement that will be signed in 1830.⁸³ Missionary mentioned made in effort for pervade of the Evangelism who be preach for deliver the Bible into wide masses during the Tanzimat Period.⁸⁴

The condition of the Empire who its industrialization cannot realise was facilitating the missionaries' working. Catholic agitprops had begun to process from 1848, especially in the territories which have a key importance in terms of the economic as Istanbul, Edirne, Filibe, Beyrut, İzmir and Bursa, through to construct the education and health institutions, "for dominate on social life in the fastest way".⁸⁵ If we will take a glance at the size that these schools obtained, for example, in the end of the 19th century Salonika had fifty Jewish schools who is trained of nine thousand pupils per annum.⁸⁶ The amount of American schools in the Anatolia was two forty-four in 1875. This number, afterwards, will be four hundred and sixty-four in 1890.⁸⁷ But the missionary will cannot win its desire among the Muslims and only twenty Muslims will be Protestan in the course of from 1824 to 1861.⁸⁸

The Protestan missionary which in the control of England hegemony had firstly been be-

78 Gencer, *İslam'da Modernleşme*, 135, 189.

79 Orhan Koloğlu, *Abdülhamit ve Masonlar*, Pozitif, İstanbul, 2004, 112.

80 Gencer, *İslam'da Modernleşme*, 210.

81 Gencer, *İslam'da Modernleşme*, 545.

82 Seçil Akgün, "19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyokültürel Etkilerin Amerika Boyutu," in *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar, 24-26 Mayıs 1993-Ankara: Bildiriler*, ed. Hamdi Can Tuncer, Tarih Vakfı Yurt, Ankara, 1999, 44.

83 İsmail Cem, *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi*, Türkiye İş Bankası, İstanbul, 2012 in 198 is to pass as 1829 the date of agreement.

84 Davison, *Essays in Ottoman and Turkish History, 1774-1923, The Impact of the West*, 120.

85 Akgün, "19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyokültürel Etkilerin Amerika Boyutu," 46.

86 Donald Quataert, *The Ottoman Empire, 1700-1922*, 169.

87 Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, 273; Findley, *Modern Türkiye Tarihi, İslâm, Milliyetçilik ve Modernlik*, 141.

88 Akgün, "19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyokültürel Etkilerin Amerika Boyutu," 46.

gun by hand Stratford Canning in 1845, through to establish a Protestant temple in the Jerusalem, get permitting from Bâbiâlî.⁸⁹ Subsequently, British set up colleges in the Lebanon, Anatolia and Istanbul. These schools was generally efficient on the Ermenian community and the Protestantism have begun to accruing quickly among Ottoman Ermenians in the realms mentioned. So, England had also won the a society for claim the right of protection on the any minority of the Empire, like Russia and French.⁹⁰ Apart from this, in the 19th century started the Masonry movement, as if missionary is not enough to the Empire. Such that, this movement was even performing the designation ceremony for mason mastership in the England Embassy Building.⁹¹

The precautions that took of the Ottoman Empire against the well-rounded and planned negative actions could be implemented much later and remained extremely insufficient. One of these measures was worked up into province of Beirut in 1888. Thus, the city was achieved a better status at the point of control and steering. Of course, this decision was a lunge against French missionary that have being expanding in the district.⁹² What is more, it will be sent the religious officials as “Hanefi/Muslim missionaries” after 1892 to between Hedjaz Railway and southern regions of Syria.⁹³

In a way, it can be said that the Tanzimat reforms was beget of missionary activities.⁹⁴ This backcloth was an unique occasion in favor of Europe to create new religious diversities and to politicization previous diversities in the Empire. They have used this opportunity, especially by missionaries.⁹⁵ The rival which among missionaries came to the boil at the late of the 18th century.⁹⁶ But this scene didn't impede for their co-operation in the same settlements. In Lebanon, for example, both the American missionaries and French missionaries had located in the same village and they had together overcome of fire that occurred in the a monastery.⁹⁷ However, some vernacular congregations was blaming to trick them, even if the missionaries had been agreed amongst themselves.⁹⁸

On the other side, Germans had fallen behind on the missionary activity. They was operating in Syria and Beirut where assorted schools which managed of health worker nuns. But they haven't any Protestant missionary.⁹⁹

German schools that generally Jews had established in the Empire had lost their Deutch identity with transformation into Hebrew of these schools' education language from the end of the 19th century to the beginning of the 20th century.¹⁰⁰ Besides, German missionary was more efficient in places like India. According to orientalist William Muir, German missionary Karl Gottlieb Pfander where is working Northwest India had once won against several Muslim wises in the ambience of scientific discussion. Whereas, Rahmetullah Hindi, whom one of wises presented in the discussi-

89 Genç, *19. yüzyıl İstanbul'u, Bir İngiliz Seyyahın İzlenimleri*, 163. The Protestant community was officially recognized by Bâbiâlî in 1850. Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 117.

90 Karal, *Büyük Osmanlı Tarihi VIII*, 128-9.

91 Koloğlu, *Abdülhamit ve Masonlar*, 21, 35, 45.

92 Rula Jurdi Abisaab, “Şii Ulema, Medreseler ve Osmanlı'nın Geç Döneminde Eğitim Reformu,” *Hâkim Paradigmaların Ötesinde, Rifa'at Abou-El-Haj'a Armağan*, 218.

93 Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, 317; Findley, *Kalemîyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, 180.

94 Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, 226.

95 Findley, “The Tanzimat,” 15.

96 Findley, *Modern Türkiye Tarihi; İslâm, Milliyetçilik ve Modernlik*, 65.

97 İsmail Kemal Bey, *The Memoirs of İsmail Kemal Bey*, 154.

98 Mordtmann, *İstanbul ve Yeni Osmanlılar*, 236.

99 Mordtmann, *İstanbul ve Yeni Osmanlılar*, 110, 271.

100 Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 189.

on mentioned, will subsequently vigorously criticize the Christianity in the his study that named Izharu'l-Haq.¹⁰¹

Conclusion

With the completely run to seed of the Ottoman Empire in the 19th century it almost utterly lost the control on management in the many areas. The Palace, once, was center of conduct but now, it had a symbolic status. Bâbiâli had a firstly share for the Empire's this condition because it had become focus point of bureaucratization. Thus, the weight of the governance had slid from sovereign to Bâbiâli bureaucrats, decreasing the sultan's power. Subsequent, foreign representatives caught up a chance with fall out mentioned of the Palace to practise the their themselves aims in which fields of policy, economic, military, judicial etc.

At this point, Western states used to both ambassadors and missioners for these aims. The used of embassies by strong Western states was more salient than they used missioners. Because missionary comprehension had not improved in the Ottoman mentality. Embassies' actions was more explicit than missioners', due to embassies have open diplomatic definitions, have not missioners. The counterattacks of the Empire for these attempts, rightly, cannot efficient as much as Western states'.

References

Abisaab, Rula Jurdi. "Şii Ulema, Medreseler ve Osmanlı'nın Geç Döneminde Eğitim Reformu." *Hâkim Paradigmaların Ötesinde, Rifa'at Abou-El-Haj'a Armağan*, edited by Donald Quataert-Baki Tezcan, translated by Aytek Sever, 195-223, Ankara: Tan Kitabevi, 2012.

Ahmed Cevdet Paşa. *Tezâkir*. Edited by Cavid Baysun. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991.

Ahmed Lütü Efendi. *Vak'anüvis Ahmed Lütü Efendi Tarihi*. Edited by Yücel Demirel, VI-VIII, İstanbul: Yapı Kredi, 1999.

Akarlı, Engin Deniz. "II. Abdülhamid: Hayatı ve İktidarı." *Osmanlı I-XII*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1999, 253-65.

Akgün, Seçil. "19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyokültürel Etkilerin Amerika Boyutu." *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar, 24-26 Mayıs 1993-Ankara: Bildiriler*. Ankara: Tarih Vakfı Yurt, 1999, 44-55.

Akyıldız, Ali. *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkezi z Teşkilatında Reform, 1836-1856*. İstanbul: Eren, 1993.

Beydilli, Kemal. "Selim III." In *Encyclopedia of Islam*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2001, 420-25.

Cem, İsmail. *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası, 2012.

Davison, Roderic Hollett. *Essays in Ottoman and Turkish History, 1774-1923, The Impact of the West*. Texas: Saqi Books, 1990.

------. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, 1856-1876*. Translated by Osman Akınhay. İstanbul: Agora, 2005.

Engelhardt, Edouard-Philippe. *Türkiye'de Çağdaşlaşma Hareketleri, Tanzimat*. Translated by Örgen Uğurlu, Nurer Uğurlu. İstanbul: Örgün, 2010.

101 Gencer, *İslam'da Modernleşme*, 192-3.

Findley, Carter Vaughn. *Osmanlı Devleti'nde Bürokratik Reform, Bâbiâlî, 1789-1922*. Translated by Latif Boyacı-İzzet Akyol. İstanbul: İz, 1994.

----- . "The Tanzimat." In *The Cambridge History of Turkey I-IV*, London: Cambridge University Press, 2008, IV, 11-37.

----- . *Modern Türkiye Tarihi, İslâm, Milliyetçilik ve Modernlik*. Translated by Güneş Ayas. İstanbul: Timaş, 2011.

----- . *Kalemiyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*. Translated by Gül Çağalı Güven. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt, 2011.

----- . *Dünya Tarihinde Türkler*. Translated by Ayşen Anadol, İstanbul: Timaş, 2012.

Finkel, Caroline. *Rüyadan İmparatorluğa Osmanlı, 1300-1923*. Translated by Zülal Kılıç. İstanbul: Timaş, 2007.

Gencer, Bedri. *İslâm'da Modernleşme (1839-1939)*. Ankara: Doğubatu, 2014.

Genç, Elif Süreyya. *19. yüzyıl İstanbul'u, Bir İngiliz Seyyahın İzlenimleri*. İstanbul: Doğu Kitabevi, 2010.

Georgeon, François. *Sultan Abdülhamid*. Translated by Ali Berktaş. İstanbul: Homer, 2006.

Gökbilgin, Tayyip. "Bâbiâlî." In *Encyclopedia of Islam of Ministry of Education*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1977.

İnalcık, Halil. *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ, 1300-1600*. Translated by Ruşen Sezer. İstanbul: Yapı Kredi, 2008.

İpşirli, Mehmet. "Elçi." In *Encyclopedia of Islam*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995, 3-15.

----- . "Bâbiâlî." In *Encyclopedia of Islam*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1988, IV, 378-386.

İsmail Kemal Bey. *The Memoirs of İsmail Kemal Bey*. Edited by Sommerville Story. London: Constable and Company Ltd., 1920.

Jorga, Nicolae. *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, 1300-1451*. Translated by Nilüfer Epçeli. İstanbul: Yeditepe, 2009.

Karal, Enver Ziya. *Büyük Osmanlı Tarihi V-IX*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2011.

Kaşıkçı, Osman. "Osmanlı Medenî Kanunu: Mecelle." In *Adâlet Kitabı*, edited by Halil İnalcık, Bülent Arı, Selim Aslantaş, 301-329. Ankara: Kadim, 2012.

Kıray, Emine. *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*. İstanbul: İletişim, 2010.

Koloğlu, Orhan. *Abdülhamit ve Masonlar*. İstanbul: Pozitif, 2004.

Lewis, Bernard. *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. Translated by Babür Turna. Ankara: Arkadaş, 2009.

Mardin, Şerif. *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*. İstanbul: İletişim, 2010.

Mordtmann, Andreas David. *İstanbul ve Yeni Osmanlılar*. Translated by Gertraude Habermann-Songu. İstanbul: Pera, 1999.

Ortaylı, İlber. *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. İstanbul: Alkım, 2005.

Özbek, Nadir. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet, Siyaset, İktidar ve Meşruiyet, 1876-1914*. İstanbul: İletişim, 2011.

Palmer, Alan. *Verfall und Untergang des Osmanischen Reiches*. München: List Verlag, 1994.

Patrick, Mary Mills. *Son Sultanların İstanbul'unda; Siyâset, Modernleşme, Yabancı Okullar*. Translated by Ayşe Aksu. İstanbul: Dergâh, 2009.

Quataert, Donald. *The Ottoman Empire, 1700-1922*. Cambridge: Cambridge University, 2005.

----- . *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*. Translated by Tansel Güney. İstanbul: İletişim, 2011.

Sander, Oral. *Siyasi Tarih, İlkçağlardan 1918'e*. Ankara: İmge, 2012.

Sümer, Faruk. "Karamanoğulları." In *Encyclopedia of Islam*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2001, 454-460.

Tanpınar, Ahmet Hamdi. *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Dergâh, 2013.

Tunaya, Tarık Zafer Tunaya. *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi, 2010.

Uğur, Yunus. "Rifa'at Abou-El-Haj: Osmanlı Devlet ve Siyasi Yapısına Farklı Bir Bakış." *Hâkim Paradigmaların Ötesinde, Rifa'at Abou-El-Haj'a Armağan*, edited by Donald Quataert-Baki Tezcan, translated by Aytek Sever, 13-29. Ankara: Tan Kitabevi, 2012.

Yasamee, Feroz Ahmed Khan. *Ottoman Diplomacy, Abdulhamid II and the Great Powers, 1878-1888*. İstanbul: Isis, 1996.

Yerasimos, Stefanos. *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye, Tanzimattan 1. Dünya Savaşı'na*. Translated by Babür Kuzucu. İstanbul: Belge, 2007.

Zinkeisen, Johan Wilhelm. *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*. Translated by Nilüfer Epçeli. İstanbul: Yeditepe, 2011.

Doç. Dr.

Ercan ÇELEBİ

Kastamonu Üniversitesi, Fen Edebiyat
Fakültesi, Tarih Bölümü
ecelebi@kastamonu.edu.tr

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0524-2757>

Eser Geçmişi / Article Past: 15 Mar 2019 / 28 Mar 2019

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.540303>

Orjinal Makale / Original Paper

Sovyet Kazakistanı'nda Eğitimin Genel Durumu (1930-1940)

General Situation of Education in Soviet Kazakhstan (1930-1940)

Öz

Çarlık Rusya'sının yıkılmasından sonra Bolşevikler çok milletli, çok dilli ve çok dinli bir görünüm sergileyen Sovyetler İttifakı içerisinde yer alan uluslara ilk aşamada “saygılı” davranmışlar, fakat çok geçmeden ulusal politikalarını “Sovyetleştirme” siyaseti üzerine inşa etmişlerdir. Bu durum sosyal hayatta kendisini bir “Sovyet halkı oluşturmak” şeklinde göstermiştir. Birlik içerisindeki söz konusu farklılıkların ortadan kaldırılarak “tek tip Sovyet insanı modeli” ni oluşturmak ana hedef haline getirilmiştir. Bu politikanın alt yapısını oluşturmak için gayr-i Rus halkların eğitim sistemine el atılmış; yerli mektepler kapatılarak, tek tip Sovyet mektepleri kurulmuş ve eğitim sistemi merkezleştirilmiştir. Eğitimin üst yönetimlerine Ruslar yerleştirilmiş ve eğitim, Rus diline dayandırılmıştır. Bu çalışmada Sovyet Kazakistanı'nda eğitimin 1930-1940 yılları arasındaki genel durumu ele alınarak, Sovyet eğitim sisteminin Kazakistan'daki uygulamalarına yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sovyet Rusya, Kazakistan, Sovyet Eğitim Sistemi.

Abstract

After the collapse of Tsarist Russia, the Bolsheviks respected nations in the Soviet Union, which were multinational, multilingual and multi-religious. But they soon built their national policies on a policy of Sovietization in all areas. This manifested itself in the social life as the creation of a new Soviet people. In order to establish the infrastructure of this policy, the education system of the non-Russian peoples was taken up; by closing local schools, one type of Soviet schools were established and the education system was centralized. The Russians were placed at the top of the training and the training was based on the Russian language. In this study, the general situation of education in Soviet Kazakhstan was discussed and the practices of the system of Soviet education in Kazakhstan were covered.

Key Words: Soviet Russia, Kazakhstan, Soviet Education System.

ATIF: ÇELEBİ Ercan, “Sovyet Kazakistan’ında Eğitimin Genel Durumu (1930-1940)” **Tarih ve Gelecek Dergisi**, 5/1 (Nisan-2019), s. (23-37)

CITE: ÇELEBİ Ercan, “General Situation of Education in Soviet Kazakhstan (1930-1940)” **Journal of History and Future**, 5/1 (April- 2019), pp. (23-37)

Giriş

Rus istilâsı sonrasında Türkistan'da üç türlü mektep bulunuyordu. Bunların tarihî itibarıyla en eskisi ve tuttuğu yer itibarıyla en kuvvetlisi “*mescit yanı mektepleri*” ile “*dinî medreseler*” idi.¹ 1881'deki mevcut bilgilere göre: Rusya boyunduruğu altındaki Türkler o zaman, 16.000 mahalle mektebi ve 214 medreseye sahiptiler. Bu 16.000 mahalle mektebinde 500.000 Türk çocuğu okumakta ve bunlar Kur'an kıraati ve namaz dualarını öğrenmekteydiler.² Bununla birlikte Türkistan'da medrese eğitime dayanan eğitim sistemi, Uluğ Beyin ölümünden sonraki karışıklık devresinde gerilemeye ve çok geçmeden de bozulmaya başladı.³

Türkistan Rus egemenliğine girdikten sonra Rusko Tüzemni adı verilen Rus Mahalli Mektepleri kuruldu. Bu mekteplerin amacı: Rus dili ve harsını benimsetmekti. Gerçekte ise Türkistan halkı Rus mekteplerini “*kendi benliğine göz diken, çocuklarını elinden almak için kurulan bir tuzak olarak*” görmekte idi. Bu mekteplere mecburî olarak gönderilen çocukları ise “*kendisi için yok olmuş*” kabul ederdi. Bunun için kendi çocuklarını bu okullara vermek istemeyen ailelerin, para karşılığında yetim ve fakir aile çocuklarını kendi çocuklarının yerine bu mektebe gönderdikleri çok olurdu. Bu iki cins mektep zamanla halkın ihtiyaçlarına cevap veremez hale gelince yeni bir mektep: “*Cedit Mektepleri*” ortaya çıktı.⁴ Halkın asrî ve medenî ihtiyaçlarına, onun terakkî ve inkişafına hizmet etmeyi gaye edinen Cedit Mektepleri, ne medreseler gibi vakıf sermayesine ve nede Rus Mektepleri gibi hükümetin maddî yardımlarına dayanmakta idi. Cedit Mekteplerinin yegâne dayanağı o zaman sayıları oldukça az olan terakkiperer gençlerin yardımı ve muallimlerin azmi idi. Ruslar ve bir kısım ulema, Cedit Mekteplerine “*üvey evlat*” hatta “*düşman*” nazarı ile bakmakta idi.⁵ Kısa sürede varlığını hissettirmeye başlayan Cedit Mektepleri, bir taraftan halkın asrî ihtiyaçlarını görmek istemeyen eski mektep ve medreseler ile diğer taraftan da halkın medenî “*varlığına kasteden*” Rus mekteplerine karşı mücadele başlattı. Rus hükümetleri ise Cedit Mektepleri ile mücadele etmek için medreselerle birlikte hareket etmekten çekinmediler. Fakat halk, Cedit Mekteplerine rağbet göstermeye devam etti. 1917 Bolşevik İhtilâli'nden sonra Sovyet idaresinin Türkistan'daki ilk işi, eğitimi merkezileştirmek ve mektepleri ortadan kaldırarak tek tip Sovyet Mektebi kurmak oldu. Cedit Mektepleri ise kapatıldı. Mescit yanı mekteplerinin devamına ise izin verilerek; bu mektepler, Sovyet hükümetleri tarafından “*halkı avutmanın*” bir

1 Yaş Türkistanlı, “Gaspıralı İsmail Bik”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 57, Temmuz 1934, s. 31-32. Sonraki dönemler de Türkistan'da şu üç tip okul faaliyet gösterecektir. Birincisi bütün Rus İmparatorluğu'nda bilhassa Rus çocuklarının eğitimi için düzenlenmiş yaygın resmî okullardı. İkinci tip ise yerli halka Rusça öğretmek gayesiyle kurulan ve iki dilli öğretim yapan Rus-Tatar veya Türkistan'da ki adıyla Rus-yerli okulları idi. Üçüncü tip okullar ise Türklerin devletten hiçbir yardım görmeden kendi gayretleriyle yürüttükleri medreselerdi. Bkz. Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihleri (1905-1917)*, Ankara 1985, s. 223.

2 Devlet, a.g.e, s. 223.

3 Mehmet Saray, *Türk Dünyasında Eğitim Reformu ve Gaspıralı İsmail Bey (1851-1914)*, Ankara, 1987, s. 42.

4 Türkistan'da ise asrî manada eğitim sisteminin oluşturulması gayretleri, Ceditizm hareketinin ortaya çıkmasıyla başladı. Rusya Müslümanları arasında çok kısa zamanda büyük gelişmeler kaydeden Ceditizm akımının kurucusu ve ideoloğu, maruf Türkçü ve filozof İsmail Bey Gaspıralı olmuştur. Gaspıralı aynı zamanda, 1883-1914 yılları arasında Kırım'ın kültür merkezi Bahçesaray'da “*fikirde, dilde ve işte birlik*” parolası ile yayımlanan ve Rusya Müslümanları'nın millî uyanışında önemli rol oynayan Tercüman gazetesinin de kurucusudur. Bkz. Süleyman Tekiner, “Türkistan Ceditizmi Komünist Propagandasının Dikkat Merkezinde”, *Dergi*, Sayı: 45, Münih 1966, s. 26.

5 İsmail Gaspıralı'nın sabırlılığı ve teşkilâtçılığı sayesinde 1905 yılına gelindiğinde Usûl-i Cedit Mektepleri'nin sayısı 5.000'i aşmış bulunuyordu. Bkz. Yaş Türkistanlı, Gaspıralı İsmail Bik, s. 31.

aracı olarak görüldü.⁶

1924 yılında Türkistan'ın millî sınırlara bölünmesinden sonra Sovyetler; Kazakistan'da sadece siyasî ve iktisadî hayatı değil, aynı zamanda kültür ve maarif işlerini de kontrol altında buldurmaya çalıştı.⁷ Bu sebeple gayr-i Rus ülkelerde mektep programları, ortak ders kitapları, ortak okul kıyafetleri Moskova merkezinden belirlenmeye başladı⁸ ve maarif teşkilâtlarının üst yönetimlerine Ruslar yerleştirildi.⁹

Sovyet mekteplerinde eğitimin kemiyet ve keyfiyeti: “*Rus okullarına gitme mecburiyeti*” nin ortaya çıkması ve eğitimin “*Rus dili*” ne dayandırılması ve Türkistanlı gençleri “*Rus terbiyesi*”¹⁰ altında yetiştirmek biçiminde orta çıktı.¹¹ Sovyet eğitim sisteminin Rus diline ve proleter kültürene dayandırılmasından sonra başlangıç mekteplerinden (4 yıllık mektepler) itibaren Rus dili mecburiyeti getirildi. Örneğin Kazakistan Fırka Merkezi Komitesi ile Komiserler Şurası'nın ortak bir toplantısında 1935-1936 eğitim-öğretim yılı için “*Kazak mekteplerinde Rus dili dersi için ilâve saatlerin belirlenmesi*” kararı alınarak, Rus dilinin 3. sınıftan 10. sınıfa kadar şehir mekteplerinde haftada 24 saat, Kazak avul mekteplerinde ise 34 saat okutulması kararlaştırıldı.¹²

Türkistan'da “*medenileşme siyasetine*” dönük olan eğitim, 1930'lu yıllara gelindiğinde “*mekteplerin bitirilerek onun yerine adı yaşayış birliği ve hayatî görgüden bilgiyi artırma hayali*” nden öteye geçemedi. 1933 yılına kadar her mektep, her muallim kendi tecrübesini uyguladı. Dünyada diğer uluslarca ortaya konulan talim metotlarının tamamı, yarı okur-yazar Sovyet muallimleri tarafından tatbik edildi.¹³ Bu suretle mektepler Rus muallimlerinin tecrübe yeri haline geldi. 1935 yılında Stalin ve Molotof imzasıyla çıkarılan bir emirnâme ile her şeyden önce Sovyet eğitim sisteminde 1933 yılına kadar görülen “*keşmekeşlikten*” kurtulunması ve temin edilemeyen nizâm, talim ve terbiyenin gerçekleştirilmesine çalışıldı. Bu emirnâme ile derslerin umumî ve kat'î bir plân çerçevesinde işlenmesi, ortak ders kitabı kullanımı, ders saatlerinin 45 dakika olarak belirlenmesi ve tatil günlerine açıklık getirilmesi ve imtihan sorularının önceden muallimler tarafından talebelere verilmesinin yasaklanması istenilmekte idi. Ayrıca 1936 yılı Ocak ayından itibaren bütün Sovyetler İttifakı içerisinde talebelerin ortak bir okul kıyafetine geçmeleri ve okul evrak ve muamelâtının ortak bir şekilde yürütülmesi bildirilmekte idi.¹⁴

Sovyet Kazakistan'nda Eğitimin Genel Durumu (1930-1940)

Sovyet Kazakistan'nda eğitimin 1930-1940 yılları arasındaki durumu ele alınırken muallimler, mektepler, mekteplerdeki öğrenci sayıları ve mekteplerdeki eğitim araç-gereçleri hakkında bilgi verilecektir.

6 Timuroğlu, “Türkistan'da Mekteb Meselesi”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 2, Ocak 1930, s. 22-25.

7 Bkz S. Voronitssin, “Sovyet Türkistan'ında Okul ve Bilim”, *Dergi*, Sayı: 55, 1964, s. 64.

8 “Ruslaştırma Siyaseti Küçeymekte”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 74, Ocak 1935, s. 9-10. Gerçekte eğitimin merkezileştirilmesinden sonra eğitime Sovyetler Birliği Yüksek ve Orta İhtisas Bakanlığı, Sovyetler Birliği Milli Eğitim Bakanlığı ve Sovyetler Birliği Pedagojik Bilimler Akademisi yön vermeye başlamıştır. Bkz. Voronitssin, a.g.m, s. 64

9 “Bugünkü Türkistan Ahvalinden”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 38, Ocak 1933, s. 21.

10 Örneğin Semey'deki Kazak Teknikumu'nda Fırka Tarihi dersi 30 saat, Leninizm dersi ise 26 saat olarak okutulmaktadır. Bkz. “Semeydeki Pedagoji Teknikumunun Hali Naçar?”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 65, Nisan 1935, s. 37-38.

11 Timuroğlu, “Türkistan'da Mekteb Meselesi”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 2, Ocak 1930, s. 22-25.

12 Ruslaştırma Siyaseti Küçeymekte, s. 10.

13 Taşbalta, “Maarif Cebhesinde”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 71, Ekim 1935, s. 41-42

14 Taşbalta, Maarif Cephesinde, Sayı: 71, s. 38-39

Muallimler ve Muallimlerin İçinde Buldukları Şartlar

Kazakistan'da 1927 yılına kadar maarif teşkilâtlarında Ceditçi muallimler halâ varlıklarını koruyorlardı. Asrî manada kız mekteplerinin açılması, muallime ve hekimler yetiştirilmesi konusunda ciddi fikirlere sahip bulunana Ceditçiler, ilk dönemlerde birkaç kız mektebi açmaya ve kızları Tatar mekteplerine yerleştirmeye muvaffak olmuşlardı. Bütün bu gayretlere rağmen 1927 yılı özellikle yerli muallimler için bir dönüm noktası oldu.¹⁵ Milliyetçi mefkûreye bağlı yerli muallimler, Sovyet Kazakistanı'nda eğitimdeki kötü gidişatın sorumluları olarak görüldü ve bu tarihten itibaren mekteplerden kovulmaya, sürgün edilmeye ve hatta öldürülmeye başlandı.¹⁶ Bu durum doğal olarak Kazakistan'daki mekteplerde önemli ölçüde muallim eksikliğine sebebiyet verdi.

1930 yılındaki tahmini rakamlara göre eğitim alanında beş yıllık kalkınma plânının Sovyet Kazakistanı'nda uygulanabilmesi için sadece İbtidaî Mekteplerde 13.760 muallime ihtiyaç bulunmakta ve bu miktarın üç yıl içerisinde yetiştirilmesi gerekmekte idi.¹⁷ Eğitimin türlü kademelerinde yer alan muallimlerin sayısı hakkında yeterli bilgiye sahip bulunulmamakla birlikte 1935 yılında Sovyet Kazakistan'ındaki başlangıç mekteplerinde (4 yıllık mektepler) 12.000 muallimin olduğu,¹⁸ bu rakamın 1938 yılında 20.894'e ulaştığı, orta mekteplerin (10 yıllık mektepler) 8-10. sınıflarında ders veren muallim sayısının ise 1.014 olduğu anlaşılmakta idi.¹⁹

Muallim eksikliği Sovyet eğitim sisteminin en önemli handikabı idi. Nitekim *Sosyaldî Kazakistan*'ın 11.02.1936 tarihli sayısında Turgay avdanında 3 sınıflı 13 mektep, 4 sınıflı 3 mektep ve 1 orta mektep yapılmasının plânlandığı, fakat bu plânın uygulanabilmesi için yeterli muallimin olmadığı belirtilmekte idi.²⁰ Yine 1938 eğitim-öğretim yılında Almatı'daki Pedagoji Enstitüsü'nde coğrafya ve Semey'deki 2 yıllık enstitüde SSSR Tarihi dersleri, muallim bulunmadığından işlenmemişti.²¹

Diğer yandan Sovyet muallim yetiştirme politikasından istenilen başarının elde edilemediği, nitelikli muallimlerin yetiştirilemediği ve muallimlerin bilgi düzeylerinin çok düşük olduğu görülmekte idi. Nitekim Türkistan'da maarif işleri hakkında bilgi veren Galuzo "bütün ilkokul düzeyindeki mektep muallimlerinin % 80'inin iptidai tahsilli olduğunu"²² söylemekte idi.

M. Tuğayoğlu'nun bildirdiğine göre Kazakistan'da başlangıç mekteplerinde (4 yıllık mektep) bulunan 12.000 muallimden 9.500'ü tuluk orta mektepleri (7 yıllık mektep) bitiremeyen, çoğu başlangıç mekteplerinin (4 yıllık mektep) 3 ya da 4. sınıflarını ancak tamamlayabilen kişilerdi. Almatı vilâyetinin Ayagöz avdanında bulunan 32 muallimden 7'si mekteplerin 2. sınıfını; 14'ü 3. sınıfını; 4'ü 4. sınıfını; 1'i 5. sınıfını ve 3'ü 7. sınıfını ancak bitirebilmiş kişilerden oluşmaktaydı. Borlıtepe, Çıyartav, Aksu ve Balhaş avdanlarında da durum aynı idi.²³

15 Yaş Türkistanlı, "Rus İstilasî Astıda Türkistanlıların Millî Hareketlerinden", *Yaş Türkistan*, Sayı: 2, Ocak 1930, s. 16-18.

16 Örneğin bu dönemde Pahta Aral sovhozundaki 52 muallimden 20'sinin ve Yesil rayonunda ise İcra Komitesi tarafından 19 muallimin işine son verilmişti. Bkz Taşbalta, "Maarif Cebhesinde", *Yaş Türkistan*, Sayı: 103, Temmuz 1938, s. 13.

17 "Türkistan Haberleri: Kazakistan'da Mektep İşleri", *Yaş Türkistan*, Sayı: 7-8, Haziran-Temmuz 1930, s. 56.

18 "Muallimlerin Bilimin Küterü Mühim Bir Vazife", *Yaş Türkistan*, Sayı: 65, Nisan 1935, s. 38.

19 Taşbalta, Maarif Cebhesinde, Sayı: 103, s. 13.

20 "Muallimsiz, Binasız Mektep Kuru Plânı", *Yaş Türkistan*, Sayı: 78, Mayıs 1936, s. 1.

21 Abdulvahab, "Türkistan'da 1937/38 Oku Yılı Kandı Ötkezile Yatır?", *Yaş Türkistan*, Sayı: 103, Haziran 1938, s. 24.

22 Tahir, "Türkistan'da Birinci Biş Yıllık Yekünü", *Yaş Türkistan*, Sayı: 61, Aralık 1934, s. 13-14.

23 Muallimlerin Bilimin Küterü Mühim Bir Vazife, s. 38.

Kazakistanskaya Pravda'nın 21.03.1935 tarihli sayısında ise muallimlerin birden fazla derse girdiği, bu sebeple ders için iyi bir hazırlık devresi geçiremedikleri belirtilmekte idi. Yine aynı gazetede Almatı vilâyetinin İli rayonunda Turar adlı tuluk olmayan internatlı mektep (7 yıllık yatılı okul) muallimlerinden Abiloğlu'nun içtimaiyat, tarih, resim, coğrafya ve tabiat gibi beş farklı derse girdiği, bu sebeple talebelerin çoğunun cahil, yarı okur-yazar olarak mezun olduğu söylenmekte idi.²⁴

Kazakistan'da başlangıç mekteplerindeki (4 yıllık mektep) muallimlerin % 71'9'unun bilgi seviyesi düşük; orta mektep (10 yıllık mektep) muallimlerinin % 86,6'sı ise âli mektep bitirmemiş, tahsili orta dereceyi bile geçmeyen kişilerdi. Semey'de 95 muallimin dil bilgisinin ölçüldüğü bir sınavda 95 muallimin toplam hata sayısı 1.000'den fazla olarak orta çıkmıştır. Aynı sonuç Almatı'da 1.400'dür.²⁵ Açısay Korgaşın Kanı Mektebi'ndeki 25 muallimin 2'si yüksek tahsilli, birkaç tanesi ise orta tahsilli, geri kalanları ise düşük tahsillidir. Aynı mektebin 4. sınıfını Orman Enstitüsü'nün ikinci sınıfından talim ve terbiye ile alâkası olmayan bir muallim, 2. sınıfını ise yarı okur-yazar başka bir muallim okutmakta idi. 5. ve 6. sınıflarda ise muallim bulunmamaktaydı.²⁶ Turgay avdanda bulunan 49 muallimin ancak 12'si 3. sınıfta ders verebilecek düzeyde bulunuyordu.²⁷

Muallimlerin bilgi düzeyinde görülen bu türden eksiklikler üzerine teftişlerin artırıldığı, muallimlerin bir takım sınavlardan geçirilerek bilgi seviyelerinin ölçülmeye çalışıldığı görülmektedir. Orazalioğlu İsen Ali adlı bir yazarın *Sosyaldi Col*'un 05.12.1936 tarihli nüshasında yer verilen ve Aktube avdanı muallimlerinin bilgi düzeylerinin ne durumda olduğunu gösterir 1936 yılı Nisan ve Aralık ayları arasında yapılan teftişe ait rapora göre: teftişten geçirilmesi gereken 123 muallimden ancak 93'ü incelemeyen geçirilebilmiş; 93 muallimden 21'i başlangıç mektebi (4 yıllık mektep) muallimi, 10'u tuluksuz orta mektep (7 yıllık mektep) muallimi unvanına lâyık görülmüş, 62 muallimin ise 1 Ağustos'a kadar muallimlik sınavını yeniden vermesi istenilmiştir. Ayrıca Orazalioğlu İsen Ali teftişte muallimlerin vermiş oldukları ilginç cevaplara da yer vermiş ve Aktube'deki tuluk orta mektebin (7 yıllık mektep) coğrafya mualliminin Çimkent Kazakistan'ın neresindedir? sorusuna: "*Çimkent Kazakistan'ın garbindadır*" cevabını verdiklerini belirtmektedir.²⁸

1 Aralık 1936 tarihine kadar teftişten geçirilmesi gereken 14.085 muallimden 1.836'sı teftişten geçirilebilmiş, bunlardan ancak 524'ü muallimlik derecesi alabilmiştir. 893 muallim belirlenen bir tarihte sınava alınmak şartıyla görevlerinde bırakılmıştır. 181 kişi diploması olmadığından, 183 kişi ise muallimliğe lâyık bulunmadığından işten çıkarılmıştır.²⁹ 1 Ocak 1937 tarihine kadar mevcut 20.000 muallimden 14.000'inin komisyonlarca araştırmasının yapılması plânlanmasına rağmen, ancak 4.107 muallim incelemeyen geçirilebilmiştir. 4.107 muallimden 841'i muallim unvanını alabilirken, 1.962 muallim belirlenecek bir tarihe kadar teknikumlar düzeyinde sınavı verme şartı ile yerlerinde bırakılmıştır.³⁰

Sosyaldi Kazakistan'ın 21.07.1937 tarihli nüshasında "*Muallimlerin Bilim Seviyesini Artıran Kurslar Hakkında*" başlıklı bir yazıda birçok muallimin işten atıldığı "*muallim yetiştirme işinin*

24 "Türkistan Haberleri: Avul Mektepleri", *Yaş Türkistan*, Sayı: 66, Mayıs 1935, s. 38.

25 Taşbalta, "Sovyet Mektebi", *Yaş Türkistan*, Sayı: 83, Ekim 1936, s. 26-27.

26 "Türkistan Haberleri: Sovyet Mektebinin Hali", *Yaş Türkistan*, Sayı: 86, Ocak 1937, s. 40.

27 Muallimsiz Binasız Mektep Kuru Plânı, s. 1.

28 Gerçekte Çimkent Güney Kazakistan'ın merkezidir. Bkz. "Türkistan Haberleri: Muallimler Bilimi Teftiş Neticesi", *Yaş Türkistan*, Sayı: 86, Ocak 1937, s. 37-38.

29 Türkistan Haberleri: Muallimler Bilimi Teftiş Neticesi, s. 38.

30 "Komünist Eleginden Ötebilgen Sovyet Muallimleri", *Yaş Türkistan*, Sayı: 88, Mart 1937, s. 38.

becerilemediği”³¹ belirtilmekte idi. Muallimlerin bilgi düzeylerini ölçmek için yapılan yoklamalarda çoğu kez muallimlerin sorulara hatalı cevap verdikleri de görülmekte idi. Örneğin Çimkent rayonu Yıldız kolhozu başlangıç mektebinin (4 yıllık mektep) muallimesi “*Sırderya'nın Akdenize, Amuderya'nın ise Hint Okyanusuna aktığını*”, yine Şarkî Kazakistan vilâyetindeki Tavırd Başlangıç Mektebi muallimesi ise sorulan bir soruya “*Sovyetler İttifakına doğuda Hitay, Almanya ve Afrika komşudur*” cevabını vermekte idi.³²

1938 yılına gelindiğinde 1-15 Şubat tarihleri arasında Kızılorda avdanında 247 başlangıç (4 yıllık mektep) ve orta mektep (10 yıllık mektep) mualliminden 139'u sınavdan geçirilmiş, bunlardan sadece 15'i orta mekteplerde ve 55'i başlangıç mekteplerinde muallim olmaya hak kazanmıştır. 52 muallim kendilerini geliştirmeleri şartıyla görevlerinde bırakılırken, 17 muallimin işine son verilmiştir. Yapılan sınavda başlangıç mekteplerinde görev yapan muallimlerin bilgi seviyelerinin 1. ve 2. sınıf düzeyinde bile olmadıkları görülmüştür. Kızıl Sabak ve Nogay Kura Mekteplerinde açılan sınavlarda ise muallimlerin güncel konulardan bile haberdar olmadıkları, Sovyetler ittifakında kaç tane cumhuriyet var?, Kazakistan'ın kaç vilâyeti var? gibi basit sorulara dahi cevap veremedikleri görülmüştür.³³

Kazakistanskaya Pravda'nın 30.01.1938 ve 05.02.1938 tarihli nüshalarında verilen bilgilerden anlaşıldığına göre Kazakistan'da başlangıç mekteplerinde (4 yıllık mektep) görev yapan 20.894 muallimden 16.134'ü orta tahsil ve orta mekteplerin (10 yıllık mektep) 8. ve 10. sınıflarında ders veren 1.014 muallimden 628'i yüksek tahsil görmeyen kişilerdi.³⁴ Kazakistan Maarif Komiserliği müfettişlerinden N. Davulbay *Sosyalistik Kazakistan*'ın 11.02.1929 yer alan bir makalesinde ise muallimlerin bilgi düzeyleriyle ilgili şu değerlendirmeyi yapmaktaydı:³⁵

“Muallimlerin çoğunun orta mektep düzeyinde bilgileri yok. Bunun sonucunda bizim muallimlerimiz günde 8-9 saat ders vermekteler. Muallimler bilgi düzeylerini artırmaya vakitlerinin olmadığını söylemektedirler. Önümüzdeki eğitim-öğretim yılında 3.468 muallime ihtiyacımız var. Bunların 1.273'ü pedagojik mekteplerden, 1900'ü kısa süreli kurslardan yetiştirilebilir. Tuluk orta mektepler ve orta mekteplerin 5-10. sınıfları için muallim temini zor. Bunlar için 4.728 muallime ihtiyaç var. Pedagoji enstitüleri ile muallim enstitülerinden bu yıl 820 kişi mezun oldu. Altı aylık kurslardan 830 kişi, pedagojik mekteplerden 300 kişi, 2 yıllık pedagoji kurslarından ise 178 kişi mezun oldu”.

Sovyet Kazakistanı'nda muallimlerin en önemli sorunlarından biri de maaşlarını zamanında alamamalarıydı. On bir avul mualliminin *Sosyaldi Kazakistan*'ın 05.01.1937 tarihli sayısında yer alan bir yazısına göre muallimler 1936 yılı Eylül ayından itibaren maaşlarını alamamışlardı.³⁶ Muallimler maaşlarını alabilmek için aylarca resmî müesseseler önünde beklemişler, hatta maaşlarının ödenmesini istedikleri için muallimlikten atılmışlardır. Maaşlarını alamayan muallimler şikâyetlerini gazete sayfalarından duyurmaya çalışmışlardır. Nitekim *Sosyaldi Col*'un 24.10.1936 tarihli nüshasında yer verilen Bikcanoğlu adlı bir muallimin şikâyetnâmesinde şöyle denilmektedir: “*Çalkar, Sarbulak Sovyetinde 1936 yılından beri iki ayrı yerde okuma-yazma mektebinde çalıştım. 15 Nisan-1 Ağustos tarihleri arasındaki enbek hakkımı alamadım*”.³⁷ Diğer yandan bu konuda tür-

31 “Maarif Cebhesinde”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 95, Ekim 1937, s. 1.

32 Türkistan Haberleri: “Türkistan Mekteplerinde”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 98, Ocak 1938, s. 42.

33 Abdulvahab, “Maarif Cephesinde”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 107, Ekim 1938, s. 18.

34 Taşbalta, Maarif Cebhesinde, Sayı: 103, s. 13.

35 Abdulvahab, “Maarif Cephesinde”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 114, Mayıs 1939, s. 24.

36 “Aylıksız Aç Muallimler”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 89, Nisan 1937, s. 40.

37 Oktay, “Aylıksız Aç Muallimler”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 85, Aralık 1936, s. 13.

lû suiistimallerin yaşandığı da görülmekteydi. Nitekim Cenubî Kazakistan Sayram avdanı Maarif Müdürü vilâyetten muallimlerin maaşı olarak gönderilen 30.900 somu başka yerlere kullanmıştı.³⁸

Görüldüğü üzere 1930-1940 yılları arasında Kazakistan mekteplerinde önemli oranda muallim eksikliği görülmektedir. Yukarıda bahsedildiği üzere özellikle milliyetçi mefkûreye bağlı yerli muallimlerin mekteplerden kovulmasından sonra bu eksiklik daha fazla hissedilmeye başlamıştır. Sovyet eğitim sisteminin muallim yetiştiren kurumları olan pedagoji enstitülerinin bu konuda yeterli olamadığı, diğer yandan kısa süreli kurslarla muallim açığının giderilmeye çalışıldığı görülmektedir. Diğer yandan muallimlerin bilgi düzeyi bakımından yeterli seviyede olmadıkları ve maaşlarını zamanında alamadıkları da göze çarpan diğer önemli sorunlardandır.

Mektep Binalarının Genel Durumu

Kazakistan'da mekteplerin sayısı bakımından doğru bilgilere ulaşmak oldukça zor görünmektedir. Zira çoğu zaman kaynaklarda verilen rakamların birbirleriyle çeliştiği dikkati çekmektedir. Eski Kazakistan Fırka Kâtibi Galoşçekin 1927'de Kızılorda'da basılan "*Kazakistan Ortobr Körgezmesinde*" adlı eserinde Kazakistan'da 3.867 mektebin varlığından bahsetmekte ve devamında "*bütün mekteplerin kâğıt üzerinde olduğunu, hakikatte Kazak avulunda mektep denen şeyin olmadığını*" belirtmekte idi. Yine Galoşçekin bu mekteplerden 1.600'ünün Kazak mektebi olduğunu söylemekteydi.³⁹ *Sosyaldi Kazakistan*'ın Mayıs 1933 tarihli nüshasında verilen bilgiye göre 1932 yılı sonu itibarıyla Kazakistan'da 8.345 başlangıç mektebinin (4 yıllık mektep) açıldığı ve bu mekteplere 540.000 talebenin yerleştirildiği söylenilmektedir.⁴⁰

Yine *Sosyaldi Kazakistan*'ın 15.12.1935 tarihli sayısında Kazakistan'da mektepler hakkında bilgi verilirken "*eğer bu 15 yıl içerisinde (Kazakistan Sovyet Cumhuriyeti'nin 15. kuruluş yıl dönümü) bizde mektep işleri yolunda yürütülmüş olsaydı, şimdi her yerde 4 yıllık mektepler kurulmuş olurdu*"⁴¹ denilmekteydi. *Sosyaldi Kazakistan*'ın Mayıs 1933 tarihli sayısında ise mektep sayısı 7.875 olarak verilmiştir. Gazete yaptığı değerlendirmede mekteplerin çoğunun kâğıt üzerinde olduğunu örneğin "*Evliya-Ata kazasındaki Akırtepe nahiyesinde gösterilen 9 mektebin gerçekte bulunmadığı ve bunların hiç birinde eğitim yapılmadığını*"⁴² belirtmekte idi. Kazakistan Maarif Komiseri Yardımcısı Cantlavoğlu'nun 1934 yılı için verdiği bilgiye göre ise mektep sayısı 6.547 olup, bunların 3.853'ü Kazak rayonlarında bulunmakta idi. Bu binaların ancak % 44'ü bizzat mektep binası olarak yapılan binalar olup, geri kalanları ise diğer binalardan mektebe dönüştürülmüştü.⁴³

38 "Muallim Maaşını Alamaydır", *Yaş Türkistan*, Sayı: 70, Eylül 1935, s. 40.

39 Tahir, *Türkistan'da Birinci Biş Yıllık Yekünü*, s. 10.

40 Taşbalta'nın *Yaş Türkistan* dergisinin 71. sayısında yer verilen "*Maarif Cebhesinde*" adlı makalesinde yapılan bir değerlendirmede "*Kazakistan Maarif Komiserliğinin bahsettiği 500.000 talebenin Allah bilir hangi yerde ve nasıl okutulmakta olduğu*" sorularak, mekteplerin sayı bakımından yetersizliğine vurgu yapılmakta idi. Bkz. Taşbalta, "*Maarif Cebhesinde*", *Yaş Türkistan*, Sayı: 71, Ekim 1935, s. 41. Kazakistan Maarif Komiseri Cürgenoğlu 1935 yılı başında yaptığı bir konuşmada Kazakistan mekteplerinin % 82'sinde 4. sınıfın yokluğunu belirtmekteydi. 15.12.1935 tarihli *Sosyaldi Kazakistan* gazetesine göre başlangıç mekteplerinin (4 yıllık mektep) sahip oldukları sınıflara göre yüzdelik oranları ise şu şekilde idi: 1-2. sınıfı olan mektepler % 30,1; 1-3. sınıfı olan mektepler % 21,1; 4. sınıfı olan mektepler 39,8. Bu hesaba göre % 9 kayıp vardır. Kazak mektepleri ayrı ele alındığında 1-2. sınıfı olan mektepler % 39,8; 1-3. sınıfı olan mektepler % 25,5; 4. sınıfı olan mektepler ise 14,7'dir. Kazak başlangıç mekteplerinde ise % 12,8'lik bir kayıp söz konusudur. Bkz. T., "*Maarif Cebhesinde*", *Yaş Türkistan*, Şubat 1936, Sayı: 75, s. 23-24.

41 T., *Maarif Cebhesinde*, s. 24-25.

42 Timuroğlu, "*Türkistan'da Maarif İşlerinin Barışı*", *Yaş Türkistan*, Sayı: 44, Temmuz 1933, s. 8-9.

43 "*Kazakistan'da Mektep Binaları*", *Yaş Türkistan*, Sayı: 68, Temmuz 1935, s. 39-40. 1938 yılı rakamlarına göre Kazakistan'daki

Örneğin Suzak rayonundaki 41 mektebin sadece 3'ünün binası bulunmakta, diğerleri kolhozlardan kiralanen evlerde eğitimlerini yapmakta idi.⁴⁴

Kazakistan Fırka Komitesi'nin VII. Toplantısı'nda verilen bilgilere göre 1936-1937 eğitim-öğretim yılında Kazakistan'daki mektep sayısı 7.578'dir. Bunların 3.829'u Kazak mektepleridir. Yine Kazakistan'daki 2.350 başlangıç mektebinin 1.190'ı, ortalav mekteplerin (7 yıllık mektepler) 237'si ve orta mekteplerin (10 yıllık mektepler) 48'i Kazaklara aittir.⁴⁵

1936-1937 eğitim-öğretim yılında Kazakistan'da bulunan orta mektep (10 yıllık mektepler) sayısı ise 98 idi.⁴⁶ *Yaş Türkistan*'ın 75. Sayısında T. İmzasıyla çıkan "*Maarif Cephesinde*" adlı makalede 1936 yılı Şubat ayı itibariyle bütün Kazakistan'da 571 ortalav mektebinin (7 yıllık mektep) olduğu ve bunlardan 161'inin Kazak mektebi olduğu, yine 117 orta mektebin (10 yıllık mektep) 16'sının Kazak mektebi olduğu belirtilmektedir.⁴⁷ Meşhur çekist Peters'in *Kazakistanskaya Pravda*'nın 17.03.1935 tarihli nüshasında yayımlanan bir makalesine göre orta mektep sayısı 573'tür.⁴⁸ Kazakistan Komiserler Şurası Reisi İysioğlu Oraz'a göre 1937 yılı başında tuluk olmayan orta mektepler sayısı (7 yıllık mektepler) 672, orta mektep (10 yıllık mektepler) sayısı ise 116'dır. *Sosyaldi Kazakistan*'ın 01.09.1936 tarihli sayısında verilen bilgiye göre 1936-1937 eğitim-öğretim yılında Kazakistan'da 881 tuluk olmayan orta mektep (7 yıllık mektepler) ve 270 orta mektep (10 yıllık mektepler) vardır. Yine 881 tuluk olmayan orta mektebin (7 yıllık mektepler) 349'u ve 270 orta mektebin (10 yıllık mektepler) 68'i Kazak talebeler içindir.⁴⁹

Diğer taraftan Kazakistan'da 1934 yılı itibariyle 4.266 talebesi olan 13 Âli Mektep bulunmaktadır.⁵⁰ G. Akkuloğlu'nun *Sosyalistik Kazakistan*'ın 07.11.1938 tarihli nüshasında yer alan makalesine göre Kazakistan'da 1937 yılı itibariyle 19 yukarı dereceli mektep, 120 teknikum ve işçi fakültesi, 8 ilmî enstitü, 37 türlü ilmî tecrübe istasyonunun bulunduğu anlaşılmaktadır. 19 yukarı dereceli mektebin 10'u Almatı'dadır.⁵¹

Yeni mektep binalarının yapımı ve mevcut mektep binalarının tamiri meselesine geldiğimizde 1930 yılında Kazak talebelerinin sadece % 6'sı ve muhacir Rus talebelerinin ise % 53,2'si için yeterli mektep bulunduğu görülmektedir.⁵² Kazakistan Komiserler Şurası Reisi İysioğlu Oraz'ın yıllara göre Kazakistan'da mektep yapımına ilişkin verdiği bilgiler, belirlenen hedeflere ulaşılamadığını göstermektedir. Aşağıdaki tabloda Kazakistan'da yıllara göre yapılması plânlanan mektep sayısı gösterilmektedir.⁵³

mektep sayısı 7.578 olarak zikredilmekte, 7.578 mektebin 3.929'unun ise Kazak mektebi olduğu ifade edilmektedir. Bkz. "Türkistan Haberleri: Türkistan Mekteplerinde", *Yaş Türkistan*, Sayı: 98, Ocak 1938, s. 42.

44 "Avul Mektepleri Vaziyeti", *Yaş Türkistan*, Sayı: 70, Eylül 1935, s. 36.

45 "Türkistan Haberleri: Kazakistan'da Mektepler", *Yaş Türkistan*, Sayı: 88, Mart 1937, s. 38.

46 "Kazakistan'da Orta Tahsil", *Yaş Türkistan*, Sayı: 92-93, Temmuz-Ağustos 1937, s. 64.

47 T., *Maarif Cephesinde*, s. 24-25.

48 T., *Maarif Cephesinde*, s. 27.

49 Taşbalta, *Sovyet Mektebi*, s. 25-26.

50 Tahir, *Türkistan'da Birinci Biş Yıllık Yekünü*, s. 14.

51 Abdulvahab, "*Maarif Cephesinde*", *Yaş Türkistan*, Sayı: 112, Mart 1939, s. 34.

52 Timuroğlu, "Türkistan'da Mekteb Meselesi", *Yaş Türkistan*, Sayı: 2, Ocak 1930, s. 27.

53 İsen Tursun, "Bolşeviklerin Türkistan'da Medeniyet Sahasındaki Yutuklarından", *Yaş Türkistan*, Sayı: 53, Nisan 1934, s. 22.

Yıl	Yapılması Plânlanan Mektep Sayısı	Yapılan Mektep Sayısı
1931	664	275
1932	651	100
1933	175	50
Toplam	1.490	425

Tabloya göre plânlanan yeni mektep yapma işi: 1931 yılında % 41,6; 1932 yılında % 20,4; 1934 yılında ise % 24 oranında gerçekleştirilebilmiştir. 1934 yılında yapılmakta olan mekteplerin çoğu ise 1928, 1929, 1930 yıllarından itibaren yapımı süregelen ve tamamlanamayan binalardır.⁵⁴ 1936 yılı için Sovyetler İttifakı genelinde yapılması plânlanan 1.507 mektepten sadece 2'sinin Kazakistan'da yapılması düşünülmektedir.⁵⁵ *Sosyalist Kazakistan*'ın 18.06.1937 tarihli nüshasında 1938 yılı için 15.740 talebe kapasiteli 36 mektebin yapılacağı bildirilmektedir.⁵⁶

Kazakistan Komiserler Şurası Reisi İyşioğlu Oraz “*Doğrusunu söylememiz gerek, Kazak avullarında kayda değer ilkokul düzeyinde mektepler yok. Biz bugüne kadar onu yapmadık*” demektedir.⁵⁷ Avullarda ise 45 yeni mektebin yapımına başlanmış, 1936 yılında inşasına başlanmış bununla birlikte halâ yapımı devam eden mektep sayısı ise 15'tir. Bu mektepler devlet bütçesiyle yapılan mekteplerdi. Kolhoz ve savhozlar tarafından yaptırılan mektepler bunların dışındadır. Devlet bütçesiyle yaptırılan mekteplerin Haziran 1937'ye kadar ancak % 36,9'u bitirilebilmiştir. Semey'deki 38. Mektebin % 9,5'i; Üstkemend'deki 25. Mektebin % 3,4'ü; Kızılcıcar'daki 51. Mektebin ise ancak % 2'si tamamlanabilmiştir. Balkaş'taki 47. Mektebin yapımına ise başlanmamıştır. Kogalı avdanında 1937 yılında başlanan mektebin yapımı yarıda kalmıştır. 20.06.1938 tarihli *Sosyalistik Kazakistan* gazetesinde aynı mektebin bitirilebilmesi için 30.000 somun gönderilmesi gerektiği bildirilmekte, diğer yandan mektep için sevk edilen inşaat malzemelerinin ise başka yerlere gönderildiği ifade edilmekte idi.⁵⁸

Mevcut mektep binalarının tamiri hususunda da yeterli ilginin gösterilmediği, bununla ilgili olarak maarif teşkilâtlarından gerekli ödeneğin sağlanamamış olması da başlı başına bir sorundu. Örneğin Cenubi Kazakistan vilâyetinin Sayram avdanı tuluk olmayan orta mektebi (7 yıllık mektep) için tahsis edilen 800 som verilmemiş, 120 öğrencisi olan mektebin tamiri yapılamamıştı.⁵⁹ Aktube'de yayımlanan *Sosyalist Col* gazetesinde Tabin avdanı muhabirinin “*Kuruluş Yumuşu Artda Kaldı*” başlıklı yazısında mektep yapım ve tamir işlerinde çok yavaş davranıldığından bahisle “*avdan idaresi mektep yapma işini hızlandırmazsa yeni eğitim-öğretim yılında mekteplerin yurtsuz kalacağını*”⁶⁰ belirtilmekte idi.

Kazakistan Maarif Komiseri Toktabayoğlu'nun verdiği bilgiye göre Kazak mekteplerinin sadece % 15'i, buna mukabil Rus mekteplerinin % 28'i fizikî ve sıhîh bakımlardan uygundu.⁶¹ Kazakistan Fırka Komitesinin V. Toplantısı'nda Said Vakkasoğlu Canaydar'ın sunmuş olduğu bir marûzaya göre mekteplerde soba ve aydınlatma bulunmamaktadır. Yine Canaydar marûzasında, sınıfta oturmakta olan 12. Mektep talebelerinin “*yata Khanemiz soğuk mu soğuk, it bağlasan*

54 Kazakistan'da Mekteb Binaları, 40.

55 “Şu Yıl Salınacak Mekteb Binaları”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 77, Nisan 1936, s. 1.

56 Abdulvahab, “Maarif Cephesinde”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 107, Ekim 1938, s. 15-16.

57 İsen Tursun, Bolşeviklerin Türkistan'da, s. 23.

58 Abdulvahab, Maarif Cephesinde, Sayı: 107, s. 15-16.

59 “Muallim Maaşını Alamaydır”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 70, Eylül 1935, s. 41.

60 “Binasız Mekteb Yüzde Yüz Sevadlı Halk (!)”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 83, Ekim 1936, s. 42.

61 Timuroğlu, “Türkistan'da Mekteb Meselesi”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 2, Ocak 1930, s. 27.

durmaz” şeklinde kendisine soğuktan şikâyet ettiklerini ifade etmektedir.⁶² Suzak rayonunda 8. Avuldaki Üçtübe Mektebi’nde talebeler her ne kadar sıralarda oturuyorlarsa da kitaplarını açıp okumak ve defterlerinin açıp yazmak için masaları bulunmuyordu. Talebeler yerde sıkışık olarak oturmakta, defterlerini ya dizlerinin üzerine ya da birbirlerinin sırtına koyup yazmaktaydılar. Mekteplerin hiç birinde ise ders araç-gereci bulunmuyordu.⁶³ Açısay Korgaşın Kanı Mektebinde su bulunmuyor, aşhanenin yapımı ise halâ bitirilememişti. Mektep binasının en iyi kısmı ise “*kızıl köşe*” için ayrılmıştı.⁶⁴ Buradan Sovyet Kazakistanı’nda mekteplerin fizikî ve sıhî bakımından yeterli kapasite ve özelliklere sahip olmadığı anlaşılmaktadır.

Mekteplerdeki Öğrenci Sayıları

Kazakistan’da ele aldığımız dönem itibariyle mekteplerde eğitim görmekte olan öğrenci sayılarıyla ilgili bilgiler oldukça karışıktır. Bunun en önemli sebebi gerek maarif teşkilâtlarının gerekse Sovyet matbuatının mekteplerdeki öğrenci sayılarına dair verdikleri bilgilerin çelişkili ve birbirleriyle tutarsız olmasıdır.

“*Kazakistan’ı Rayonlaştırmak*” adlı eserde 1928 yılı Ocak ayı için avullarda 4-7 yaş arası çocuk sayısı 389.029; 8-12 yaş arası çocuk sayısı 325.910; 13-18 yaş arası çocuk sayısı 429.307 olarak verilmektedir. Mayarov ve Galuzo gibi Orta Asya Bürosu’nun nüfuzlu şahsiyetlerinin verdiği bilgiye göre Orta Asya’da kışlak ve avullarda 2 sınıflı mektepten daha fazlası bulunmamaktadır. Gerçekte ahalsinin neredeyse % 70-80’i hatta bazı dairelerde % 95’i avul ve kışlaklarda olan bir ülkede 2 sınıflı mektebin dışında bir mektep bulunmazken, kışlak ve avullarda mektebe gitme oranının % 80-90’larda gösterilmesi gerçeklerle bağdaşmamaktadır. Galuzo Orta Asya Bürosu tarafından tertiplenen bir toplantıda “*Maarif Komiserliği’nin gösterdiği rakamlar, hakikatle alâkası olmayacak kadar mübalağalıdır. Çünkü kışlakta ibtidai mektebin birinci ve ikinci sınıfları var*”⁶⁵ demektedir.

Kazakistan Fırka Komitesi Başkâtibi Mirzoyan’ın VIII. Kazakistan Fırka Kongresi’nde vermiş olduğu bilgiye göre Kazakistan genelinde 6.473 başlangıç mektebi (4 yıllık mektep) bulunmakta ve bu mekteplerde 480.000 talebe eğitim görmektedir.⁶⁶ Kazakistan Maarif Komiserliği’nin 1932 yılı için vermiş olduğu bilgiye göre tuluk olmayan orta mekteplerin (7 yıllık mektep) türlü sınıflarında eğitim görmekte olan talebelerin dağılımı ise şu şekildedir: 1. sınıfta 142.711; 2. sınıfta 48.110; 3. sınıfta 16.606; 4. sınıfta 5.064;⁶⁷ 5. sınıfta 1.815; 6. sınıfta 838; 7. sınıfta 482. Yukarıda verilen genel oran aynı mektebin türlü sınıflarındaki talebe sayısı ile karşılaştırıldığında 1. sınıftaki talebe sayısının 196.300, 7. sınıf talebe sayısının ise 600 civarında olması gerekir. Bu durum Kazakistan Maarif Komiserliği’nin verdiği rakamların gerçekleri yansıtmadığını göstermektedir.⁶⁸

62 “Türkistan Haberleri”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 40, Mart 1933, s. 40.

63 Avul Mektepleri Vaziyeti, s. 36-37.

64 Türkistan Haberleri: Sovyet Mektebinin Hali, s. 39.

65 Tahir, Türkistan’da Birinci Biş Yıllık Yekünü, s. 11-12.

66 Komiserler Şurası Reisi İyisioğlu Oraz ise bu rakamın ikinci beş yıllık plânın sonunda 498.000 olacağını belirtmiştir. Yine Mirzoyan Kazakistan’da mektep yaşındaki çocukların % 82-% 87’sinin mekteplere yerleştirildiğini ifade ederken, İyisioğlu Oraz bu oranın birçok vilâyetlerde % 50-% 60 olduğunu belirtmektedir. Bkz. İsen Tursun, Bolşeviklerin Türkistan’da, s. 19.

67 Taşbalta’nın *Yaş Türkistan*’ın 71. Sayısında yer alan “*Maarif Cephesinde*” adlı makalesinde yer alan bilgiye göre Kazakistan’da Kazak talebelerinin % 5’i 4. sınıfta okumaktadır. Bkz. Taşbalta, Maarif Cebhesinde, s. 41.

68 “Türkistan Haberleri: Maarif İşleri”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 37, Aralık 1932, s. 37-38.

Kazakistan'da Suzak Rayon Maarif Şubesi'nin verdiği bilgiye göre Ocak 1935 yılı itibariyle bütün rayon mekteplerinde eğitim görmekte olan talebe sayısı 1.853 olup, bunların 713'ü kızdır. Talebelerin 1.403'ü 1. sınıfta okumaktadır. 8. Avulda Üçtube Kolhozunda mektepte okumakta olan talebe sayısı 50 gösterilmesine rağmen, sınıfta olan talebe sayısı 25'dir. Bunların çoğu da mektep yaşına gelmeyen çocuklardır. 1 Mayıs Kolhozunda talebe sayısı 26 olmasına rağmen sınıfta 15 çocuk bulunmaktadır.⁶⁹

Kazakistan'ın 19 yukarı dereceli mektebinin 10'u Almatı'da olup, Kazakistan Üniversitesi'nde 908, Pedagoji Enstitüsü'nde 582, Maden Enstitüsü'nde 530 öğrenci vardır. Semey'deki enstitülerde 501, Ural'daki enstitülerde 761 öğrenci eğitim görmektedir. 1938-1939 eğitim-öğretim döneminde yukarı dereceli mekteplere alınması plânlanan öğrenci sayısı 3.155, müracaat eden kişi sayısı ise 4.258'dir.⁷⁰

Mekteplerdeki Kazak talebe sayısına bakıldığında meşhur Çekist Peter'e göre Kazakistan'daki mevcut 765.000 talebeden 294.000'ü Kazak'tır.⁷¹ Rusça "*İnkılâp ve Milletler*" adlı mecmuanın Ekim 1937 sayısında Ali İbrahim'in "*Kazakistan Mekteplerinde Talim ve Terbiye*" başlıklı yazısından aktarıldığına göre mevcut 872.370 talebeden 342.638'i Kazak'tır.⁷² Yine Çekist Peter'in *Kazakistanskaya Pravda*'nın 17.03.1935 tarihli sayısında yer alan makalesine göre Dokumacılık Enstitüsü'nde eğitim gören 282 talebeden 39'u ve Orta Asya Sanayi Enstitüsü'nde okumakta olan 1.069 talebeden sadece 187'si yerli idi. Yine Karagandi Sanayi Mektebi'nde eğitim görmekte olan 151 talebeden 67'si Türkistanlıdır.⁷³ *Sosyaldi Kazakistan*'ın 21.07.1936 tarihli nüshasında verilen bilgiye göre Almatı yakınlarındaki Kalgaz istasyonundaki avul hocalığı teknikumundan 1936 yılında mezun olan 22 talebeden ancak 1'i Kazak'tır.⁷⁴

25.01.1939'da kuruluşunun 10. yıldönümü kutlanan Almatı Kazak Enstitüsü'nün 600 talebesinden 295'i Kazak'tır.⁷⁵ *Kazakistanskaya Pravda*'nın 27.01.1937 tarihli sayısında verilen bilgiye göre muallim yetiştiren 27 teknikum, 6 Pedagoji Enstitüsü ve Devlet Darü'l-fünunu'nda okumakta olan toplam 9.626 talebeden 5.971'i yerli talebedir.⁷⁶ Kazakistan'da bulunan 7 yüksek mektebe 1936-1937 eğitim-öğretim yılında kabul edilen 1.101 talebeden ise 426'sı Kazak'tır. Yılsonunda tahsillerini tamamlayan 500 uzman içindeki Kazak sayısı 169'dur. Bunlardan 36'sı doktor, 94'ü muallim, 26'sı memur ve 13'ü mühendistir.⁷⁷

Kazakistan Fırka Komitesi Başkâtibi Mirzoyan'ın VIII. Kazakistan Fırka Kongresi'ne sunduğu rapora göre 1933'te Kazakistan'da mevcut 84 teknikumda okumakta olan toplam 15.500 talebenin % 65'i ve 13 âli mektepte eğitim görmekte olan 4.266 talebenin % 61,7'si Kazak'tır. Komiserler Şurası Reisi İysioğlu Oraz ise 1932'de teknikumlardaki % 41,2 olan yerli talebe oranının ikinci beş yıllık plân sonunda % 63'e çıktığını belirtmektedir.⁷⁸

69 Avul Mektepleri Vaziyeti, s. 36.

70 Abdulvahab, Maarif Cebhesinde, Sayı: 112, s. 34.

71 T., Maarif Cebhesinde, s. 27.

72 Türkistan Haberleri: Türkistan Mekteplerinde, s. 42.

73 T., Maarif Cebhesinde, s. 24-25.

74 "Âli Mekteplerde Kadrolar Kalay Hazırlanıyor?", *Yaş Türkistan*, Sayı: 83, Ekim 1936, s. 1.

75 "Kazak Pedagoji İnstitütinin On Yıllığı", *Yaş Türkistan*, Sayı: 111, Şubat 1939, s. 42.

76 Türkistan Haberleri: Kazakistan'da Mektepler, s. 38.

77 "Maarif Cebhesinde (Kadro Meselesi)", *Yaş Türkistan*, Sayı: 91, Haziran 1937, s. 40-41.

78 İsen Tursun, Bolşeviklerin Türkistan'da, s. 20.

Mekteplerdeki Ders Araç-Gereci Durumu

Kazakistan'daki Sovyet mekteplerinin en önemli sorunlarından bir diğeri, mekteplerin ders araç-gereci eksikliğinin giderilememesi ve aynı zamanda ders kitabı temini konusunda karşılaşılan güçlüklerdi. Gerçekte Moskova Hükümeti'nin Kazakistan'daki temsilcisi Galaşçukin Kazakistan'daki Sovyet mekteplerinin durumunu şu sözlerle özetlemekteydi:⁷⁹

“Kâğıt üzerinde Kazakistan'da çok miktarda mektebin varlığını görüyorsak ta, hakikatte avullarda hiçbir mektep yoktur. Mektebi bulunan avulun mektep için binası yoktur. Binası olsa sıraları, o olsa ders eşyası yoktur”.

Yine Kazakistan Komiserler Şurası Reisi İysioğlu Oraz, mekteplerin *“bina, ders kitabı ve diğer ders araç-gereçleri bakımından eksikliklerinin bulunduğunu”* belirtmekte idi.⁸⁰ *Sosyalistik Kazakistan*'ın 2 Eylül 1937 tarihli nüshasında yer alan *“Almatı'nın Eğitim-Öğretim Yılına Plânlı Bir Şekilde Başlayamadı”* başlıklı bir yazıda mekteplerin, neşriyat idarelerinin ve kitap mağazalarının eksiklikleri⁸¹ dile getirilmekte idi. Mekteplerde talebeler eğitimlerine ders kitabı olmadan devam etmekte idi. Kazakistan yukarı pedagoji mektepleri ile dil ve edebiyat fakültelerinde ise ders kitabı bulunmuyordu.⁸²

1933-1934 eğitim-öğretim yılında Kazakistan'da mektepler ders kitabı konusunda büyük zorluklar yaşadılar. Neşri kararlaştırılan 59 kitabın 32'si neşredilebilmiş, bununda ancak 6'sı eğitim-öğretim yılı başına hazırlanabilmişti. Plânlanan 241.900 ciltten 59.600'ü basılabilmiş; Kazakistan Neşriyat İdaresi hazırlanan ders kitaplarını aralık ayında göndermiş olmasına rağmen, eğitim-öğretim yılı sonunda kitaplar halâ mekteplere ulaşmamıştı. Kazakistan'ın doğusundaki rayonlar ise 1934 yılını tamamen ders kitabı olmadan geçirmişti. Rayon Maarif İdareleri ellerine geçen kitapları mekteplere dağıtmamışlardı. Yeni eğitim-öğretim yılı için belirlenen 42 kitaptan ancak 13'ü bastırılabilmişti.⁸³ *Kazakistanskaya Pravda*'nın 21.05.1934 tarihli sayısında ise bu kitaplardan kalanlarının matbaa köşelerinde beklediği, matbaaların ise kâğıt yokluğundan dolayı çalışmadığı belirtilmekte idi.⁸⁴ Talebelerin millî ve vatanî duygularını artıran ders kitapları ise Bolşeviklik açısından zararlı görülerek yok ettirilmişti.⁸⁵

Suzak rayonunda mekteplerin sadece birinde Kazakistan haritası vardı. Bütün mekteplerde rendelenmemiş, boyanmamış, genellikle eşiklerden koparılan tahtalardan yapılmış 30x40 büyüklüğündeki yazı tahtasının dışında ders araç-gereci bulunmuyordu.⁸⁶

79 Timuroğlu, Türkistan'da Mekteb Meselesi, s. 27.

80 İsen Tursun, Bolşeviklerin Türkistan'da, s. 23.

81 Maarif Cebhesinde, s. 1.

82 Abdulvahab, Türkistan'da 1937/38 Oku Yılı Kandı Ötkezile Yatır?, s. 23.

83 “Türkistan Haberleri: Maarif Cephesinde”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 57, Ağustos 1934, s. 41.

84 Yaş Türkistanlı, “Türkistan Mekteplerinde”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 62, Ocak 1935, s. 18.

85 Çağatay, “Tenkit mi? Ahmaklık mı?”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 37, Aralık 1932, s. 22.

86 Avul Mektepleri Vaziyeti, s. 36-37.

Sonuç

Kazakistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra Kazakistan'da eğitim, Sovyetlerce denetim altına alınmış ve eğitim merkezleştirilmiştir. Sovyet eğitim politikası “*şekilce millî, mahiyet itibariyle proleter kültür formülüne*” dayandırılmış ve Kazakistan'da yerli talebeler “*Rus terbiyesi*” ne tabi tutulmuştur.⁸⁷

Yerli ahali Sovyet mekteplerine her zaman şüphe ile bakmış, çocuklarını Sovyet mekteplerine göndermekten imtina etmiştir. Nitekim Sosyalistik Kazakistan'ın 02.02.1939 tarihli nüshasına göre Kazakistan vilâyetinin 15 avdanında 3.100 çocuk bu sebeple mekteplere gönderilmemiştir.⁸⁸ Diğer taraftan Sovyet politikası gereğince mekteplerde Kazak talebeler sayı bakımından azınlıkta bırakılmıştır.⁸⁹

Kazakistan'da milliyetçi mefkûreye bağlı yerli muallimlerin özellikle Stalin döneminde tasfiye edilmesinden sonra mekteplerde önemli ölçüde muallim eksikliği ortaya çıkmıştır. Sovyet eğitim sisteminin muallim yetiştirme politikası olumlu sonuçlar vermemiştir. Muallimler kısa süreli kurslarda yetişmiş, bilgi düzeyi bakımından da düşük seviyede kalmıştır. Yeni mekteplerin inşasında istenilen başarı temin edilememiş, mevcut mekteplerin tamirâtı yaptırılmadığı gibi mekteplerin ders kitabı, karatahta, sıra, masa ve diğer ders araç-gereçleri bakımından temel ihtiyaçları karşılanamamıştır. Sovyetlerin bir taraftan medeniyetin geliştirilmesi diğer taraftan ise tek tip Sovyet vatandaşı yaratmaya dönük eğitim sistemi, 1940'lı yılların sonuna gelindiğinde istenilen başarıyı sağlayamamıştır.

Kaynakça

İnceleme-Araştırma Eserler

Mehmet Saray, *Türk Dünyasında Eğitim Reformu ve Gaspıralı İsmail Bey (1851-1914)*, Ankara, 1987.

Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihleri (1905-1917)*, Ankara 1985.

S. Voronitssin, “Sovyet Türkistan’ında Okul ve Bilim”, *Dergi*, Sayı: 55, 1964.

Süleyman Tekiner, “Türkistan Ceditizmi Komünist Propagandasının Dikkat Merkezinde”, *Dergi*, Sayı: 45, Münih 1966.

Sürelî Yayınlar

Yaş Türkistan Dergisi

Abdulvahab, “Maarif Cephesinde”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 107, Ekim 1938.

Abdulvahab, “Maarif Cebhesinde”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 112, Mart 1939.

Abdulvahab, “Maarif Cephesinde”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 114, Mayıs 1939.

Abdulvahab, “Türkistan'da 1937/38 Oku Yılı Kandı Ötkezile Yatır?”, *Yaş Türkistan*, Sayı:

87 Yaş Türkistan'ın 98. sayısında yer verilen “*Türkistanga Dair Bazı Rakamlar*” adlı bir makalede buradan yola çıkılarak “*tabi Sovyet mektebinde Rus Bolşevizmî ve Stalinizm terbiyesi gören gençliğin millîliğine ihtiyatla bakmak gerekir*” değerlendirilmiştir. Bkz. “*Türkistanga Dair Bazı Rakamlar*”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 98, Ocak 1938, s. 39.

88 Sovyet Mekteplerinden Çıkkı Kitüçiler”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 113, (Tarih), s. Dış Kapak.

89 Kazakistan Maarif Komiserlerinden Toktabayoğlu'na göre Kazak talebelerin sadece % 6'sı mekteplere kaydedilmektedir. Bkz. Timuroğlu, *Türkistan'da Mekteb Meselesi*, s. 27.

103, Haziran 1938.

“Avul Mektepleri Vaziyeti”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 70, Eylül 1935.

“Aylıksız Aç Muallimler”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 89, Nisan 1937.

“Bugünkü Türkistan Ahvalinden”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 38, Ocak 1933.

“Binasız Mekteb Yüzde Yüz Sevadlı Halk (!)”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 83, Ekim 1936.

Çağatay, “Tenkit mi? Ahmaklık mı?”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 37, Aralık 1932.

İsen Tursun, “Bolşeviklerin Türkistan'da Medeniyet Sahasındaki Yutuklarından”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 53, Nisan 1934.

“Kazak Pedagoji İnstitütinin On Yıllığı”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 111, Şubat 1939.

“Maarif Cephesinde (Kadro Meselesi)”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 91, Haziran 1937.

“Kazakistan'da Mekteb Binaları”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 68, Temmuz 1935.

“Kazakistan'da Orta Tahsil”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 92-93, Temmuz-Ağustos 1937.

“Komünist Eleginden Ötebilgen Sovyet Muallimleri”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 88, Mart 1937.

“Maarif Cephesinde”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 95, Ekim 1937.

“Muallimlerin Bilimin Küteri Mühim Bir Vazife”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 65, Nisan 1935.

“Muallimsiz, Binasız Mektep Kuru Plânı”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 78, Mayıs 1936.

“Muallim Maaşını Alamaydır”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 70, Eylül 1935.

Oktay, “Aylıksız Aç Muallimler”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 85, Aralık 1936.

“Ruslaştırma Siyaseti Küçeymekte”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 74, Ocak 1935.

“Semeydeki Pedagoji Teknikumunun Hali Naçar?”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 65, Nisan 1935.

“Sovyet Mekteplerinden Çıkıp Kitüçiler”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 113, Nisan 1939.

“Şu Yıl Salıncak Mekteb Binaları”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 77, Nisan 1936.

T., “Maarif Cephesinde”, *Yaş Türkistan*, Şubat 1936, Sayı: 75.

Tahir, “Türkistan'da Birinci Biş Yıllık Yekünü”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 61, Aralık 1934.

Taşbalta, “Maarif Cephesinde”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 71, Ekim 1935.

Taşbalta, “Sovyet Mektebi”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 83, Ekim 1936.

Taşbalta, “Maarif Cephesinde”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 103, Temmuz 1938.

Timuroğlu, “Türkistan'da Mekteb Meselesi”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 2, Ocak 1930.

Timuroğlu, “Türkistan'da Maarif İşlerinin Barışı”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 44, Temmuz 1933.

“Türkistanga Dair Bazı Rakamlar”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 98, Ocak 1938.

“Türkistan Haberleri”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 40, Mart 1933.

“Âli Mekteplerde Kadrolar Kalay Hazırlanadır?”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 83, Ekim 1936.

“Türkistan Haberleri: Avul Mektepleri”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 66, Mayıs 1935.

“Türkistan Haberleri: Kazakistan'da Mektebler”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 88, Mart 1937.

“Türkistan Haberleri: Kazakistan’da Mektep İşleri”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 7-8, Haziran-Temmuz 1930.

“Türkistan Haberleri: Maarif Cephesinde”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 57, Ağustos 1934.

“Türkistan Haberleri: Maarif İşleri”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 37, Aralık 1932.

“Türkistan Haberleri: Muallimler Bilimi Teftiş Neticesi”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 86, Ocak 1937.

“Türkistan Haberleri: Sovyet Mektebinin Hali”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 86, Ocak 1937.

“Türkistan Haberleri: Türkistan Mekteplerinde”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 98, Ocak 1938.

Yaş Türkistanlı, “Gaspıralı İsmail Bik”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 57, Temmuz 1934.

Yaş Türkistanlı, “Rus İstilasası Astıda Türkistanlıların Millî Hareketlerinden”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 2, Ocak 1930.

Yaş Türkistanlı, “Türkistan Mekteplerinde”, *Yaş Türkistan*, Sayı: 62, Ocak 1935.

Dr. Öğr. Üyesi

Bilal TUNÇ

ORCID:

Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Fen
Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
btunc@agri.edu.tr

Eser Geçmişi / Article Past: 16 Ara 2018 / 2 Nis 2019

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.497989>

Orjinal Makale / Original Paper

27 Mayıs Askeri Darbesinin Vilayetlerdeki Yansımaları: Bitlis Örneği

The Effect of 27 May Military Coup in Cities: Example of Bitlis

Öz

Malum olduğu üzere, Türkiye’de ordu tarafından 27 Mayıs 1960’ta bir askeri darbe gerçekleştirilen askeri darbe neticesinde Demokrat Parti’nin (DP) iktidarına son verilmiş ve demokrasi zarar verilmiştir. Bu durum, aynı zamanda Türkiye’de bir darbe sürecini de başlatmıştır. Bu kapsamda, 27 Mayıs Darbesi’nin Bitlis’te nasıl bir etki bıraktığını değerlendirmek için DP Dönemi’nde Bitlis ilinde basılan yerel gazetelerden Yeşil Bitlis, Dideban, Tasviri Efkâr ve Yeni Dideban gazeteleri değerlendirilecektir.

Bilindiği üzere 27 Mayıs 1960 Askeri Darbesinin ülke genelinde ciddi bir tepkiyle karşılanmış ve demokrasi açısından kötü sonuçlar doğurmuştur. Bu çalışmada bahsi geçen askeri darbenin Bitlis vilâyetinde nasıl karşılandığı ve Bitlis halkının bu darbeye ne gibi tepkiler gösterdiği ayrıntılı bir biçimde ele alınmaktadır. Söz konusu etkilerin objektif bir biçimde değerlendirilebilmesi için Türkiye’de tek partili hayatın sona erip çok partili yaşama geçilme aşaması, DP’nin iktidara gelmesi ve ülkede darbeye yol açan koşullar neden sonuç ilişkisi ve tarihsel süreç bağlamında ele alınmaktadır. Bu bağlamda, Yeşil Bitlis, Dideban, Tasviri Efkâr ve Yeni Dideban gazetelerinin haberleri detaylı bir biçimde incelenerek 27 Mayıs 1960 Darbesi neticesinde mezkûr gazetelerin nasıl bir tutum takındığı ve kamuoyu oluşturmadaki gücü araştırılmaktadır. Bu eser, başta resmi gazete verileri olmak üzere; araştırma ve inceleme eserlerinden yararlanılarak oluşturulmuştur.

Anahtar Kelimeler: 27 Mayıs 1960, Darbe, Basın, Gazete, Bitlis.

ATIF: TUNÇ Bilal, “27 Mayıs Askeri Darbesinin Vilayetlerdeki Yansımaları: Bitlis Örneği” **Tarih ve Gelecek Dergisi**, 5/1 (Nisan-2019), s. (38-51)

CITE: TUNÇ Bilal, “The Effect of 27 May Military Coup in Cities: Example of Bitlis” **Journal of History and Future**, 5/1 (April- 2019), pp. (38-51)

Abstract

As it is known, a military coup was carried out by the army on 27 May 1960 in our country and with the removal of the Democratic Party, which came to power with the free votes of the people, democracy was hit hard. This situation also launched a coup of process in Turkey. In this context, in order to assess how the May 27 coup d'etat affected Bitlis, local newspapers published in Bitlis during the Democratic Party period have been benefited. This newspapers are: Yesil Bitlis, Dideban, Tasviri Efkâr and Yeni Dideban.

In this study while the impact of the May 27 Military Coup in the country has been taken into account, the echoes of the effect of the coup in Bitlis are analyzed at the same time. In order to evaluate and analyze these effects in an objective manner; Turkey's multi-party transition, developments in the Democratic Party's power and military intervention are handled in terms of historical development. In the context of these data, thoroughly examining the news of journalists of the Yesil Bitlis, Dideban, Tasviri Efkâr and Yeni Dideban; it is being investigated that what kind of attitude was taken by the mentioned newspapers in the face of the May 27, 1960 Military Intervention and power of public opinion. This piece shall be created by utilizing various research and examination works, primarily local newspapers veri.

Key words: 27 May 1960, Impact, Press, Newspaper, Bitlis.

GİRİŞ

Türkiye’de DP’nin iktidara geliş sürecinin tam olarak anlaşılması ve Tek Parti iktidarına nasıl son verildiğinin açıklanabilmesi için Türk siyasal hayatında çok partili hayata geçiş süreci ayrıntılı bir biçimde ele alınmalıdır. Bu bağlamda Cumhuriyet’in ilk dönemleri ele alındığında, bu devirde çok partili hayata geçiş denemelerinin olduğu görülmektedir. CHP’den sonra kurulan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası(TCF)bu amaçla açılmıştır.¹ Daha sonra da Serbest Cumhuriyet Fırkası (SCF) kurulmuştur.² TCF ve SCF bu dönemde kurulup, daha sonra kapatılan partilerdir. 1924 yılında kurulan TCF’nin ömrü uzun olmamış ve parti, 5 Haziran 1925’te kapatılmıştır.³

Türk siyasi tarihinde çok fazla uzun süreli varlık sürdüremeyen TCF’den sonra 1930 yılında yeni bir parti daha kurulmuştur. Çok partili hayata geçişte ikinci bir aşama olan bu partinin adı SCF’dir.⁴ Bu tarihlerde CHP dışında varlık göstermeye başlayan yeni partiyle beraber ülkedeki siyasal sorunların giderilebileceği ve ülkede çok acil olarak yapılması gereken mali ve ekonomik reformların kolay olarak yürürlüğe konulacağı düşünülmekteydi. Bilhassa yeni parti SCF’nin mütedil olan siyasi yaklaşımının Türkiye’nin Avrupa ülkeleri nezdindeki algısını ciddi bir biçimde değiştiren bu ülkelerin Türkiye’ye karşı bakışını olumlu bir hale getireceği sanılıyordu. Dönem iti-

1 Tevfik Çavdar, *Türkiye’nin Demokrasi Tarihi (1839-1950)*, 3. Baskı, İstanbul: İmge Kitabevi, 2013, s.263.

2 Bernard Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, 5. Baskı, (Çev. Prof. Dr. Metin Kıratlı), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993, s.278-279.

3 Cemalettin Taşkıran, Atatürk Döneminde Demokrasi Denemeleri (1925-1930), *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 4/14 (1994), s.259-260.

4 Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, (Çev. Yasemin Saner Gönen), 7. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2000, s.261.

barıyla Türkiye’de tek partinin yöneticileri, halkın sorunlarından son derece uzaktılar ve bu durum da yeni kurulan partilerin halk tarafından ilgiyle karşılanmalarına ortam hazırlamaktaydı. Bundan dolayı, Serbest Fırkanın çağruları ve söylemleri halk arasında ciddi destek görmüştür.⁵ Netice itibarıyla yeni bir parti olarak kurulan ve gerçekten de halk arasında destek gören SCF, 17 Kasım 1930 tarihinde kendini feshetmiştir. Söz konusu partinin kendisini feshetmesiyle beraber Erken Cumhuriyet Dönemi çok partili hayata geçiş denemeleri nihayet bulmuştur.⁶

Her iki partinin kapatılmasıyla birlikte Türkiye’de 1946 yılına kadar tek partili yaşam süreci yeniden egemen olmuştur. Bu dönemlerde yeni kurulan devletin siyasi, sosyal, ekonomik vb. sorunlardan dolayı henüz çok partili hayata hazır olmadığını ortaya çıkarmaktadır. Bu nedenle 1924 ve 1930 yıllarında kurulan iki önemli fırka kapatılmak zorunda bırakılmıştır. Esasında bu siyasal hadiseler, inkılâpçı Mustafa Kemal’in kafasında tasarlanan çağdaşlaşma amacının bir uygulaması veya denemesi olarak değerlendirilebilir.⁷

Bu makalenin konusu genel olarak 27 Mayıs Askeri Darbesi’nin Bitlis genelinde ne gibi bir etki bıraktığıdır. Yöntem olarak Bitlis basını ve konuyla alakalı olarak kaynak eserler etraflıca incelenmiştir. Bu bağlamda, başta *Yeşil Bitlis*, *Dideban*, *Tasvirî Efkâr* ve *Yeni Dideban* gazeteleri olmak üzere konuyla alakalı literatür taraması yapılmış ve konu derinlemesine irdelenmiştir.

I. Tek Partili Hayattan Çok Partili Hayata Geçiş Sürecinde Siyasal Partilerin Bitlis’teki Teşkilatlanma Süreçleri

Cumhuriyet tarihinin ilk siyasi partisi olan CHP ile Türkiye’de çok partili hayatı başlatan DP’nin Bitlis vilâyetinde teşkilatlandıkları ve burada il ve ilçe teşkilatlarını kurdukları görülmektedir. Bu bağlamda CHP İl Başkanlığı 1944 yılında teşkilatını kurmuş ve çalışmalarına başlamıştır. Bu bağlamda, CHP Bitlis İl Başkanlığı’nın teşkilatı ve başkanları ile yedek azalar şu kişilerden oluşmaktaydı⁸:

- a) Arif Özdemir: Reis (Vilâyet daimi encümen azası)
  - b) Cemil Okumuş: Kâtip (Tüccar)
  - c) Ziya Geboloğlu: Üye (Halkevi reisi ve avukat)
  - d) Mehmet Zülfikaroğlu: Üye (Tüccar)
  - e) Muhittin Barut: Üye (Tüccar)
- Yedek Üyeler;
- a) Yakup Sabri Bilgitay (Avukat)
  - b) Kasım Kake (Tüccar)
  - c) Fevzi Selahattin Doğru (Terzi)
  - d) Zeynettin Eren (Emekli memur)

5 Feroz Ahmad, *Modern Türkiye’nin Oluşumu*, 11. Baskı, Çev. Yavuz Alogan, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2012, s.80.

6 Barış Ertem, Siyasal Bir Muhalefet Denemesi Olarak Serbest Cumhuriyet Fırkası, *ODTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 2010 1(2), s.71.

7 Cemalettin Taşkıran, Atatürk Döneminde Demokrasi Denemeleri (1925-1930), s.265

8 Şükran Gündoğdu, “Bitlis ve Bitlis Halkevi”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Yüzüncü Yıl Van Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Van, 2013, s.47.

e) Tahsin Oto (Tüccar)

CHP'nin Doğu Anadolu Bölgesi'nin önemli vilâyetlerinden başta Bitlis başta olmak üzere çoğu yerde teşkilatlarını neden geç kurdukları CHP müfettiş raporlarına çok bir biçimde yansıtılmaktadır. Raporlara göre, teşkilatlanmanın ve örgütlerin çok geç olmasının temel sebeplerinden birisi barınma ve maddi sorunların ön planda gelmektedir. Ayrıca buralarda Halkevleri ve Halkodaları olduğu için, bu kurumlar bir yerde parti teşkilatı gibi çalışmışlardır. Bu nedenlerden dolayı parti 1923 yılında kurulmasına rağmen CHP İl Başkanlığı ancak 1944 yılında Bitlis İl Başkanlığını kurabilmiştir⁹.

CHP Bitlis İl Başkanlığı ilk kurulduğunda 5 asil ve 5 de yedek olmak üzere 10 kişiden oluşmaktaydı. Ancak bu durumun 1945 yılında değiştiği ve üye sayısının hem yedeklerde hem de asillerde ikişer kişi arttırıldığı ve üye sayısının 14'e çıkarıldığı görülmektedir. Bu kapsamda asil gruba Vehbi Öztekin ve Aziz Menteş adlı kişiler dâhil edilmişken; yedekler grubuna ise Şaban Kaya ve Ekrem Erdör eklenmiştir. Böylece CHP İl Başkanlığı Bitlis genelinde son derece etkili bir siyasi yapı durumuna getirilmiştir¹⁰.

DP kurulduktan sonra 1946 yılında ülke genelinde kısa bir süre içerisinde il ve ilçe teşkilatlarını oluşturmuş ve siyasi faaliyetlerine de başlamıştır¹¹. Daha sonraki süreçte ise DP Bitlis İl Başkanlığı kurulmuştur. DP İl Başkanlığının en önemli iki üyesi Ziya Şerifhan ve Rıza Geboğlu isimli şahıslar olmuştur. Adı geçen iki kişi, 14 Mayıs 1950 tarihinde yapılan Milletvekili Genel Seçimlerinde Bitlis'ten DP adayı olarak seçimlere katılmışlardır.

II. DP'nin İktidara Gelmesi ve Bitlis'teki Milletvekili Genel Seçimleri

DP, 14 Mayıs 1950'de yapılan seçimlerle 27 yıllık CHP iktidarına son vermiş ve tek başına iktidar olmayı başarmıştır. Daha sonra da yapılan 1954 ve 1957 genel seçimlerini de kazanmış ve on yıl boyunca ülkeyi tek başına yönetmiştir. Bu sürece Türk siyasal hayatında DP devri denilmektedir.

DP'nin Bitlis'ten aday gösterdiği ve seçimlere katıldığı 1950 Milletvekili Genel Seçimindeki adayları Ziya Şerifhan ve Rıza Geboğlu isimli şahıslardır¹². Ancak bu dönemde yapılan seçimlerde DP'li adaylar değil de CHP'nin adayları olan Nusrettin Barut, Ahmet Muhtar Talati Ertan ve Selahattin İnan isimli şahıslar seçimleri kazanarak milletvekili olmayı başarmışlardır¹³.

1950 seçimlerinden sonra 1954 yılında Milletvekili Genel Seçimleri yapılmıştır. 1950'de iktidara gelen DP, yeni seçimler için kampanyasını dört yıllık hizmetleri ve çalışmalarını üzerine oturtmuştur. DP, dört yıllık çalışmalarını temel alarak özellikle köylere yapılan yatırımları anlatarak insanlardan yeniden oy istemiştir. DP'nin son derece etkin bir seçim çalışması yaptığı dönemde CHP'nin seçim propagandaları son derece olumsuz geçmiştir. En nihayetinde 1954 yılında yapılan Milletvekili Genel Seçimlerinde DP, büyük bir başarı elde ederek meclisteki mebusların % 90'nını

9 Murat Turan, "Cumhuriyet Halk Partisi'nin Doğu Örgütlenmesi", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İzmir, 2010, s.147-148.

10 Şükran Gündoğdu, "Bitlis ve Bitlis Halkevi", s.47-48.

11 Enis Şahin ve Bilal Tunç, Demokrat Parti'nin Kuruluş Süreci ve DP-CHP Siyasi Mücadelesi (1945-1947), *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, 1/2 (2015), s.37.

12 Şükran Gündoğdu, "Bitlis ve Bitlis Halkevi", s.90.

13 Kazım Öztürk, *Türk Parlamento Tarihi, TBMM-IX. Dönem (1950-1954)*, VII. Cilt, Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Yayınları, 1999, s.163-167.

almayı başarmıştır¹⁴.

1954 seçimleri için Bitlis'te CHP ve DP adayları arasında ciddi bir yarış olmuş ve partililer, seçim propagandalarını yürütmüşlerdir. Her ne kadar 1950 seçimlerini CHP kazanmış olsa da 1957 seçimlerini DP kazanmış ve açık oy farkla bütün milletvekillerini tek başına çıkarmıştır. Buna göre, DP % 62,9 oranında oy almış iken CHP sadece % 21 oy almıştır. DP'li Bitlis Milletvekili adayları olan Nusrettin Barut ve Selahattin İnan isimli şahıslar seçimleri kazanan kişilerdir¹⁵.

1950 ve 1954 seçimlerini kazanan DP, 1957'ye geldiğinde biraz tepki çekmeye başlamıştı. Ancak DP açısından mevcut olan olumsuzluklara rağmen yine de avantajlı durumda bulunmaktaydı. Örneğin iktidar partisi enflasyonla mücadele etmiş, çiftçilerin borçlarını ödemeye çalışmış ve kırsal kesimdeki seçmenlere birtakım yatırımlar yapmıştı. Billhassa DP'nin okul ve cami yapımları için fonlar ayırması ve bunu da halka anlatması onu ayrıcalıklı bir duruma getirmişti. Bu arada DP içinde de birtakım sıkıntılar vardı ve bu da seçim çalışmalarını etkilemekteydi. Buna rağmen 1957 yılında yapılan milletvekili genel seçimlerini DP yeniden kazanmış ve meclisteki çoğunluğu sağlamıştı¹⁶.

1957 yılı Milletvekili Genel Seçimlerinde Bitlis vilâyetinde birtakım değişimlerin ve farklılıkların olduğu göze çarpmaktadır. Örneğin DP 1954'teki oylarını % 62'den % 60'a düşürmüş, CHP ise oylarını % 21'den % 37,2'ye çıkarmıştır. Buna rağmen dönemin seçim kanunundan dolayı Bitlis'teki bütün milletvekillerini DP tek başına çıkarmıştır. 1957 yılında DP'den seçilen milletvekilleri Nusrettin Barut, Selahattin İnan ve Rifat Bingöl isimli şahıslardır¹⁷.

III. 27 Mayıs 1960 Askeri Darbesi

Türk siyasal hayatında DP'nin iktidarda olduğu dönemde 27 Mayıs 1960'ta yapılan bir asbkeri darbe neticesinde halkın oylarıyla yani ulusal egemenlik ilkesi doğrultusunda iktidara gelen bir partinin, yani DP'nin, varlığına son verilmiştir. Malum olduğu üzere; 27 Mayıs askeri darbesi, ordu içindeki küçük bir grup tarafından gerçekleştirilmiş olup; ordudaki emir komuta zinciri içinde yapılmamıştır. Bu durum, ordu içinde büyük bir grubun da bu darbeyi desteklemediğini açıkça göstermektedir. Şevket Süreyya Aydemir'in verdiği bilgilere göre; 27 Mayıs askeri darbesinin asıl lideri ve darbecilerin teşkilatlanmasını sağlayan asıl kişi Tümgeneral Cemal Madanoğlu'dur. Ancak Cemal Madanoğlu'nun rütbesinin orgenerallikten küçük olması dolayısıyla emir komuta zincirinin bozulacağı tehlikesi belirmiş ve bu nedenle darbecilerin başına Orgeneral Cemal Gürsel getirilmesi sağlanmıştır.¹⁸

27 Mayıs Askeri Darbesi, içinde birtakım gariplikleri barındıran bir hadisedir. Bunlardan birisi, ordu içinde söz konusu darbeyi istemeyenlerin çoğunlukta olmasıdır. Ayrıca harekete sırasında bu darbeye karşı ciddi tepkilerin varlığı da bunlardan birisidir. Örneğin darbeye karşı direnişi engellemek amacıyla, ilk olarak Tümgeneral Selahattin Kaplan komutasındaki 28. Tümen,

14 İlyas Topçu ve Nebahat Oran Aslan, Kars'ta 1950-1954-1957 Milletvekili Seçimleri ve Demokrat Parti, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 58 (2007), s.397.

15 Kazım Öztürk, *Türk Parlamento Tarihi TBMM- X. Dönem (1954-1957)*, III. Cilt, Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Yayınları, 2010, s.130-131.

16 Sedef Bulut, Üçüncü Dönem Demokrat Parti İktidarı (1957-1960): Siyasi Baskılar ve Tahkikat Komisyonu, *Akademik Bakış Dergisi*, 2/4 (2009), s.130.

17 Zühtü Arslan, *Türk Parlamento Tarihi TBMM- XI. Dönem (1957-1960)*, III. Cilt, Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Yayınları, 2013, s.219-220.

18 Şevket Süreyya Aydemir, *Menderes'in Dramı (1899-1960)*, Ankara: Remzi Kitabevi, 2016, s.456.

Tuğgeneral Yusuf Demirdağ komutasındaki Zırhlı Eğitim Merkezi, Süvari Yarbay Reşit Çölok komutasındaki 43. Süvari Alayı, Binbaşı Hakkı Bozok komutasındaki Tank Taburu etkisiz hale getirilmiştir. İkincide ise, ordu evindeki subaylar teslim alınmıştır. Ancak burada çatışmalar çıkmış, Ankara 27 Mayıs'a bu seslerle uyanmıştır.¹⁹ Böylece bir darbenin olduğu anlaşılmış ve darbe ülke genelinde büyük bir şok etkisi yapmıştır.

27 Mayıs 1960 Askeri Darbesi ile Türkiye, yeni bir olayla yani darbe denilen hadiseyle tanışmış ve darbe gününde halkın daha önceden alışık olmadığı hadiseler yaşanmıştır. Bunlardan birisi, darbe sabahının ilk saatlerinde, Cumhurbaşkanı Celal Bayar, TBMM Başkanı Refik Koraltan ve İçişleri Bakanı Namık Gedik başta olmak üzere DP milletvekillerinin gözaltına alınarak Harp Okulu binasına götürülmesi ve ikincisi geriye kalan Adnan Menderes'in de Kütahya yolunda tutuklanarak Harp Okulu'na getirilmesidir. Adı geçen kişiler, devrin cumhurbaşkanı, başbakanı ve bakanı olan önemli aktörleridir. Bu durum, darbe sonrasında ülkedeki önemli yöneticilerin darbe sonucunda görevden alındıklarını açık bir biçimde ortaya çıkarmaktadır.

Darbe sabahı Cumhurbaşkanı Celal Bayar, kendisine yönelik istifa tekliflerini, “*Seçimle geldim, ancak seçimle giderim*” diyerek reddetmiştir. Celal Bayar'ın bu çıkışı üzerine Cemal Madanoğlu, yaptıkları darbeyi meşru bir zemine oturtmak için yeni bir planı yürürlüğe koymuş ve geçici bir anayasa hazırlatmıştır. Komisyonun başkanlığını Sıddık Sami Onar yapmıştır.²⁰ Aralarında önemli Anayasa hukukçularının bulunan kişilerin hazırladığı geçici anayasa ile TBMM'ye ait tüm görev ve yetkiler darbeyi yapan Milli Birlik Komitesi'ne devredilmiştir. Hükümet, çalışmalarının gizli olacağı belirtilen Milli Birlik Komitesi'ne karşı sorumlu tutulmuştur. Böylece ülkenin yönetimi geçici bir süreliğine askeriye'nin denetimine bırakılmıştır.

IV. 27 Mayıs 1960 Asker Darbesinin Bitlis'teki İlk Yansımaları

1950, 1954 ve 1957 yıllarında yapılan milletvekili genel seçimlerinin tamamında Bitlis ilinde birinci parti olan DP yönetimine karşı yapılan darbeye karşı Türkiye genelinde olduğu gibi Bitlis'te de hem olumlu hem de olumsuz eleştiriler olmuştur. Bitlis vilâyetinde darbenin nasıl karşılandığı vilâyetin gazeteleri olan *Tasvir Efkâr*, *Dideban*, *Yeşil Bitlis* ve *Yeni Dideban*'da bariz bir biçimde görülebilmektedir.

Yukarıda adı geçen gazetelerin DP devrindeki yayınlarına bakıldığında bunların çoğunlukla iktidar yanlısı bir yayın politikası takip ettikleri anlaşılmaktadır. Lakin 27 Mayıs Askeri Darbesi'nden sonra bu gazetelerin yazılarının içeriklerini değiştirdikleri ve darbeyi övücü yazılar kaleme aldıkları görülmektedir. Gazetelerin yayın politikalarında yaptıkları bu değişiklikler, dönem itibarıyla basın organlarının içinde buldukları durumu göstermesi bakımından çarpıcıdır. Burada belirtmek istenen şey şudur: Darbeden önce adı geçen makaleler, genel olarak DP politikalarını övücü yazılar kaleme almış iken; darbe sonrasında basın taraf değiştirmiş ve DP karşıtı yayınlar yapmıştır.

Bilindiği üzere Türkiye'de basın çok güçlüdür ve kamuoyu oluşturmada önemli bir güce sahiptir. Bilhassa, 27 Mayıs 1960 askeri darbesi sırasında da bu yönünü ortaya çıkaran basın organları darbe yanlısı bir tutum içinde bulunmuşlardır. Bu bağlamda, Bitlis gazeteleri olan Yeşil Bitlis, Dideban, Tasviri Efkâr ve Yeni Dideban da darbe karşısında tarafsız kalmamış ve orduyu

19 Ümit Özdağ, Menderes Döneminde Ordu-Siyaset İlişkileri ve 27 Mayıs İhtilali, İstanbul: Boyut Yayın Grubu, 2004, s.240-241.

20 Yıldönümünde 27 Mayıs'ı Hatırlatmak, Türkiye Çalışmaları Grubu, Ankara: SDE Yayınları, 2010, s.10.

öväücü yazılar kaleme alarak onlar lehinde bir kamuoyu oluşturmaya çalıştıkları anlařılmaktadır²¹. Bu durum, makalede verilen örneklemlerle gösterilmeye çalışılmıştır.

26 Mayıs 1960 tarihine kadar Yeşil Bitlis, Dideban, Tasviri Efkâr ve Yeni Dideban gazetele-
rinin yazılarında Hükümet aleyhinde yazıların pek çıkmadığı, hatta Hükümeti öven yazıların oldu-
ğu görölmektedir. Örneğın darbeden hemen sonra adı geçen gazetelerin manşetlerine bakıldığında
darbe konusunu geniş bir biçimde ele aldıkları görölmektedir. Örneğın Yeşil Bitlis ve Dideban
gazetelerinde “Milli Birlik Komitesinin Tebliğleri”²², Türk Silahlı Kuvvetleri Başarılı Bir Biçimde
Yönetime El Koymuřtur²³, “Kuvvet Kullanarak Değil Sulh İle” gibi başlıklar durumu özetlemek-
tedir²⁴.

Başta Tasvir-i Efkâr ve Dideban olmak üzere Bitlis’teki gazetelerinin verdiğı bilgilere göre,
27 Mayıs 1960 Askeri Darbesi’nin etkileri ülke genelinde olduğı gibi Bitlis’te de ciddi bir etki yap-
mıştır. Bitlis halkı darbenin olduğunu öncelikle radyodan daha sonra da Yeni Dideban gazetesinin
“*Türk Hava, Deniz ve Kara Silahlı Kuvvetleri Dün Gece Yarısından Sonra İdareye Muvakkatten El
Koymuş Bulunmaktadır*” haberiyle öğrenmiştir.²⁵ Darbenin hemen akabinde Bitlis Valiliğı lağve-
dilmiş ve Bitlis Askeri Valiliğı oluşturulmuş ve buraya Garnizon Kumandanı Kurmay Albay Raşit
Pasin atanmıştır. Askeri Valilik tarafından darbeyle ilgili olarak 1 Nolu Tebliğ yayınlanmış ve bu
tebliğle sokağı çıkma yasağı getirilmiş ve bütün siyasi faaliyetler men edilmiştir. 1 Nolu Tebliğ’in
ardından hemen ardından Bitlis Askeri Valiliğı’nin tebliğidir başlığıyla daha birçok bildiri yayın-
lanmıştır. 28 Mayıs 1960 tarihinde yayınlanan 5 Nolu Tebliğ ile uyulması gereken kurallar açık bir
biçimde ortaya konulmuştur.²⁶

Askeri Vali Kurmay Albay Raşit Pasin imzalı olarak yayınlanan 5 Nolu Bildiride şu tali-
matlar yer almaktadır:²⁵

1. Transit geçen posta arabaları ile hasta arabaları Garnizon Kumandanlığından izin almak suretiyle sefere çıkabilirler.
2. Devlet memurları bugün saat 09.00’dan itibaren vazifelerine başlayacaklardır.
3. Birahane, kahvehane, tiyatro ve sinema gibi umuma açık yerlerin kapalı kalmaları devam edecektir.
4. Beş kişiden fazla toplulukların bir araya gelip konuşmaları ve her türlü siyasi toplantılar yasaktır.
5. Dükkânlar ve içki vermemek suretiyle lokantalar açık bulunacaktır.
6. şehir halkının asayişinin muhafazasında gösterdikleri sükûn ve anlayışa teşekkür eder, devamını rica ederim (Bitlis Garnizon Kumandanı Kurmay Albay Raşit Pasin).

Bu maddeler, Bitlis’te sokağı çıkma yasağının ve her türlü siyasi faaliyetin men edildiğini ortaya çıkarmaktadır. Ayrıca, mezkûr bildiriyle vatandaşlara çok büyük yasaklar getirildiğı de anlaşılmaktadır. Söz konusu 5 Nolu Bildirinin hemen akabinde çok sayıda yeni tebliğler ilan edilmiştir. Sadece 28 Mayıs’ta 1960 tarihinde birkaç tebliğın aynı gün ilan edildiğı görölmektedir.²⁶ Bu

21 Yeni Dideban, 27 Mayıs 1960, Sayı: 221.

22 Tasviri Efkâr, 28 Mayıs 1960, Sayı: 813; Yeni Dideban, 27 Mayıs 1960, Sayı: 221.

23 Yeni Dideban, 28 Mayıs 1960, Sayı: 222.

24 Tasviri Efkâr, 28 Mayıs 1960, Sayı: 813.

25 Yeni Dideban, 28 Mayıs 1960, Sayı: 222.

26 Tasviri Efkâr, 29 Mayıs 1960, Sayı: 814.

arada, Bitlis'te milletvekilleri olan Nusrettin Barut ile Rıfat Bingöl de Ankara'da gözaltına alınmışlardır. Bitlis'te bazı yöneticiler ve partililer de derdest edilmişlerdir. Bu durum, Bitlis'te darbe etkilerinin ne ölçüde görüldüğünü ortaya çıkarması kapsamında önemli bir durum arz etmektedir. Bitlis'te olan durum, esasında Türkiye'nin genelinde olan durumu da örneklendirmektedir. Zira darbe sonrasında genelde bu durumlar yaşanmaktadır.

Bitlis Askeri Valiliği 30 Haziran 1930 tarihinde 6 Nolu Bildiriyi yayınlamış ve darbe karşısında halkın sağduyulu davrandığını söyleyerek onlara teşekkür etmiştir. Söz konusu bildiriyle Askeri Vali Garnizon Kumandanı Reşit Pasin, halkın göstermiş olduğu anlayışın bölgede huzur ve asayişin sağlanmasına katkısı olduğunu ifade etmiştir.²⁷

Daha sonraki süreçte 6 Nolu bir tebliğ daha yayınlanmış ve bu tebliğde bir kısım kişilerin darbeye karşı tepkili olduğu ve darbe karşıtı hareketler içerisinde buldukları anlaşılmaktadır. Bu durum da 6 Nolu Tebliğin 1 nolu maddesinde şu şekilde ifade edilmektedir: "*Fena niyetli ve menfaatperest şahıslara kulak asılmaması ötede beride gevezelik yaparak emniyet ve huzuru bozacak insanlara kıymet verilmemesi memleketin menfaattı icabıdır. Her vatandaşın huzur ve emniyetle kendiîşleriyle meşgul olmalarını rica ederim. Şehir ile köyler arasında fena maksatla gidip gelenlerin dinlenmemesini, aksi takdirde elebaşı olmaya sebebiyet verecek şahısların mesul tutulacağını. Dini ibadetleri propaganda vasıtası yapanları yakından takip etmekteyim. İnanç ve vicdan hürriyeti fena maksatlar maksat edilmemelidir. Muhterem halkın bu hususları nazarı dik-kate çekerim*"²⁸. İfade edildiği gibi, halk içinde darbeye karşı olanlar vardır ve bu da Garnizon Kumandanlığı tarafından açık bir biçimde bilinmektedir. Buna karşı olarak da kumandanlık tarafından söz konusu tebliğ yayınlanmış ve vatandaşların bu tür işlere kalkışması yasaklanmıştır.

Darbe sonrasında Bitlis ilinde bu gelişmeler yaşanırken; Ankara'da gözaltına alınan ve derdest edilen DP'li iki milletvekili olan Nusrettin Barut ile Rıfat Bingöl 12 Haziran 1960 tarihine kadar Genel Kurmay Başkanlığı binasında tutulmuşlardır. Bu tarihten itibaren ise DP'li bütün vekiller Genel Kurmay Başkanlığı'ndan alınarak Yassıada'ya sevk edilmişlerdir. Bunlar arasında sonrada gözaltına alınan diğer Bitlisli mebus olan Selahattin İnan da yer almıştır.²⁹

Darbe sonrasında Bitlis genelinde çok sayıda yasakların uygulanmaya konulduğu görülmektedir. Bu yasaklar kapsamında 30 Mayıs 1960 itibarıyla Bitlis genelindeki bütün resmi araçların ne sebeple olursa olsun şehir dışına çıkmaları yasaklanmıştır. Bu araçların çıkmaları gerekirse, söz konusu vasıtalara Garnizon Kumandanlığı tarafından uygun bulunması durumunda gerekli izinlerin verileceği bildirilmiştir.³⁰ Bu durum, Askeri Valilik tarafından çok sayıda yasağın uygulanmaya konulduğunu ve her şeyin kumandanlığın denetimine alındığını ortaya çıkarmaktadır.

Yukarıda ifade olunduğu üzere 27 Mayıs Askeri Darbesi'nden sonra ülke genelinde birçok yasaklar oluşturulmuş ve bunlar her gün gazete ve radyolar marifetiyle tebliğler halinde halka duyurulmuştur. Bu yasakların başında güvenlik kuvvetleri dışında silah bulundurma ve taşıma yasağı gelmektedir. Söz konusu yasaklamalar ve önlemler bağlamında, Bitlis Askeri Valiliği tarafından 31 Mayıs 1960 tarihinde yayınlanan 41 Nolu Tebliğ ile silahı olan herkesin 10 Haziran 1960 tarihine kadar silahlarını Bitlis Emniyet Müdürlüğüne ve İlçe Jandarma Komutanlıklarına teslim etmeleri istenmiştir.³¹ Yukarıda ifade edildiği gibi, söz konusu yasaklar ülke genelinde uygulanmış

27 Yeşil Bitlis, 30 Mayıs 1960, Sayı:2104; Yeni Dideban, 30 Mayıs 1960, Sayı:223.

28 Yeşil Bitlis, 30 Mayıs 1960, Sayı:2104; Yeni Dideban, 30 Mayıs 1960, Sayı:223.

29 Tasvir-i Efkâr, 10 Haziran 1960, Sayı: 823.

30 Yeni Dideban, 31 Mayıs 1960, Sayı: 224; Tasvir-i Efkâr, 31 Mayıs 1960, Sayı: 817.

31 Tasvir-i Efkâr, 1 Haziran 1960, Sayı: 818.

ve herkesin bu yasaklara uymaları için de gerekli önlemler alınmıştır.

V. 27 Mayıs 1960 Asker Darbesinin Haziran Ayında Bitlis'teki Durumu

Bitlis'teki gazetelere göre, 27 Mayıs Askeri Darbesi'ne karşı çıkıp tepkilerde bulunanlar olduğu gibi darbe lehinde gösteriler bulunanlar da olmuştur. Bu bağlamda 1 Haziran 1960 tarihinde Bitlis'te gençler tarafından otobüs, jeep ve kamyonlar bayraklarla donatılmış ve orduyu övücü tezahüratlar yapılmıştır.³² Söz konusu gösteriler başta Yeni Dideban ve Yeşil Bitlis gazeteleri olmak üzere bütün yayın organları tarafından övgüyle haber yapılmıştır. Bu durum, gazetelerin yayın politikalarında darbenin ne derecede etkili olduğunu ortaya çıkarmaktadır. Zira bu gazeteler darbeden önce DP iktidarını övücü yazılar yazmaktayken; darbeden hemen sonra eski iktidarı ciddi bir biçimde eleştiren yazılar yazmaya başlamışlardır. Bu durum, gazeteciler üzerindeki baskıyı göstermektedir. Yani yazılanların çoğunda gerçek düşünceler değil, korkuyla yazılmış yazılar olabileceği şeklinde değerlendirilmektedir.

2 Haziran 1960 tarihinde Askeri Valisi Kurmay Albay Raşit Pasin, ildeki gazetecilerle bir araya gelmiş ve darbe sonrası ilde yaşanan gelişmelerle alakalı olarak onlara bilgi vermiştir. Darbenin ilk gününden beri görevde olduğunu bildiren Askeri Vali, il genelinde huzur ve sükûnun sağladığını ve huzuru bozacak şeylere karşı her türlü önlemi aldığını söylemiştir. Aynı gün Garnizon Kumandanlığı bir tebliğ daha yayınlamış ve 20:00-06:00 olan sokağa çıkma yasağının saatlerini değiştirmiş ve bu saatleri 23.00 ile 03.00 saatleri olacak şekilde yeniden düzenlemiştir.³³ Bu durum, darbenin ilk günlerinde uygulanan bazı yasakların darbecilerin kendilerini kabul ettirip güvence altına aldıktan sonra yumuşatıldığını göstermektedir.

Bitlis'te bu gelişmeler yaşanırken; 3. Ordu Komutanlığı tarafından bütün ülkeyi ilgilendiren bir bildirin yayımlandığı görülmektedir. Bu tebliğde darbenin neden yapıldığı bildirilmiş ve ülkede kardeşkanının akıtılmasını engellemek amacıyla darbe yapıldığı ifade edilmiştir. Burada dikkat çeken şey ise, Bitlis'te olduğu gibi ülke genelinde de darbeye karşı ciddi bir tepkinin varlığıdır. Yani halkın içinden bazıları darbe karşıtı bir tavır sergilemişlerdir ve bu da 3. Ordunun bildirisinde açık bir biçimde yer almıştır. Bununla ilgili olarak tebliğde şu ifade yer almaktadır: “*Maalesef bazı müfrit partili ve bedbaht vatandaşların şahsi ihtiraslarına kapılarak kışkırtıcı konuşmalarda buldukları tespit edilmiş ve gereken tedbirler alınmıştır. Bu gibi bozguncu hareketlere katıyen müsaade edilmeyecektir*”³⁴. Buradan çok açık bir biçimde görülebileceği çok sayıda DP'liler darbe aleyhinde olmuşlardır ve bu da Bitlis'te olduğu gibi diğer yerlerde de Milli Güvenlik Komitesi'nin raporlarına yansımıştır.

8 Haziran 1960 tarihinde Bitlis Garnizon Komutanlığı tarafından yeni bir tebliğ yayınlanmış ve bu bildiri de bazı önemli memurlukların nasıl yürütüleceği karara bağlanmış ve bazı kurumların lağvedildiği belirtilmiştir. Buna göre, Bitlis Belediye Başkanlığı Meclisi, Bitlis Belediye Başkanlığı Encümenliği, Bitlis Valiliği Encümenliği, Bitlis'e bağlı ilçelerin belediye başkanlıkları, encümenlikleri, il özel idare müdürlükleri ile Bitlis genelinde bulunan bütün muhtarlıklar ve ihtiyar heyetlerinin tamamı geçersiz hale getirilmiştir. Akabinde söz konusu görevlerin bazılarında askeri yetkililer getirilmiş ve bazılarında da askeri yetkililerin uygun gördükleri atanmıştır. Yani, Bitlis'teki bu önemli görevlerin tamamına Askeri Vali Kurmay Albay Raşit Pasin'in talimatlarıyla yeni kişiler

32 Yeni Dideban, 2 Haziran 1960, Sayı:226.

33 Dideban, 3 Haziran 1960, Sayı: 621; Tasviri Efkâr, 4 Haziran 1960, Sayı: 821; Yeni Dideban, 3 Haziran 1960, Sayı:227; Yeşil Bitlis, 4 Haziran 1960, Sayı: 2108.

34 Tasviri Efkâr, 1 Haziran 1960, Sayı: 822.

atanmıştır. Ayrıca Bitlis Belediye Başkanlığı görevi de Askeri Valiliğin himayesine alınmıştır. Bu arada Bitlis'teki çok sayıda muhtar görevden alınmış ve yerlerine Asker Vali ve kaymakamların tespit ve tayin ettiği kişiler atanmıştır.³⁵ Söz konusu düzenlemeler ve atamalar, ülke genelinde olduğu gibi Bitlis'te darbenin ne derecede etkin bir duruma geldiğini ortaya çıkarmaktadır.

Darbe sonrasında Bitlis'teki halkın bir bölümünün darbe karşıtı oldukları ve buna önlem olarak Bitlis Askeri Valiliği'nin önlem amaçlı bazı tebliğler yayınladığı yukarıda ifade edilmişti. Bu bağlamda, Bitlis Askeri Valiliği ve Garnizon Kumandanlığı tarafından yeni bir bildiri daha yayınlanmıştır. Söz konusu bildiri, eski iktidar mensupları tarafından kardeş kavgasına yol açacak hareketler olduğu ve partililerin zararlı faaliyetler içinde olduğu ifade edilmiştir. Bilhassa bunların engellenmesi için mahalli idare amirleri tarafından gerekli önlemlerin de alınacağı bildirilmiştir.³⁶ Bu durum, yukarıda da diğer örneklerde açıklandığı üzere söz konusu darbenin ülke genelinde olduğu gibi Bitlis vilâyetinde de bazı insanlar tarafından istenmediği ve tepkiyle karşılandığı şeklinde değerlendirilmektedir.

Yukarıda izah edildiği üzere, 27 Mayıs Askeri Darbesi'nden sonra Bitlis Valiliğine Garnizon Komutanı olan Kurmay Albay Raşit Pasin atanmış ve mevcut Bitlis Valisi olan Muhsin Gökçaya da görevden alınmıştır. Raşit Pasin'in bu görevi 9 Haziran 1960 tarihine kadar devam etmiştir. 9 Haziran tarihiyle de Bitlis Valiliğine Vefa Poyraz atanmıştır. Bu arada, Bitlis eski Valisi olan Muhsin Gökçaya da Çanakkale Valiliğine tayin edilmiştir.³⁷ Vefa Poyraz, 15 Haziran'da Bitlis'e gelerek göreve başlamıştır. Valilik yanında Bitlis Belediye Başkanlığı görevini de üstlenmiştir.³⁸ Böylece, adı geçen Valinin bu göreve atanmasıyla beraber Valilik yeniden sivil bir idarenin denetimine geçmiş olarak yorumlanabilir.

Darbeden sonra Milli Birlik Komitesi, 28 Nisan ile 27 Mayıs 1960 arasında geçen süre içerisinde yüzlerce gencin öldürüldükten sonra kamyonlarla mezarlıklara getirilip gizlice gömüldüğünü iddia etmiştir. Bu nedenle de söz konusu gençler "Hürriyet Şehitleri" olarak adlandırılmıştır. Akabinde de darbe sonrası bunlar için törenler düzenlenmiştir. Bu kapsamda, 9 Haziran 1960 tarihinde Bitlis'te de anma törenleri yapılmış ve Hürriyet Şehitleri için Mevlut okutulmuştur.³⁹ Söz konusu durum, darbenin insanlar üzerinde ne derecede bir etki gösterdiği ve halkın doğruluğu hiçbir zaman kanıtlanmayan bu tür olayları kabul etmeye mecbur edildiği şeklinde yorumlanmaktadır.

Darbeden sonra Doğu Anadolu Bölgesi'nin bütün yönetimi Milli Birlik Komitesi'nin denetimine alınmış ve Doğu Bölgesi Milli Birlik Komitesi Başkanlığı oluşturarak başkanlığına 3. Ordu Komutanı Korgeneral Danyal Yurdatapan atanmıştır. Merkezi Erzurum'da olan Başkanlık tarafından doğu illerinde incelemeler yapılmıştır. Bu bağlamda, 3. Ordu Komutanı Korgeneral Danyal Yurdatapan 12 Haziran 1960'ta Bitlis'e gelmiş ve burada temaslarda bulunmuştur. Dideban gazetesine göre ziyaretleri sırasında kendisine büyük bir ilgi gösterilmiştir.⁴⁰ Adı geçen gazete, darbeden hemen önce Hükümet yanlısı yayınlarıyla bilinmektedir. Darbeden sonra bu gazetenin darbeye ilgili olumlu yazılar kaleme alması, darbeden dolayı basın organlarının yayın politikalarını nasıl değiştirdiklerini gözler önüne sermektedir.

Gazetelerin verdiği bilgilere göre, Türkiye'de darbeye karşı aleni olmasa da büyük bir tepki

35 Yeni Dideban, 9 Haziran 1960, Sayı: 233.

36 Dideban, 10 Haziran 1960, s.628.

37 Yeni Dideban, 10 Haziran 1960, Sayı: 229; Tasviri Efkâr, 10 Haziran 1960, Sayı: 821.

38 Yeşil Bitlis, 16 Haziran 1960, Sayı: 234; Dideban, 16 Haziran 1960, Sayı: 234.

39 Tasvir-i Efkâr, 10 Haziran 1960, Sayı: 821.

40 Dideban, 13 Haziran 1960, Sayı: 631.

bulunmaktadır. Bunun farkında olan Milli Birlik Komitesi de birtakım önlemler almak zorunda kalmıştır. Bunlardan birisi de Askeri Mahkemelerin etkin bir biçimde faal hale getirilmesidir. Bu kapsamda Bitlis'te Milli İnkılâp Hareketlerine ve Milli Birlik Komitesi emirlerine riayet etmeyen ve menfi propaganda yapan şahıslar hakkında yapılacak tahkikatın askeri mahkemelerce yapılması kararlaştırılmıştır.⁴¹ Milli Birlik Komitesi'nin Bitlis şubesinin bu kararı, halkın darbeye tepkisini ve bakışını bariz bir biçimde ortaya koymaktadır.

Darbe döneminde ülkenin büyük bir kesiminde olduğu gibi Bitlis ilinde de devletin altın stokunu takviye etmek için alyans, küpe, kolye, bilezik ve ziynet eşyalarını hazineye bağışlamak amacıyla Bitlis'te faaliyetler yürütülmüştür. Vatandaşların bağışladığı altınları kabul etmek üzere Bitlis Askerlik Şubesi Başkanlığı'ndan bir heyet, bağışlanan altınları makbuz karşılığında almıştır. Aynı tarihlerde Bitlis Jandarma Kumandanlığı mensupları olan subay, astsubay, erat ve eşleri tarafından da 43 adet altın ve yüzük orduya verilmiştir.⁴² Ayrıca, bu olaya katılımı arttırmak gayesiyle Siirt Garnizon Kumandanlığı tarafından bütün bölgeye uçakla bildirimler atılmıştır.⁴³

16 Haziran 1960 tarihinde 7. Kolordu Kumandanı General Cemal Tural, Bitlis'e gelerek burada birtakım temaslarda bulunmuştur. Adı geçen kişi Bitlis'e gelmeden önce günlerce bu gezinin duyurusu yapılmış ve bütün vatandaşlardan Valilik önünde toplanarak konuşmaları dinlemeleri istenmiştir. Dideban gazetesine göre, Bitlis halkı ordu mensuplarına çok güvenmekte ve sevmektedir. Bu sevgilerini göstermek için de büyük bir kitlenin alana geldiğini ve hatibi dinlediklerini haber vermiştir. Gazeteye göre, siyasetin tamamen dışında olan bu etkinliğe sadece şehir merkezi değil; ilçe, nahiyeye ve köylerden de çok sayıda kişi gelerek General'i dinlemek istemişlerdir.⁴⁴ Dideban gazetesi, bu etkinliği şehirde bayram havası adlı başlıkla duyurmuştur.⁴⁵ Söz konusu haber, gazeteler üzerinde darbenin ne derece etkili olduğunu ve gazetecilerin yayın organları üzerinde ne gibi bir etkide bulunduğunu ifşa etmektedir.

27 Mayıs Askeri Darbesi'nden sonra Milli Birlik Komitesi tarafından Bitlis ilinde gözaltına alınmış bulunan eski iktidar mensuplarının suiistimallerini ortaya çıkarmak amacıyla bir komisyon kurulduğu ifade edilmişti. Bu komisyon başta Ankara olmak üzere bütün illerde de faaliyete başlamıştı. İllerdeki söz konusu araştırmaları hızlandırmak amacıyla ayrıca tetkik komisyonları da oluşturulmuştur. Bu arada il ve ilçelerde görev yapan komisyonlarla alakalı olarak yeni bir tüzük de hazırlanmıştır.⁴⁶ Yeşil Bitlis gazetesine göre, söz konusu komisyon Bitlis'te çok aktif olarak yer almıştır.

SONUÇ

27 Mayıs 1960 askerî müdahalesi, Türkiye'nin çok partili hayata geçişiyle başlayan demokrasi tarihine ağır bir zarar veren ve Türkiye'de darbelerle muhtıraları başlatan bir süreç olmuştur. Nitekim söz konusu askeri darbeye seçimle ve halkın oylarıyla iktidara gelen partiye son verilmiş ve Türkiye'de demokrasi alanında atılan adımların ciddi bir şekilde durmasına ortam hazırlamıştır. 27 Mayıs 1960 tarihinden sonra da Türkiye'de askeri darbelerle demokrasi süreci bazı tarihlerde akamete yani kesintiye uğramıştır.

41 Dideban, 15 Haziran 1960, Sayı: 624; Yeni Dideban, 14 Haziran 1960, Sayı: 232; Tasvir-i Efkâr, 14 Haziran 1960, Sayı: 826.

42 Yeşil Bitlis, 14 Haziran 1960, Sayı: 2117; Yeni Dideban, 14 Haziran 1960, Sayı: 232.

43 Tasvir-i Efkâr, 14 Haziran 1960, Sayı: 827.

44 Dideban, 17 Haziran 1960, Sayı: 235; Yeşil Bitlis, 17 Haziran, Sayı: 2116.

45 Yeni Dideban, 17 Haziran 1960, Sayı: 234.

46 Yeşil Bitlis, 17 Haziran 1960, Sayı: 2216.

Hem DP iktidarında hem de 27 Mayıs 1960 askeri darbesinin yapıldığı tarihlerde Bitlis basını içinde yer alan Yeşil Bitlis, Dideban, Tasviri Efkâr ve Yeni Dideban adlı gazeteler, 27 Mayıs Askeri darbesi yapıldığında ve yapıldıktan sonra ulusal gazetelerin yaptıkları gibi darbeden yana bir tavır içinde olmuşlar ve bu durumu öven yazılar kaleme almışlardır. Örneğin darbe öncesinde Başbakan Adnan Menderes ve Hükümeti sürekli öven ve yaptıkları çalışmalarını beğenen adı geçen gazetelerin Hükümet ile alakalı olarak eleştirel herhangi bir haberleri yoktur. Darbeden hemen bir gün sonra ise bütünüyle farklı bir tutum içine giren gazeteler, eski DP yönetiminden ve partililerden sürekli olarak olumsuz bir şekilde bakmaya başlamışlardır. Bu da, askeri yönetimlerin basın yayın organları üzerinde ne derecede etki gösterdiklerini net bir biçimde ortaya çıkarmaktadır.

Günümüzde etkileri ve durumu hala tartışılan 27 Mayıs Askeri Darbesi, ülke genelinde olduğu gibi Bitlis ilinde de hem demokrasinin hem de insan hak ve özgürlükleri açısından ciddi zararları olmuştur. Bilhassa Bitlis vilâyetinde 10 yıl boyunca yapılan başta milletvekili genel seçimleri olmak üzere belediye meclisi seçimleri, il genel meclisi seçimleri ve muhtarlık seçimlerinin tamamını kazanan ve adı geçen 10 yıllık süre içerisinde Bitlis tarihinde mühim izler bırakan DP'nin iktidarının askeri darbeye sonlandırılması, halk nazarında ciddi etkiler bırakmıştır. Bu durum, metin içinde açıkça gösterildiği gibi devrin basınında aleni bir biçimde gözlemlenebilmektedir.

KAYNAKLAR

Araştırma ve İnceleme Eserleri

AHMAD, Feroz, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, 11. Baskı, Çev. Yavuz Alogan, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2012.

ARSLAN, Zühtü, *Türk Parlamento Tarihi TBMM- XI. Dönem (1957-1960)*, III. Cilt, Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Yayınları, 2013..

BULUT, Sedef, Üçüncü Dönem Demokrat Parti İktidarı (1960-1960): Siyasi Baskılar ve Tahkikat Komisyonu, *Akademik Bakış Dergisi*, 2/4 (2009), s.125-145.

ÇAVDAR, Tevfik, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1839-1950)*, 3. Baskı, İstanbul: İmge Kitabevi, 2013.

ERTEM, Barış, Siyasal Bir Muhalefet Denemesi Olarak Serbest Cumhuriyet Fırkası, *ODTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 2010 1(2), ss.71-92.

GÜNDOĞDU, Şükran, "Bitlis ve Bitlis Halkevi", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Yüzyüncü Yıl Van Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Van, 2013.

KARPAT, Kemal H., *Türk Demokrasi Tarihi (Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller)*, (Ed. Nevin Akbıyık), İstanbul: Timaş Yayınları, 2010.

LEWIS, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, 5. Baskı, (Çev. Prof. Dr. Metin Kıratlı), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993.

ÖZDAĞ, Ümit, Menderes Döneminde Ordu-Siyaset İlişkileri ve 27 Mayıs İhtilali, İstanbul: Boyut Yayın Grubu, 2008.

ÖZTÜRK, Kazım, *Türk Parlamento Tarihi, TBMM-IX. Dönem (1950-1954)*, VII. Cilt, Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Yayınları, 1999.

ÖZTÜRK, Kazım, *Türk Parlamento Tarihi TBMM- X. Dönem (1954-1957)*, III. Cilt, Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Yayınları, 2010, s.130-131.

ŞAHİN, Enis ve TUNÇ, Bilal, Demokrat Parti'nin Kuruluş Süreci ve DP-CHP Siyasi Mücadelesi (1945-1947), *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, 1 /2 (2015), ss.31-69.

TAŞKIRAN, Cemalettin, Atatürk Döneminde Demokrasi Denemeleri (1925-1930), *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 4/14 (1994), ss.255.260.

TOPÇU, İlyas ve ORAN ASLAN, Nebahat, Kars'ta 1950-1954-1957 Milletvekili Seçimleri ve Demokrat Parti, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 58 (2007), ss.389-407.

TURAN, Murat, "Cumhuriyet Halk Partisi'nin Doğu Örgütlenmesi", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İzmir, 2010.

ZÜRCHER, Erik Jan, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, (Çev. Yasemin Saner Gönen), 7. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2000.

Yıldönümünde 27 Mayıs'ı Hatırlatmak, Türkiye Çalışmaları Grubu, Ankara: SDE Yayınları, 2010.

Gazeteler

Yeni Dideban, 27 Mayıs 1960, Sayı: 221.

Tasviri Efkâr, 28 Mayıs 1960, Sayı: 813.

Yeni Dideban, 28 Mayıs 1960, Sayı: 222.

Tasviri Efkâr, 29 Mayıs 1960, Sayı: 814.

Yeşil Bitlis, 30 Mayıs 1960, Sayı:2104.

Yeni Dideban, 30 Mayıs 1960, Sayı:223.

Yeni Dideban, 31 Mayıs 1960, Sayı: 224.

Tasviri Efkâr, 31 Mayıs 1960, Sayı: 817.

Tasviri Efkâr, 1 Haziran 1960, Sayı: 818.

Yeni Dideban, 2 Haziran 1960, Sayı:226.

Dideban, 3 Haziran 1960, Sayı: 621.

Tasviri Efkâr, 4 Haziran 1960, Sayı: 821.

Yeni Dideban, 3 Haziran 1960, Sayı:227.

Yeşil Bitlis, 4 Haziran 1960, Sayı: 2108.

Tasviri Efkâr, 1 Haziran 1960, Sayı: 822.

Yeni Dideban, 9 Haziran 1960, Sayı: 233.

Dideban, 10 Haziran 1960, s.628.

Yeni Dideban, 10 Haziran 1960, Sayı: 229.

Tasviri Efkâr, 10 Haziran 1960, Sayı: 821.

Yeşil Bitlis, 16 Haziran 1960, Sayı: 234.

Dideban, 16 Haziran 1960, Sayı: 234.

Tasvir-i Efkâr, 10 Haziran 1960, Sayı: 821.

Dideban, 13 Haziran 1960, Sayı: 631.

- Tasvir-i Efkâr, 10 Haziran 1960, Sayı: 823.
Dideban, 15 Haziran 1960, Sayı: 624.
Yeni Dideban, 14 Haziran 1960, Sayı: 232.
Tasvir-i Efkâr, 14 Haziran 1960, Sayı: 826.
Yeşil Bitlis, 14 Haziran 1960, Sayı: 2117.
Yeni Dideban, 14 Haziran 1960, Sayı: 232.
Tasvir-i Efkâr, 14 Haziran 1960, Sayı: 827.
Dideban, 17 Haziran 1960, Sayı:235.
Dideban, 17 Haziran 1960, Sayı: 235.
Yeşil Bitlis, 17 Haziran 1960, Sayı: 2116.
Yeni Dideban, 17 Haziran 1960, Sayı: 234.
Yeşil Bitlis,17 Haziran 1960, Sayı: 2216.
Tasviri Efkâr, 18 Haziran 1960, Sayı: 830.

Dr. Öğr. Üyesi

Gürkan CEVGER

Amasya Üniversitesi, Fen-Edebiyat
Fakültesi, Tarih Bölümü
grkancevger@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1029-8616>

Eser Geçmişi / Article Past: 24 Şub 2019 / 9 Nis 2019

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.531724>

Orjinal Makale / Original Paper

Akşehir Ayânı Hacı Paşazâde Ahmet Bey'in Terekesi

*Estate Register Belonging to Hacı Paşazâde Ahmet Bey the Ayân
of Akşehir*

Öz

Bu çalışmada, Akşehir ayânı iken katledilen Hacı Paşazâde Ahmet Bey'in terekesi incelenmiştir. Terekede kayıtlı bulunan her türlü menkul ve gayrimenkul mallar günümüz alfabesine çevrilerek bazı değerlendirmelerde bulunulmuştur. Ayrıca Akşehir ayânı Hacı Paşazâde Ahmet Bey'in terekesinin devlet tarafından el konulması sonrası Akşehir kazâsı'nda yaşanan çeşitli meseleler üzerinde de durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Akşehir, Ayân, Tereke, 18. Yüzyıl.

Abstract

In this study, the disposition of Hacı Paşazâde Ahmet Bey, who was killed when he was Ayan of Akşehir, was examined. All kinds of movable and immovable properties in estate register were translated into today's alphabet and some evaluations were made. Moreover, after the seizure of the Akşehir ayan, Hacı Paşazâde Ahmet Bey by the state, the various affairs of the Akşehir district were also emphasized.

Key words: Akşehir, Ayan, Estate Register, 18th Century.

ATIF: CEVGER Gürkan, "Akşehir Ayânı Hacı Paşazâde Ahmet Bey'in Terekesi" **Tarih ve Gelecek Dergisi**, 5/1 (Nisan-2019), s. (52-62)

CITE: CEVGER Gürkan, "Estate Register Belonging to Hacı Paşazâde Ahmet Bey the Ayân of Akşehir" **Journal of History and Future**, 5/1 (April- 2019), pp. (52-62)

Giriş

Osmanlı Devleti, merkezîyetçi karakterini XVII. yüzyıl boyunca adım adım kaybetmiş ortaya çıkan yeni sosyal ve ekonomik şartların geliştirdiği siyasi zeminde ayân adı verilen bir zümre ortaya çıkmıştır.¹ Osmanlı şehirlerinden asker ya da zahire toplanması, vergi dağıtımı ve toplanması gibi işler karşılığında devletten maaş alan bu kimseler için kullanılan ayân tabiri, Osmanlı toplumunda eski zamanlardan beri kullanılmaktadır. Ayrıca Osmanlı şehirlerinde halk ile devlet arasındaki ilişkiyi sağlayan ayânlar XVIII ve XIX. yüzyılın büyük bir bölümünde Osmanlı Devleti'nde çok önemli rol oynamışlardır.²

XVIII. yüzyılın başlarından itibaren devletin birçok yerinde sayıları hızla artan ayânlar, zamanla siyasi olarak güçlenirken ekonomik olarak da ciddi servetlere sahip olmaya başlamışlardır. Devlet, hem bu kimselerin siyasi ve ekonomik gücünü kırmak hem de devlete gelir sağlamak gayesiyle uzun sürelerdir uyguladığı müsadere³ sistemini ayânlar için de devreye sokmuştur.

XVII. yüzyılın başlarından itibaren devletin siyasi, askeri ve ekonomik olarak bunalıma sürüklenmesi devletin müsadere yöntemini yaygınlaştırmasına sebep olmuştur. Müsadere uygulaması bu devirde merkezi otoriteye güç kazandırmaktan ziyade hazineye gelir sağlayan bir uygulama haline dönüşmüş, XVIII. yüzyılda artık sıradan insanlar bile müsadere edilir hale gelmiştir.⁴

Osmanlı Devleti, daha önceki dönemlerde devlete ihanet edenlerin⁵ veya asilerin cezalandırılması sırasında uyguladığı müsadere kapsamını, özellikle XVIII. yüzyılda değiştirmiş ve hayatında zenginliği ile ünlenmiş kimselerin vefatlarının ardından servetlerine el konulması yoluna gitmiştir. Devlet hizmetinde olup zenginleşen kimselerin malları, devlet ile olan ilişkileri sebebiyle müsadere edilmiştir.⁶ Bu uygulamalardan taşradaki ayânlar da nasibini almıştır.

İncelenilen dönemde çalışmamıza konu edilen Akşehir ayânı Hacı Paşazâde Ahmet Bey'e ait müsadere kaydı hem bu kişinin servetinin ortaya çıkartılmasında, hem de bu kimsenin medeni durumu, eş sayısı, mirasçıları, alacaklıları, çocukları vb. gibi çeşitli bilgilerin de tespit edilmesine imkân sağlamaktadır. Ayân terekeleri⁷ ile ilgili daha önceki yıllarda yapılmış olan çeşitli çalış-

1 Mustafa Akdağ, "Osmanlı Tarihinde Ayânlık Düzeni Devri 1730-1839", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı:14-23,Cilt:8-12, Ankara 1970, s.51.

2 Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyânlık*, TTK Yayınları, Genişletilmiş 2. Baskı, Ankara 2014, s. 331. Osmanlı'da ayânlık için ayrıca bakınız; Özcan Mert, "Ayân", *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.4, İstanbul 1991, s.195-198.

3 Devlet tarafından hazineye gelir kaydetmek veya bir süre koruma altına almak üzere ceza veya tedbir olarak bir mala el konulması tasarrufudur. Özellikle kamu görevlilerinin haksız yollarla elde ettikleri gelir veya emlakın tamamına veya bir kısmına devletin el koymasını ifade eder. Cengiz Tomar, "Müsadere", *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 32, İstanbul 2006, s. 65. Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Paradigma Yayıncılık, İstanbul 2011, s.502.

4 Tuncay Ögün, "Osmanlı'da Müsadere", *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 32, İstanbul 2006, s. 67.

5 Mesela devlete isyan eden Tepedelenli Ali Paşa ve oğulları 1822 yılında öldürülmüş tüm servetine devlet el koymuştur. Tepedelenli Ali Paşa'nın devlete intikal eden çiftliklerinin geliri 1.026.207 kuruş iken, Yanya kalesinde bulunan serveti; 350.718 altın, 10546 İspanyol altını, 647 Ceneviz altını, 8.489 adet Beyoğlu altını, 118.683 adet fındık altını, 207.257 İstanbul altını, 104656 adet Mısır altını, 569.141 fındık rubiyesi, yirmibeşlik 10.288 adet, 305 Cezayir altını, 2.786.124 adet cernas kuruş serveti vardır. Hamiyet Sezer, "Tepedelenli Ali Paşa ve Oğullarının Çiftlik ve Gelirlerine İlişkin Yeni Bilgi ve Bulgular", *OTAM Dergisi*, Sayı.18, Ankara 2005, s. 333-357.

6 Cahit Telci, "Osmanlı Devleti'nde 18. Yüzyılda Muhallefat ve Müsadere Süreci", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt. 22, Sayı. 2, İzmir 2007, s. 147.

7 Osmanlı miras hukukunda ölen kimselerin geride bıraktığı mallar için kullanılan bir tabir olup buna muhallefat da denmektedir.

malarda bu kimselerin gerek yaşamları, gerekse ekonomik ve sosyal hayatları hakkında önemli bilgiler mevcuttur.⁸ Ayânlar veya bölgelerinin zengin insanları üzerine yapılmış bu tür akademik çalışmalarda zengin tabir olarak edilen kimselerin servetlerini nelere harcadığına ve bu harcamaların oransal dağılımına dair kayıtlara da ulaşmak mümkün olmaktadır.⁹

Konu edinilen Akşehir ayânı Hacı Paşazâde Ahmet Bey'e ait arşiv kayıtlarından bu kimsenin siyasi ve sosyal geçmişine dair herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Ancak arşiv belgelerinde “*katlen fevt olan*” ibaresi geçen bu kimsenin kimler tarafından öldürüldüğü yazılıdır.¹⁰ Ahmet Bey'in öldürülmesinin ardından devlet tarafından müsadere edilerek suk-i sultanide satılan malların defterine ulaşılmış ve bu defter çalışma için temel kaynak kabul edilmiştir.

Tereke Defterinin Tahlili

Çalışmanın ana kaynağı olan Akşehir ayânı Hacı Paşazâde Ahmet Bey'e ait muhallefât defteri Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Bab-ı Defteri, Baş Muhasebe Fonunda 41107 numara ile kayıtlıdır. Defter on sayfadan müteşekkil olup ilk ve son sayfaları boştur. Defterde, Akşehir ayânı Hacı Paşazâde Ahmet Bey'e ait menkul ve gayrimenkul mallar türlerine göre ayrı ayrı başlıklar halinde kaydedilmiştir.

Defterin başında; “İş bu bin yüz elli beş senesinde Akşehir ayânından katlen fevt olan Hacı Paşazâde Ahmed Beyin emvâl ve eşya ve hububat ve hayvanatını ba-fermân-ı âli taraf-ı mirî için zabt ve fûruhtına memuriyetim hasebiyle marifet-i şer‘le zabt ve suk-i sultanide fûruht olunan eşyanın defteridir ki atide zikr olunur Fi Evâil-i Ra sene 1155” ibaresi bulunmaktadır.¹¹ Defter, Akşehir ayânına ait çeşitli menkul ve gayrimenkul malların tasnifi ve fiyatları ile başlamaktadır.

Tablo.1. Tereke Defterinde Eşyaların İsimleri, Adetleri ve Değerleri

Bezistanda kendi haliyle bulunan eşyadır		
Eşyanın Adı	Adedi	Değeri (kuruş)
Sim Kılıç ¹	2	25
Kem-iyâr Kılıç ²	3	10

Tahsin Özcan, “Muhallefat”, *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.30, İstanbul 2005, s.406.

- 8 Mehmet Karagöz, “Ayntab Ayânı Es-Seyyid El-Hacc Mehmet Ağa bin Es-Seyyid Battal Ağa'nın Terekesi”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt.19, Sayı.2, Elazığ 2009, s. 315-328; Mehmet Güneş, “Karahisar-ı Sahib Ayânı Mollazade Hacı Ahmet Ağa'ya Ait Bir Tereke Defteri”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı. 2, Afyon 2006, s. 65-92. Yuzo Nagata, “Karaosmanoğlu Hacı Hüseyin Ağa'ya Ait Bir Tereke Defteri”, *IX. Türk Tarih Kongresi (Ankara, 21-25 Eylül 1981) Kongreye Sunulan Bildiriler c. II*, Ankara 1998, s. 1055-1062, *Mensure Öztürk*, “Ruşuk Ayânı Alemdar Mustafa Paşa ve Mallarının Müsadere Sürecine Kısa Bir Bakış”, *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı. 7, Iğdır 2015, s. 95-129. Yavuz Cezar, “Bir Ayânın Muhallefatı, Havza ve Köprü Kazaları Ayânı Kör İsmail Oğlu Hüseyin”, *Belleten*, XLI/161, Ankara 1979, s. 41-79, Özer Küpeli, “Yenişehir (Bursa) Âyânı Sarıcaoğlu Osman Ağa ve Muhallefatı”, *History Studies*, Cilt.3, Samsun 2011, s. 247-265.
- 9 Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları Seçme Eserler I*, Türkiye İş Bankası Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2010, s.147-154.
- 10 “Akşehir kazâsına tâbi‘ Ezikli (?) nâm karye sâkînlerinden katl-i nüfus ve garet-i emvâl aded-i müstemesi olan eşkıyâdan Hacı Ahmed ve kâr û kisbiyle Ali Efendi ve Emir Salih ve Hacı Halil dimekle ma‘rûf şâkîler birbirleri ile yekdil ve â‘yânluğdan Hacı Pâşâzâde Ahmed Beg dimekle ma‘rûf kimesneyi dahi bundan akdem keyfiyetlerin bigayri hakkın katl’...” BOA, DVNSAHK. KR. d. 1, s. 13.
- 11 BOA, D.BŞM. d.41107, s. 1. (Evâil-i Ra sene 1155) Bu tarih miladi olarak 6-16 Mayıs 1742 tarihine denk gelmektedir.

Kara Kılıç	1	1,5
Sim Gaddâre ³	7	40
Sim Gaddâre	3	30
Sim Kemer-i Raht	2	60
Kem-iyâr Kemer-i Raht ⁴	1	15
Kem-iyâr Hayber-i Raht	1	5
Kem-iyâr Hayber-i Raht	1	10
Kabzalı Hançer Bıçak	2	30
Ağaç Kabzalı Sim Hançer Bıçak	1	6
Beyaz Kabzalı Bıçak	2	2
Kem-iyâr Bıçak	5	2
Ağaç Kabzalı Hançer	3	3
Tengârlı Bıçak ⁵	3	1
Sim Bıçak	1	2
Sim Bıçak	1	2,5
Sim Zarf	5	10
Sim Zarf	6	2,5
Sim Ön Kuşağı	1	6
Sim Debbus ⁶	1	6,5
Kem-iyâr Debbus	2	7
Kem-iyâr Külünk	2	5
Piştov	1	18
Halis Sim Reşha ⁷	4	25
Kem-iyâr Reşha	5	20
Kem-iyâr Kemer Kuşak	1	3
Yekûn		348 kuruş

Tablo. 2. Akşehir sakinlerinden Hacı Abdurrahman nam kimesneye emanet vaz 'olunan eşya

Eşyanın Adı	Adedi	Değeri (kuruş)
Köşe Destar	21	74
Köşe Bezi Destar	13	41
Evsat Bezi Destar	10	80
Müteârif Destar ⁸	7	35
Telli Destar	8	40
Bez Destar	3	24
Destar	2	5
Bez Telli Destar	2	2
Destar	1	4
Köprü Destarı	3	3
Halep Destarı	5	80
Tahnit-i Sansar	6	80
Halep Alacası	45	96
Halep Çiçeklisi	30	91

Halep Penyesi	7	19
Halep Germsüdü	20	22
Canfes-i Halep	26	75
Şam Alacası	5	26
Şam Germsüdü	24	120
Halep Tellisi	4	12
Halep Kutnisi	20	50
Müştemil Mısır Peşkiri	6	4.5
Kılabdan Alacası ⁹	1	5
Halep Marrası	6	18
Beyaz Besim Kumaş	3	7
Ham Sof Top	3	10
Çift Sof	4	16
Kaba Şal Top	2	8
Debbus Top	4	15
Makramelik Keten Top	14	14
Beyaz Bez Parça	6	5
Boğa-i Has Parça	5	4
.... Ma'a zarf	5	7,5
Has Bez Top	9	31
Makrame	1	1
Mısır Makramesi	11	11
Çuka Zira'a	6	12
Kemha Şal Kuşak	5	55
Acem Kuşağı	1	5
Örtek Şamî Parça	8	8
Örtek Şamî Top	1	10
Beyaz Denizli Bezi	1	1,5
Kıbrıs ...?	1	1,5
Telli ...? Top	1	5
Hassa Top	5	25
Humayun Bez top	1	7
Urfa Selçukî	3	3
Bursa Kutnisi	2	10
Çit Parça	7	5
Aba Top	1	5
Çit Yorgan Yüzü	1	1
Kemha Şal Sancağı	1	4
Gülâbdan ¹⁰	4	20
Buhurdan	3	40
-----?	250	37,5
Sim Zarf	4	8
Müştemil....?	3	20
Beyaz Sim Raht	1	20

Sim Gaddâre	1	10
Köhne Karsak ¹ Kürk	1	18
Köhne Karsak Kürk	1	20
Sim ....?	11	5
Köhne Sincap Kürk	2	15
Köhne Kakım Cebe	1	4
Köhne Karsak Cebe	1	4
Sansar Biniş	1	22
Köhne Vaşak Keçeli Biniş	1	22
Köhne Vaşak Keçeli Biniş	1	15
Köhne Samur Keçesi	1	43
Müştemil Zerdeva Kunduz Kürk	1	41
Köhne Çakafe? Kürk	1	20
Köhne Kakım Kürk	1	20
Köhne Kerâker?	5	30
Cedit Bağdat Abası	1	50
Kılabdanlı Kadife Heşrimürd?	1	12
Kılabdanlı Çuka Kesmesi	1	35
Cedit Şam Kesmesi	3	70
Cedit Gömlek	1	12
Cedit Gömlek	1	9
Köhne Çuka Kesmesi	1	12
Müştemil Şam Kesmesi	2	25
Köhne Şam Kesmesi	1	9
Köhne Şam Kesmesi	1	5,5
Köhne Şam Kesmesi	1	7
Sim Mağrip Saat	2	18
Köhne Sepet	5	5
Sahan	2	2,5
Enam-ı Şerif	1	8
Yekûn		1.941 kuruş

Tablo 3. Hayvan, Bağ, Köle, Cariye ve Hububatlar

Tarla, Hububat, Köle, Cariye Adı	Adet-Ölçü	Değeri (kuruş)
Hınta ¹²	2.400 kile	1.200
Şa‘ir ¹³	2.880 kile	1.080
Küşne ¹⁴	600 kile	2.050
Tarla-i Mal	1	744,5
Gök Ekin	1	416
Nısf-ı Bağ (Yarım Bağ)	1	180
Nısf-ı Bağ (Yarım Bağ)	1	80
Harabe Bağ Yeri	1	20
Arap Köle	1	50

Çerkez Cariye	1	150
Arap Köle	2	75
Arap Cariye	1	70
Arap Kısrığı	1	50
Koyun ve Sığır	Koyun (1.070 adet), Sığır (280 adet)	4.000
Kısrak	40	400
Bargir ¹⁵	3 Adet	40
... Hasıl ?	----	292
Sim-i Halis	----	100
Tahmis-i Mutasarrıf	400	200
YEKÛN		9.212,5 kuruş

Akşehir ayânı Hacı Paşazâde Ahmet Bey'e ait yukarıda tabloda gösterilen menkul ve gayrimenkul malların değeri 11.602 kuruştur.¹² Terekenin tahriri¹³ ve satışı gerçekleştirildikten sonra bu paranın 6.679,5 kuruşunun Bender Kalesi'nde görevli neferlerin ücretlerine ayrıldığı, kassam kâtibine 416 kuruş, dellaliye, kâtibiye ve hububat hammaliyesi için 144 kuruş olmak üzere çeşitli masrafların da terekeden tahsil edildiği görülmektedir.¹⁴

Ahmet Bey'e ait tereke miktarının 19.yüzyıl başlarında yaşamış ve devlet tarafından servetine el konulmuş başka ayânların terekeleri ile mukayese etmekte fayda vardır. Mesela 1808 yılında Havza ve Köprü Kazâları ayânı Kör İsmail oğlu Hüseyin'in 14.024 kuruş¹⁵, 1813 tarihli bir kayda göre Yenişehir (Bursa) ayânı Sarıcaoğlu Osman Ağa'nın 173.638 kuruş¹⁶, 19. yüzyıl başlarında Karahisar-ı Sahib ayânı Mollazade Hacı Ahmet Ağa'nın 400.000 kuruş¹⁷, 1816 tarihli kayda göre Manisa ayanı Hacı Hüseyin Ağa'nın 2.164.391 kuruş serveti vardır¹⁸. Akşehir ayânı Hacı Paşazade Ahmet Bey'in terekesi, örnek verilen dört ayân ile mukayese edildiğinde Ahmet Bey'in diğer ayânlara nazaran çok çok az bir servete sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Ahmet Bey'in tereke defterinde bulunan malları kendi içerisinde değerlendirmekte de fayda vardır. Bu eşyaların fiyatları, cins ve miktarların değerlendirilmesi hem Akşehir ayânı Hacı Paşazâde Ahmet Bey'in günlük yaşantısını, hem de şehirde tüketilen mallar ve Akşehir kazâsı'nın 18. yüzyıldaki sosyo-ekonomik durumu hakkında fikir edinilmesine bir nebze de olsa imkân sağlayacaktır.

1. Taşınabilir Mallar

İncelenen tereke defterinde bulunan ilk eşya grubu kesici ve ateşli silahlardır. Bu eşyalar arasında farklı metal ve maddelerden imal edilmiş bıçak ve kılıçlar ile yine değişik tür ve sayıdaki kesici ve ateşli silahlar bulunmaktadır. Defterde Ahmet Bey'e ait 7 bıçak, 1 piştov tabanca, 3 kılıç, 2 gaddâre ve 1 hançer bulunmaktadır. Terekede yer alan bu eşyaların büyük bir kısmının gümüşten imal edilmiş olması dikkat çekicidir.

12 BOA, MAD, d. 9950, s. 232.

13 Malların tahriri dergâh-ı muallâ kapıcıbaşılardan Ali adlı birisi tarafından yapılmıştır. BOA, MAD. d. 9950, s. 233.

14 BOA, D.BŞM. d. 41107, s. 7.

15 Cezar, "Havza ve Köprü Kazâları Ayânı Kör İsmail Oğlu Hüseyin", s. 57.

16 Küpeli, "Yenişehir (Bursa) Âyânı Sarıcaoğlu Osman Ağa ve Muhallefâtı", s. 253.

17 Karagöz, "Karahisar-ı Sahib Ayânı Mollazâde Hacı Ahmet Ağa'nın Terekesi", s.73.

18 Yuzo Nagata, *Tarihte Ayanlar Karaosmanoğulları Üzerine Bir İnceleme*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997, s.177.

Defterde yer alan ve büyükçe bir yekûn tutan diğer eşyalar ise giyim ve süs eşyalarıdır. Terekede farklı kumaş türlerine ve yine farklı maddelerden imal edilmiş kürklere rastlanmaktadır. Kumaşlar arasında; Mısır, Halep, Şam, Kıbrıs, İran, Bağdat, Bursa, Urfa ve Denizli menşeli kumaşlardan özellikle telli, kutni, alaca, çuka, germsüd, sof, aba, keten, kemha ve kılabdandır türden kuö maşlar ön plana çıkmaktadır. Giyim eşyaları arasında gümüşten imal edilmiş kuşak ve kemerlerin de yer almaktadır.

Terekedeki kürklerin sayısı ve türleri ise ayânın sosyo-ekonomik durumunun anlaşılmasına imkân sağlamaktadır. Ahmet Bey'e ait defterde samur, kunduz, sincap ve karsaktan imal edilmiş 9 kürk ve yine aynı hayvanlardan imal edilmiş 3 biniş ve 2 cebe bulunması, Ahmet Bey'in lüks olarak tabir edebileceğimiz bu kıyafetlere düşkün olabileceğini düşündürmektedir. Öyle ki defterde yer alan kürklerin fiyatları da bu durumu destekler niteliktedir.¹⁹ Yine defterde menkul mallar arasında zikredilen 18 kuruş kıymetli 2 gümüş saat²⁰, gümüş topuzlar ve zarflar ile yine gümüşten imal edilmiş bazı eşyaların ve doldurulmuş hayvanların olması²¹ ayânın ekonomik durumunun şehirde yaşayan birçok Osmanlı vatandaşına göre yüksek seviyelerde olduğunu göstermektedir.

2. Hayvanlar ve Hububat

İncelenen tereke defterinde Ahmet Bey'e ait her biri ortalama 40 kuruş değerinde 41 adet kısrağ ve 40 kuruş değerinde 3 bargir olduğu görülmektedir. Ayrıca defterde Ahmet Bey'in önemli sayıda küçükbaş (1.070 adet koyun) ve 280 sığırının olması, bu kimsenin büyük ve küçükbaş hayvan anlamında önemli bir mal varlığının olduğunu göstermektedir.

Hacı Paşazâde Ahmet Bey'in öldükten sonra geriye önemli miktarda ve kıymette hububat bıraktığı görülmektedir. Terekede 2.400 kile buğday, 2.880 kile arpa ve 600 kile karaburçak vardır. Bu hububatların değeri 4.330 kuruş olup, terekenin toplam miktarının yaklaşık % 40'ına denk gelmektedir.

3. Köle ve Cariyeler

Ahmet Bey'e ait muhalefat defterinde farklı milletlere ait 3 köle ve 2 cariye bulunmaktadır. Kölelerin tamamı Arap milletinden iken, cariyelerin biri Çerkez diğeri ise Araptır. Defterde, köle ve cariyelerin milletlerinden ve kıymetlerinden başka bu kimselerin fiziksel özelliklerini veya yaşlarını açıklayıcı herhangi bir ifade yer almamaktadır. Ahmet Bey'e ait toplam cariye ve köle sayısına bakıldığında Ahmet Bey'in önemli sayıda köle sahibi olduğu anlaşılmaktadır. Bu köle ve cariyelerin toplam değeri 345 kuruş tutmakta ve bu rakam toplam tereke miktarının % 3'üne denk gelmektedir.

4. Taşınmaz Mallar

Hacı Paşazâde Ahmet Bey'e ait tereke defterinde kendisine ait bazısı tam bazısı yarım hisse

19 Ahmet Bey'e ait verilen tabloda kürklerin fiyatlarının 18-41 kuruş arasında değiştiği görülmektedir. Kürk kullanımının dönemin iktisadi şartları göz önüne alındığında ve bu malların fiyatlarına bakıldığında bu fiyatların kişilerin sosyal statülerinin ve iktisadi durumlarının bir göstergesi olduğunu düşündürmektedir.

20 Sim Mağrip saat.

21 Tahnit-i sansar.

olmak üzere 3 bağ yeri ve 1 tarla bulunmaktadır.²² Ayrıca bu defterin haricinde ayânın kendisine ait ve Akşehir kazâsı'nda bulunan 200 kuruş kıymetli bir evi²³, iki hanı, kerdan adıyla bilinen bir ekmekçi fırını, bir kasap dükkânı, bir kıraathane, Akşehir kazâsı'na bağlı Ahur adlı köyde bir değirmen, bir kıt'a bahçe, Hacı Musa kapısı yakınında iki han olarak bilinen bir han, Akşehir kazası-na bağlı Zernan köyünde iki değirmen, Hacı Süleyman oğlu olarak bilinen bir dükkân, bir bökçü fırını ve bir yeni evi olmak üzere çeşitli gayrimenkul mallarının olduğu görülmektedir.²⁴ Fakat bu gayrimenkul malların değerlerine dair bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Ahmet Bey'in terekesinin tahriri²⁵ ve muhalefatın hazineye alınmasından sonra Ahmet Bey'in varisleri divana müracaat etmiş ve gayrimenkullerin birçoğu maliye tarafından emr-i şerif ile varislere tekrar iade edilmiştir.²⁶ Fakat mesele devletin bu iadesinden sonra başlamış, varisler arasında muhalefatın paylaşılması konusunda birçok olay çıkmıştır.²⁷ Özellikle muhalefatın varisler arasında paylaşılması esnasında Hacı Paşazâde Ahmet Bey'in çocukları arasında ciddi sıkıntılar oluşmuş, muhalefatın büyüklüğü bu kavganın şiddetini de belirlemiştir. Ahmet Bey'in varisleri arasında oluşan bu sıkıntı her bir aile ferdinin divana müracaatlarına sebep olmuş devlet bu kimselerin arasındaki anlaşmazlığı çözmek için büyük çaba sarf etmiştir.²⁸ Ayrıca Akşehir sakinlerinden bazı kimselerin de ortaya çıkarak muhalefatın vereselerine iadesi sonucu Hacı Paşazâde Ahmet Bey'in mirasından alacaklarını talep etmişlerdir. Mesela Mardiros adlı gayrimüslim Akşehir ayânı Hacı Paşazâde Ahmet Bey'in kendisine miktarı belli borcu olduğu halde vefat ettiğini bu sebeple alacaklarının varislerinden tahsil edilmesi için divana müracaat etmiştir.²⁹

Sonuç

Tereke defteri incelenen Akşehir ayânı Hacı Paşazâde Ahmet Bey'in tüm menkul ve gayrimenkul malları türleri ve değerleri bakımından değerlendirildiğinde ortaya şöyle bir sonuç çıkmaktadır. Hacı Paşazâde Ahmet Bey'in sahip olduğu menkul ve gayrimenkul malları sebebiyle 18. yüzyılın ortalarında Akşehir kazâsı'nda önemli bir ekonomik güce sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Ayânın mallarının miktarı kendisinin ekonomik durumu hakkında bilgi verirken, aynı zamanda 18. yüzyılın ortalarında Anadolu'nun bir kazâsı'nda yaşayan bu ayânın edindiği servetin miktarını ve bu ayânın ölmeden önceki hayat tarzının belirlenmesi açısından da önemlidir. Hacı Paşazâde Ahmet Bey'in 18. yüzyılın ortalarında sahip olduğu servet sebebiyle rahat bir hayat yaşadığı düşünülebilir. Kendisine ait köle ve cariyeleri, hayvanat ve hububatı, gayrimenkul ve menkullerinin sayısı ve cinsi bu durumu destekler niteliktedir.

Ahmet Bey'e ait defterde gündelik eşyalar, süs eşyaları ve silahların büyük bir kısmının gümüşten oluşması da ayrıca dikkat çekicidir. Ahmet Bey'e ait bu eşyaların gümüşten imal edilmiş olması, ayânın bu eşyaları almasının yatırım ve birikim amaçlı mı, yoksa sadece görsel amaçlı mı

22 Bu gayrimenkullerin toplam değeri 1024 kuruştur.

23 BOA, DVNSAHK. KR. d. 1, s. 22.

24 BOA, DVNSAHK. KR. d. 1, s. 46. (30 Ekim 1742 tarihli belge)

25 Evâil-i Ra 1155-6-16 Mayıs 1742.

26 BOA, DVNSAHK. KR. d.1, s. 9.

27 BOA, DVNSAHK. KR. d.1, s. 9, 15, 19, 22, 45, 46.

28 BOA, DVNSAHK. KR. d.1, s. 9, 15, 19, 22, 45, 46.

29 BOA, DVNSAHK. KR. d.1, s. 56. Mardiros adlı gayrimüslim Akşehir ayânı Hacı Paşazâde Ahmet Bey'in kendisine miktarı belli borcu olduğu halde vefat ettiğini bu sebeple alacaklarının varislerinden tahsil edilmesi için divan-ı hümâyün'a müracaat etmiştir.

olduğu anlaşılammaktadır.

Sonuç olarak; ayânların zaman içerisinde elde ettikleri siyasi ve ekonomik gücün ne derecede olduğu uzun yıllardır çeşitli araştırmacılar tarafından incelenmektedir. Bu çalışmada da Anadolu'nun ortasında yaşamış bir ayânın servet durumu ve bu servetin nelerden oluştuğu genel hatları ile değerlendirilmiştir. Bu değerlendirme ile devletin birçok yerinde ortaya çıkan ayânların genel olarak ne kadar servete ve nasıl bir yaşam standardına sahip oldukları Akşehir ayânı Hacı Paşazâde Ahmet Bey özelinde ortaya konulmaya çalışılarak, ayânların 18 ve 19. yüzyıldaki servet durumları hakkında da genel bir fikir edinilmesi amaçlanmıştır. Ahmet Bey'in sahip olduğu servet miktarı sebebiyle kendi şehrinde zengin bir kimse olduğu düşünülürken, tereke miktarının diğer şehirlerdeki ayânların servetleri ile mukayese edildiğinde servetinin diğer ayânlara göre oldukça düşük seviyelerde olduğu anlaşılmaktadır.

Kaynakça

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Bab-ı Defteri, Baş Muhasebe Fonu. No: 41107.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Karaman Ahkâm Defteri, No:1.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Maliyeden Müdevver Defterler, No: 9950.
- Akdağ, Mustafa, "Osmanlı Tarihinde Ayanlık Düzeni Devri 1730-1839", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı:14-23,Cilt:8-12, Ankara 1970, s.51-61.
- Cezar, Yavuz, "Bir Ayânın Muhallefatı, Havza ve Köprü Kazâları Ayânı Kör İsmail Oğlu Hüseyin", *Belleten*, XLI /161, Ankara 1979, s. 41-79.
- Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi Yayınları, 26. Baskı, Ankara 2010.
- Güneş, Mehmet, "Karahisar-ı Sahib Ayânı Mollazâde Hacı Ahmet Ağa'ya Ait Bir Tereke Defteri", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı. 2, Afyon 2006, s. 65-92.
- Karagöz, Mehmet, "Ayntab Ayânı Es-Seyyid El-Hacc Mehmet Ağa bin Es-Seyyid Battal Ağa'nın Terekesi", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt.19, Sayı.2, Elazığ 2009, s. 315-328.
- Küpeli, Özer, "Yenişehir (Bursa) Âyânı Sarıcaoğlu Osman Ağa ve Muhallefatı", *History Studies*, Cilt.3, Samsun 2011, s. 247-265.
- Mert, Özcan, "Ayan", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.4, İstanbul 1991, s.195-198.
- Nagata, Yuzo, "Karaosmanoğlu Hacı Hüseyin Ağa'ya Ait Bir Tereke Defteri", *IX. Türk Tarih Kongresi (Ankara, 21-25 Eylül 1981) Kongreye Sunulan Bildiriler c. II*, Ankara 1998, 1055-1062.
- , *Tarihte Ayânlar Karaosmanoğulları Üzerine Bir İnceleme*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1997.
- Öğün, Tuncay, "Osmanlı'da Müsadere", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 32, İstanbul 2006, s. 67-68.
- Özcan, Tahsin, "Muhallefat", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.30, İstanbul 2005, s.406-407.
- Özkaya, Yücel, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyânlık*, TTK Yayınları, Genişletilmiş 2. Baskı,

Ankara 2014.

Öztürk, Mensure, “Ruşuk Ayânı Alemdar Mustafa Paşa ve Mallarının Müsadere Sürecine Kısa Bir Bakış”, *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı. 7, Iğdır 2015, s. 95-129.

Pamuk, Şevket, *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları Seçme Eserler I*, Türkiye İş Bankası Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2010.

Sezer, Hamiyet, “Tepedelenli Ali Paşa ve Oğullarının Çiftlik ve Gelirlerine İlişkin Yeni Bilgi ve Bulgular”, *OTAM Dergisi*, Sayı.18, Ankara 2005, s. 333-357.

Telci, Cahit, “Osmanlı Devleti’nde 18. Yüzyılda Muhallefat ve Müsadere Süreci”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt. 22, Sayı. 2, İzmir 2007, s.145-166.

Tomar, Cengiz “ Müsadere”, *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 32, İstanbul 2006, s. 65-66.

Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, Haz: Şükrü Haluk Akalın vd. Türk Dil Kurumu Yayınları, 11. Baskı, Ankara 2011.

Ünal, Mehmet Ali, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Paradigma Yayıncılık, İstanbul 2011.

Çeviren

Dr.

Fatma ÇALIK ORHUN

ftmcalik@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7292-6406>

Eser Geçmişi / Article Past: 11 Mar 2019 / 4 Nis 2019

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.538197>

Çeviri Makale / Translated Paper

Sevakin: Osmanlı İmparatorluğu'nda Kuzeydoğu Afrika Limanı*

Suakin: A Northeast African Port in the Ottoman Empire

Öz

Osmanlı eyaleti olan Habeş'in merkezlerinden biri varsayılan ve Afrika içleri ile Hicaz, Hint Okyanusu ve Mısır arasındaki ticarete büyük bir antrepo olan Sevakin'in zirve dönemi, on altıncı yüzyılın ortaları ile on dokuzuncu yüzyılın başları arasında Osmanlılar tarafından doğrudan yönetildiği döneme denk gelir. Her ne kadar Sevakin tarihinin birkaç dizi kısa çalışmaları bulunsada, bunlar nadiren Osmanlıca kaynaklarda yer almaktadır. Daha derinine bakılacak olursa bu limanın Afrika'nın iç kesimlerinde sadece bir Osmanlı denetim karakolu olduğu varsayılmakla birlikte,¹ Sevakin Hadriba elitinin şehir hayatında ki rolüne daha fazla önem veren araştırmalar, kontrolünde oldukları Osmanlı bağlamına daha az dikkat etmiştir.² Bu yazıda Osmanlı bulgularına dayanan Osmanlı yönetimi altında ki Sevakin'in gelişmesine genel bir bakış açısı sunuyorum.³ Bunların

- 1 Daha eski bilimsel araştırmalarda ki bu eğilimlere yapılan eleştiri kaynakları için bkz. Jonathan Miran, *Red Sea Citizens: Cosmopolitan Societies and Cultural Change in Massawa*, Bloomington: Indiana University Press, 2009, s.18.
- 2 Sevakin'in tarihiyle ilgili yeni bir çalışma: "Suakin: A Port City of the Early Modern Sudan," in *Secondary Cities and Urban Networking in the Indian Ocean Realm*, c. 1400–1800, ed. Kenneth E. Hall (Lanham, MD: Lexington Books, 2008), 39–53, Sevakin toplumunun iç dinamiklerini ele alıyor. F.W. Hinkel genel bir bakış getiriyor: *The Archaeological Map of the Sudan VI: The Area of the Red Sea Coast and Northern Ethiopian Frontier* (Berlin: Academie Verlag, 1992), 214–23. Muḥammad Şâlih Dîrâr çalışması, Ta'rih Sawâkin wa l-Baḥr al-Aḥmar (Khartoum: al-Dâr al-Südâniyya, 1988) yerel gelenekleri faydalı bir şekilde yansıtıyor. Blood tarafından yapılan eski araştırmalar tamamen Avrupa dillerinde mevcut olan çalışmalardan yararlanmaktadır: J. F. E. Bloss, "The Story of Suakin," *Sudan Notes and Records* 19 (1936): 272–300, and 20 (1937): 247–80.
- 3 İlgili belgelerin birçoğu, Cengiz Orhonlu'nun Osmanlı vilayeti olan Habeş'in resmi incelemesinde çevriyazı halinde yayınlanmıştır: Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti: Habeş Eyaleti* (Istanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1974); bu çalışmayla ilgili az sayıda ek belge konu ile alakalıdır, Arapça tercümesi Şâlih Sa'dâwî olan al-

* Eserin orjinal künyesi, A.C.S. Peacock, "Suakin: A Northeast African Port in the Ottoman Empire", *Northeast African Studies*, Vol.12, 2012, ss.29-50, ISSN 0740-9133.

https://www.jstor.org/stable/41960557?seq=2#metadata_info_tab_contents

ATIF: PEACOOK A.C.S., "Sevakin: Osmanlı İmparatorluğu'nda Kuzeydoğu Afrika Limanı": Çeviren: Fatma ÇALIK ORHUN, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 5/1 (Nisan-2019), s. (63-78)

CITE: PEACOOK A.C.S., "Suakin: A Northeast African Port in the Ottoman Empire" Translated from English into Turkish by Fatma ÇALIK ORHUN, *Journal of History and Future*, 5/1 (April-2019), pp. (63-78)

elbette kendi riskleri vardır, çünkü Osmanlı arşiv belgeleri büyük oranda İstanbul'dan görevlilerin, askeri durumun ve takviye taleplerinin atanması ile ilgili rapor veya emirlerden oluşmaktadır. Limanda yada ilde ki Osmanlı mali kayıtlarının hiç biri gün ışığına çıkmadığından belgelerde ticaret nadiren belirgindir. 1655 yılında Sevakin'de ki ayaklanma raporları ve gezgin Evliya Çelebi'nin 20 yıl sonra yaptığı ziyaretin ifadesi olan edebi kaynaklar, en az 17. Yüzyıl boyunca sosyal ve ekonomik tarihe daha fazla ışık tuttu. Osmanlı delilleri, Akdeniz dünyasında varlığını sürdürebilen kısıtlı sayıdakilerle karşılaştırılabilir olmasına rağmen Sevakin tarihi için temel kaynağımızdır.

Anahtar Kelimeler: Sevakin Adası, Sudan, Habeş Eyaleti, Afrika, Osmanlı İmparatorluğu

Abstract

Capital of the Ottoman province of Habeş and major entrepot for trade between the African interior and the Hijaz, the Indian Ocean, and Egypt, Suakin's apogee largely coincided with its direct rule by the Ottomans between the early to mid sixteenth century and the early nineteenth century. Although a number of short studies of the history of Suakin have been written, these have rarely referred to the pertinent Ottoman language sources. Older scholarship thus tended to assume the port was merely a remote Ottoman outpost, cut off from its African hinterland, while research that has given more prominence to the role of Suakin's Hadariba elite in the life of the city has paid less attention to the Ottoman context in which they operated. In this essay, I offer an overview of Suakin's development under Ottoman rule drawing on the Ottoman materials. These of course have their own perils for the Ottoman archival documents largely consist of reports to or orders from Istanbul, usually concerning the appointment of officials, the military situation, and requests for reinforcements. Trade is rarely prominent in the documents, as none of the Ottoman financial records of the port or province have come to light. Literary sources, in the form of reports of revolt in Suakin in 1655 and the traveler Evliya Çelebi's account of his visit some two decades later, shed more light on social and economic history, at least for the seventeenth century. The Ottoman evidence, scant though it may be compared to that surviving for the Mediterranean world, is our prime source for the history of Suakin.

Keywords: Suakin Island, Sudan, Province of Abyssinian, Africa, Ottoman Empire

Giriş

1- Sevakin'in Yükselişi

Sevakin'in Osmanlı Kızıldeniz'de ki yeri daha önceki geçmişi bağlamında anlaşılmalıdır zira Osmanlı eline geçmeden önce bir ticaret merkezi olarak öne çıkmıştı. Sevakin İslam öncesi herhangi bir mevkiyle tam olarak tanımlanamamıştır ve onuncu yüzyıl Arapça kaynaklarında bulunan en eski edebi referanslar, bu dönemde Hicaz'a gıda ürünlerinin ihracatı konusunda uzmanlaşmış küçük bir Beja topluluğunun kontrol ettiği bir liman olduğunu göstermektedir.⁴ On ikinci yüzyılın başlarında,

Sūdān fī tarafından düzenlenen ve çevrilen 1-‘Ahd al-‘Uthmānī min khilāl wathā’iq al-Arshif al-‘Uthmānī (İstanbul: IRCICA, 2007). Bununla birlikte, her iki eser de Suakin limanından ziyade daha geniş bir il üzerine odaklanmaktadır.

4 Yusuf Fadl Hasan, *The Arabs and the Sudan*, Edinburgh University Press, Edinburgh 1967, s.82; Albrecht Hofheinz, “Sawakin”, *Encyclopedia of Islam*, Brill, Leiden 1997, Cilt:9, s.88

Sevakin, Hindistan ticaretiyle uğraşan tüccarlar için kurulmuş bir durak haline gelmişti; Sevakin'in kuzeyinde bulunan Aydhab için Mısır'a baharat ithal eden ticari bir merkezdi. 1130 ve 1132 tarihlerinde bu ticarete hakim olan Yahudi tüccarlar olan Karimiler tarafından yazılan mektuplar, Hindistan'dan gelen malların genellikle yeniden paketlenildiğini, vergilendirildiğini ve Aden'de depolandığını; Sevakin'den Mısır'a yapılan ihracatların Mısır dinarıyla yeniden fiyatlandırıldığını gösteriyor. Ayrıca Karimiler yine Sevakin'de, Aydhab'a ödedikleri gümrük aidatı sermayelerini artırmak için gıysiler, özellikle de cübbeler satıyordu.⁵

Nitekim her ne kadar Sevakin'in yükselişi genellikle diğer Kızıldeniz limanlarının gerilemesiyle bağlantılı olsa da, önce güneyi, Badi'yi sonra da Aydhab'ı⁶ rakip olmaktan ziyade tamamlıyor gibi görünüyordu. Aden'den Mısır'a mal taşıyan gemiler, Afrika kıyılarına tutunma eğilimindeydi ve yol boyunca bu limanlarda durdular, buda ticaret olanaklarının yanı sıra şiddetli Kızıldeniz rüzgarlarından korunma olanağı sağladı.⁷ Örneğin Hindistan tüccarı Barakat Levi tarafından 1132'de gönderilen baharat ve tekstillerin nakliyesi Sevakin ve Aydhab'a ulaşmadan önce Badi, Dahlak ve Nizala'da (henüz bilinmeyen sebeplerle) durduruldu.⁸

Bununla birlikte, Aydhab'ın Memlük-Beja ortak egemenliğinde olduğu düşünüldüğünde, siyasi olarak Sevakin'in Mısır'la olan ilişkisinin daha mesafeli olması şaşırtıcı sayılmaz.⁹ 1263'te Mısır Sultanı, Sevakin ve Dahlak hükümdarlarına, orada ölen tüccarların mallarına dokunmalarını engellemek için bir heyet göndermek zorunda kalmıştı.¹⁰

İki yıl sonra, Memlükler, Sevakin'i gerçekten fethetmeye karar verdiler. Sefer hesapları, ayrıntılarına göre çeşitlilik gösterir. Bu durum, çağdaş Memlük tarihçisi Baybars al-Manşür'e göre, Karimi tüccarlarının gelişine yardım etmek ve (Sevakin) hükümdarı Alam al-Din Asbaghay'ın kendilerine müdahale etmesini önlemek için Mısır Kus üst valisi tarafından ele alınmıştı.¹¹ Ancak uzun vadede, mevcut düzenlemeleri korumak daha uygun maliyetli oldu ve Alam al-Din Asbaghay Memlük valisi olarak yeniden görevlendirildi.¹²

Hint Okyanusu ticaretini koruma arzusu, Sevakin'de yakın bir Mısır katılımını sürdürmek için yeterli değildi. Memlükler tarafından on üçüncü yüzyılın ortalarında Sevakin'i Mısır'a bağlamak için kurulan posta istihbarat sistemi berid, muhtemelen yüz yıl sonra kullanılmaya başlandı,¹³ bu noktada Sevakin, Memlük'lerin tabisi Mekke Şerifleri buyruğu altına girdi. Şerifler Hadrami Arap kökenli olduğunu iddaa eden ancak dili Beja dili olan Sevakin Hadrami elitiyle birleşerek şehri kontrol altına almıştı. Hadrami şehri sadece Mekke ve Memlük yaptırımlarına daha az bağlı,

5 S. D. Goitein and Mordechai A. Friedman, *India Traders of the Middle Ages: Documents from the Cairo Geniza: "India Book" Part I*, Brill, Leiden 2008, s.258,262,374; S. D. Goitein, "New Light on the Beginnings of the Karimi Merchants", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 1, No:2 1958, s.178.

6 Hasan, *The Arabs and the Sudan*, 82,83,88

7 Cf. G. R. Tibbets, "Arab Navigation in the Red Sea", *Geographical Journal*, Sayı:127, No:3, 1961, s.325.

8 Goitein and Friedman, *India Traders*, s.261-62.

9 David Peacock ve Andrew Peacock, "The Enigma of 'Aydhab: A Medieval Islamic Port on the Red Sea Coas", *International Journal of Nautical Archaeology* 37, no:1, Yıl:2008, s.35.

10 Hasan, *The Arabs and the Sudan*,74-75, 84.

11 Baybars al-Manşürî, *Zubdat al-Fikra fi Ta'rikh al-Hijra*, ed. D. S. Richards (Beirut and Berlin: Das Arabische Buch, 1998), 103.

12 Shihâb al-Dîn Ahmad b. al-Wahhâb al-Nuwayrî, *Nihâyat al-Arab fi Funûn alAdab*, ed. M. Qumayha and I. Shams al-Dîn (Beirut: Dâr al-Kutub al-'Ilmiyya, 2004-5), 30:152; diğer kaynaklar için bkz. Hasan, *The Arabs and the Sudan*, 84-85.

13 Hasan, *The Arabs and the Sudan*, 75.

etkili bir şekilde bağımsız bir politikayla yönetmiş görünüyor.¹⁴

On dördüncü yüzyıl başlarında, Sevakin'in hakimi Şerif Zayd Abü Nummay olduğu zamanlarda, Faslı dünya öncüsü İbn-i Battuta hayattayken¹⁵ bir ifadesi vardı. Her zaman ki gibi, İbn-i Battuta'nın hafızası detaylar konusunda onu yanılttı; Sevakin'i "kıyıda yaklaşık 6 mil uzaklıkta", "büyük bir ada" olarak tanımlamıştı fakat ikisi de doğru değildi. Bununla birlikte adanın su sorunuyla ilgili sözleri daha sonra ki kaynaklarda açıklanmaktadır: Yağmur suyu toplamak için sarnıçlar olmasına rağmen bunlar yetersizdi ve adanın teknelerle su ile beslenmesi de gerekiyordu. İbn-i Battuta'nın bahsettiği tek ticaret, hayvansal ürünlerin ve darının Mekke'ye ihracatıydı. Ancak Sevakin, Etiyopya'ya kadar ulaşan Hadriba baskın seferleriyle güvence altına alınan, Afrika içlerinden altın ve köleler gibi ürünlerin ihracatı için bir antrepo haline gelmişti.¹⁶

Sevakin'in uluslararası ticaretteki rolü on dördüncü yüzyıl ve on beşinci yüzyıl başlarında pek tanınmıyordu ancak görünen o ki; Aden'de Rasulid hanedanı tarafından uygulanan cezai vergiler, en azından 1423'ten itibaren, Hindistan tüccarlarını yüklerini azaltarak Kızıldeniz'den Cidde, Dahlak ve Sevakin gibi kullandıkları alternatif limanlara devam etmeye teşvik etti.¹⁷ Memlükler baharat ticaretini sadece Cidde yoluyla yönlendirmeyi denediler ancak tamamen başarılı olamadılar. On beşinci yüzyılda, Hindistan'a ticaret yapan ancak Sevakin'i üs olarak kullanan Mekke kökenli pek çok kişi vardı.¹⁸ Ayrıca Sevakin, 19. Yüzyıldan kalma kaynaklara göre, Etiyopyalı Hıristiyan hacıların Kudüs'e gelebilmesi için önemli bir duraktı.¹⁹ Sevakin'i kullanan hacılar hakkında ki birkaç referansa göre, bu Hıristiyan hac ticareti, o dönemde Müslümanlardan daha büyük bir öneme sahip olabilir. Sevakin yolu Etiyopya hacıları tarafından on altıncı yüzyıla kadar kullanılmaya devam etti.²⁰

On altıncı yüzyılın başlarında Sevakin, 1541 Kızıldeniz Portekiz araştırmalarında tam olarak belirtilmese de, Aydhab'ı tamamen gölgeleyen temel bir -uluslararası ve bölgesel ticaretin- ana merkezi olarak kabul edildi.²¹ Portekizli coğrafyacı Tome Pires, Sevakin'in 1512'deki ticaret yollarındaki yeri hakkında ayrıntılı bilgiler verir. Bunun yanı sıra Zayla ve Barbera limanları boyunca, Cidde'ye²², muhtemelen büyük bir kısmı Kassala ve Gezira bölgelerinden elde edilen et, balık, buğday, pirinç, arpa ve darı gibi düşük değerli gıda maddelerinin ihracatı sağlanıyordu. Aynı zamanda Sevakin baharat ticaretinde önemli bir role sahipti. Baharatlar güneydoğuda Aden'e getiriliyordu ve oradan Kamaran ve Dahlak yollarıyla Kızıldeniz'e, ve Sevakin'den el Quseir'e getirilip karadan Nil'e gönderildikten sonra Kahire'ye varıyordu. Ancak bu rotadaki güvenlik zayıftı ve bazı tüccarlar Kızıldeniz'in tehlikeli fırtınalarını göze alıp Sevakin'den Cidde'ye ve oradan Kahire'ye karadan

14 Spaulding, "Suakin," 41–43.

15 Ibn Battūta, *The Travels of Ibn Battūta*, trans. H. A. R. Gibb (London: Hakluyt Society, 1956–71), 2:363.

16 R. S. O'Fahey and J. L. Spaulding, *Kingdoms of the Sudan* (London: Methuen, 1974), 21–22; Spaulding, "Suakin," 42–43.

17 Hasan, *The Arabs and the Sudan*, 80, 87.

18 Ibid., 88–89.

19 O. G. S. Crawford, ed., *Ethiopian Itineraries ca. 1400–1524* (Cambridge: Hakluyt Society, 1958), 29–30, 43, 78, 128–29, 136–37, 154–55, 178–79

20 Francisco Álvares, *The Prester John of the Indies*, trans. Lord Stanley (Cambridge: Hakluyt Society, 1961), 2:450.

21 Peacock and Peacock, "The Enigma of 'Aydhab,'" 45–46; Albert Kammerer, *Le routier de Dom Joam de Castro: L'exploration de la Mer Rouge par les Portugais en 1541* (Paris: P. Geuthner, 1936).

22 Armanda Cortesao, ed. and trans., *Suma Oriental of Tomé Pires: An Account of the East, from the Red Sea to China, Written in Malacca and India in 1512–1515 and the Book of Francisco Rodrigues, Pilot Major of the Armada That Discovered Banda and the Moluccas* (London: Hakluyt Society, 1944), 1:11.

yolculuk etmeyi tercih ettiler.²³

Ayrıca Sevakin'den Hindistan'a (Aden aracılığıyla) altın ve gümüş gibi Afrika'dan gelen yüksek değerli ürünler de ihraç edildi.²⁴

2- Sevakin'de Osmanlı Rejiminin Temelleri

Portekizlilerin Kızıldeniz'e olan ilgisi Portekiz'in Hint Okyanusu ticaretinin kontrolünü ele geçirmeyi ve stratejik kıyı bölgelerinde temel oluşturmayı amaçlayan daha büyük bir emperyalizm politikası olarak ortaya çıktı. Sevakin on altıncı yüzyıl başlarında doğrudan tehdit altına girdi. 1513 yılında Portekizliler, Kızıldeniz Kamaran adasını aldı ve Sevakin'i kuşattı. 1517'de ya Sevakin'de yada Massawa'da bir kale inşa etmeyi umuyorlardı, ancak elverişsiz rüzgarlar Portekiz donanmasının bu kaleyi inşa etmeyi amaçladıkları limanlara ulaşmadan Dahlak'a sığınmasına neden oldu.²⁵ Sevakin Memlük sahası etkisi altında kalsa da bu durum biraz belirsizdi. 1517'de Mısır'ın I. Sultan Selim'in eline geçmesiyle Osmanlı İmparatorluğu, en azından teoride, Memlükler'e tabi olan alanları devraldı. Mısır'ın Osmanlı fethini Kafkas Hükümdarı Şirvanşah'a duyurmak için yazılmış olan bir mektupta Selim'in hak iddia ettiği hükümlerden biri Sevakin'di:

Tüm Hicaz toprakları ve Sevakin'e kadar olan iki Kutsal Şehir ve Etiyopya, Zanzibar ve en batıda ki Mısır topraklarına kadar Jazin, Calicut, Yemen Suriye topraklarına eklenmiştir (yani Osmanlı topraklarına) ve Yüce Allah'ın hizmetkarlarının eline geçmiştir. (Osmanlı hanedanlığına)²⁶

Bununla birlikte, Osmanlı'nın egemenliği bu tarihte, Calicut ve Zanzibar gibi imparatorluğunun parçalarını oluşturmayan listede ki diğer yerlerde olduğu gibi, Sevakin'de de muhtemelen artık gerçek değildi. Muhtemelen Kızıldeniz'deki Osmanlı komutanı Selman Reis tarafından yazılan, 1525 tarihli bir rapor, Sevakin'in henüz Osmanlı kontrolünde olmadığını onayladı:

Cidde limanının karşısında, Kızıldeniz'in diğer tarafında Sevakin olarak bilinen başka bir liman var. Hindistan'dan gelen tüccarlar Cidde limanındaki aşırı adaletsizlikten kaçınmak için sık sık bu limana iniyor. Orada da, çıplak Araplar bahsi geçen her gemiden birer birer vergi (öşür) toplamak için geliyor. Miktarı paylaştıktan sonra dağılıyorlar. Mekke Şerifi Barakat'ın da payını alması, Sultan'ın hazinesine hiç bir şey girmemesi ile bağlantılıdır. Eğer doğru zamanda 50 tüfekçi bulunan bir gemi Cidde limanından gelirse bu ganimetleri devlet için ele geçirebilir.²⁷

Açıkçası bu öneri hızlı bir şekilde uygulandı, zira Sevakin'in gelirleri 1527-28 arasında Mısır'ın Osmanlı hesaplarına dahil edildi.²⁸ Bununla birlikte Sevakin'de ki Osmanlı idaresinin erken dönemleri hakkında neredeyse hiçbir bilgi mevcut değildir: büyük olasılıkla Hadriba seçkinleri on dördüncü ve on beşinci yüzyıllarda yaşadıkları özerkliklerinin çoğunu korumuştur.

1541'de asıl Osmanlı mevcudiyetinin orada bulunmaması sebebiyle, Sevakin'in rahatlıkla

23 Ibid., 1:17.

24 Ibid., 1:43.

25 J. L. Bacqué-Grammont and Anne Krøell, Mamlouks, Ottomans et Portugais en Mer Rouge: L'affaire de Djedda en 1517 (Cairo: IFAO, 1988), 4, 28, 43, 53, 67

26 Feridun Beğ, Münşeat ül-Selatin (Istanbul: Tophane-i Amire, 1274/1855), 1:391.

27 Salih Özbaran, "An Ottoman Report on the Red Sea and the Portuguese in the Indian Ocean (1525)," in The Ottoman Response to European Expansion: Studies on Ottoman-Portuguese Relations in the Indian Ocean and Ottoman Administration in the Arab Lands during the Sixteenth Century (Istanbul: Isis, 1994), 104-8 (reprinted from Arabian Studies 4 [1978])

28 Ömer Lutfi Barkan, "H.933-934 (M. 1527-1528) Mali Yılına Ait Bir Bütçe Örneği," İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası 15 (1953): 291.

Portekizlilere düşmesi şiddetle dile getirildi. Son olarak da , pilot Joao de Castro tarafından kaydedilen Kızıldeniz'e yapılan meşhur keşif gezisi ile, Portekiz'in Etiyopyalı müttefiklerini, Adel'in Osmanlı destekli Müslümanları ile olan savaşlarında desteklenmesinin yanı sıra Kızıldeniz kıyılarını da araştırması planlanmıştı.²⁹ Hindistan Vali Yardımcısı Estevao da Gama'nın komutasındaki sefer, 2.300 kişiden oluşuyordu ve 31 Aralık 1540'ta Goa'dan ayrıldı. Ordunun asıl hedefi Süveyş'teki Osmanlı ordusunu yıkmaktı, ve, Sokotra'da durduktan sonra sefer yavaş yavaş Kızıldeniz'in Afrika kıyılarına ilerledi ve 1 Mart 1541'de yaklaşık 2 hafta kaldığı Sevakin'e ulaştı. De Castro "Doğu'nun en zengin şehirlerinden biri" olarak limanın³⁰ en iyi tanımını yaptı ve her ikisi de arkeolojik kanıtlarla onaylanan Güneydoğu Asya ve Mısır ile olan ticari bağlantılarından bahsetti.³¹ "Gidiş-geliş ve seferleri" kesinlikle abartılı olarak Lizbon'la karşılaştırdı. Hadrami kayıtları Portekizlilerin Sevakin sakinleriyle barış antlaşması yaptığını belirtir³² ve de Castro yapılan herhangi bir şiddete değinmiyor, fakat seferin bir diğer katılımcısı olan Manuel de Lima, Portekizlilerin teknelerini altın ve gümüşle doldurduklarını, şehri yaktıklarını ve 50 Türk'ü öldürdüklerini söylüyor.³³ Bu kişiler, resmîyette, tam olarak Osmanlılar olmayabilir, bugünlerde ki herhangi bir kullanımda Müslüman, Türk olarak tanımlanabilir. Eğer bir Osmanlı ordusu varlığı varsa açıkçası bir izlenim bırakmak için çok sınırlıdır.

Portekiz tehdidi yok olmadı. 1544'te Sefer Reis'in altında ki bir Osmanlı seferi, Süveyş'in her iki tarafında da Osmanlı otoritesini ortaya koymak amacıyla Portekiz'den sonra iki tarafsız gemi gönderdi ancak Sevakin ve çevre bölgelerinde düşmanın izine rastlanmadı.³⁴ Bu destekli ama doğrulanmamış önermeler, Portekizlilerin 1544'te Sevakin'de var olduğunu gösteriyor, zira Osmanlılar, olaydan 3 yıl sonra da Gama seferi ile karşı karşıya gelmeyi beklemiyorlardı. Görüldüğü üzere, Sevakin'in refahı için bu saldırıların ciddi sonuçları oldu. De Castro'nun zenginliğini ve ticaretini tarif etmesinin aksine, 1554'te Sevakin'e atanan bir Osmanlı iltizam görevlisi limanın sancak için yeterli olmadığını, Mısır'da daha uygun bir bölge ile telafi edilmesini talep etti.³⁵ Oysa Yemenli çağdaş tarihçi el-Nehrevali Sevakin'in refahı nedeniyle eski Yemen valisi Özdemir Paşa'nın dikkatini çektiğini ifade eder.³⁶ Özdemir Paşa Osmanlı Sultanı Süleyman'ı Etiyopya'ya karşı cihad yapmasına izin vermesi için ikna etti ve Sevakin'i bu operasyonların üssü yaptı. Bu bağlamda, 5 Temmuz 1555 tarihinde, Osmanlı hükümeti, başkenti Sevakin'de olan Habeş eyaletini kurdu ve ilk valisi (beylerbeyi) Özdemir Paşa oldu.³⁷

29 T. J. Coates, "João de Castro's 1541 Red Sea Voyage in the Greater Context of the Sixteenth Century," in Decision Making and Change in the Ottoman Empire, ed. Caesar E. Farah (Kirksville, MO: Thomas Jefferson University Press, 1993), 270–73.

30 Kammerer, Le Routier, 93–97.

31 Michael Mallinson et al., "Ottoman Suakin, 1541–1865: Lost and Found," in The Frontiers of the Ottoman World, ed. A. C. S. Peacock (London: Oxford University Press, 2002), 486–90.

32 R. B. Serjeant, The Portuguese off the South Arabian Coast (London: Oxford University Press, 1974), 99

33 Coates, "Joao de Castro's 1541 Red Sea Voyage," 272; E. Sanceau, "Uma narrativa da expedição portuguesa de 1541 ao Mar Roxo," Studia 9 (1962), 211–13

34 Halil Sahilloğlu, ed., Topkapı Sarayı Arşivi H. 951–952 Tarihli ve E-12321 Numaralı Mühimme Defteri (Istanbul: IRCICA, 2002), 96–97, document no. 119. On Sefer Reis, see Giancarlo Casale, The Ottoman Age of Exploration (New York: Oxford University Press, 2010), 93–95, 107, 112–13.

35 Orhonlu, Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti: Habeş Eyaleti, 185; Başbakanlık Osmanlı Arşivi (Prime Ministry Ottoman Archive), Istanbul [henceforth BOA], Ruus, KK, no. 211.

36 Quṭb al-Dīn al-Nahrawālī, al-Barq al-Yamānī fī 1-Faṭḥ al-'Uṭhmānī, ed. Ḥamad Jāsir (Riyadh: Dār al-Yamāma, 1967), 119. Bölgedeki Osmanlı operasyonları hakkında daha fazla tartışma için, bkz. A. C. S. Peacock, "The Ottomans and the Funj Sultanate in the Sixteenth and Seventeenth Centuries," Bulletin of the School of Oriental and African Studies 75, no. 1 (2012).

37 Orhonlu, Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti: Habeş Eyaleti, 37; BOA, Ruus, KK, no. 213.

3- Habeş Eyaletinde Sevakin

Eyaletin kuruluşunu Sevakin'in yeni statüsünü belirleyen bir takım idari atamalar izlemiştir.³⁸ İlk Habeş kadısı olan Abdülvehhab Sevakin'e gönderildi ve mali müfettiş gibi diğer resmi yetkililer bunu takip etti. Eyaletin askeri ihtiyaçları ilk etapta erkekler ve Mısır'dan gelen malzemeler ile karşılanacaktı, bu döngü yetersiz kaldığında Yemen'de katkıda bulunmak zorundaydı. Özdemir Paşa'nın altında Habeş, Debaroa'nın 1559'da Osmanlılara düşmesiyle birlikte³⁹ Etiyopya'ya doğru genişledi ve Özdemir Paşa 1560'ta Etiyopya sınırında mücadele verirken yakalandığı bir hastalık sonucu öldü. Etiyopya mücadelelerine Özdemir Paşa'nın oğlu ve beylerbeyi halefisi olan Özdemiroğlu Osman Paşa (yaklaşık 1560-68) tarafından devam edildi. Osmanlı'nın bu hırsları, 1579'da Addi Qarro Muharebesi'nde ki Etiyopyalılar tarafından yapılan feci mağduriyetleriyle daha da büyük bir darbe aldı; daha sonra Habeş'in beylerbeyi olan Ahmed Paşa kendini öldürttü. On altıncı yüzyılın sonuna doğru Etiyopya ile ilişkilerin iyileşmesine rağmen, Sevakin git gide Funj tehdidi altında kaldı. 1586 tarihli bir Osmanlı belgesine göre, Funj hükümdarı .dawra B. Dakin'den duydukları korkular nedeniyle Sevakin'e önemli miktarda takviye sağlayarak şehre saldırmayı planladılar.⁴⁰ Bu esnada on altıncı yüzyılın ortasından sonra büyük bir Portekiz saldırısı gerçekleşmemiş bile olsa, Portekizli casusların faaliyetleri endişe uyandırdı: 1582'de Habeş, "kendini Müslüman olarak gösteren iki Portekizli gavuru, limanlar üzerinde casusluk yapmaktan ve bu bölgenin sınırlarını aşmaktan" hapse attı.⁴¹

Sevakin'i elinde tutan Osmanlı'nın daimi niteliklerinden biri, on altıncı yüzyılda bile istikrarsızlığıydı. Her ne kadar Arap dünyasında ki diğer iller gibi, Habeş salyane vergisinden mahrum, kendi kendini finanse etmeyi amaçlayan bir model planlasa da, bu asla başarısız oldu. Arşiv kayıtları, Etiyopya'da ki savaşta Habeş'in tedarik edebileceğinden çok daha fazla adam, daha fazla ekipman, daha fazla silah gerektiğini iddia eden kaynaklarla doludur. 1574 yılında Vali Rıdvan Bey, eyalet imkanlarını araştırması sonucunda topçu takviyeleri gönderdi.⁴² Bu yeterli değildi, çünkü 1576'da İstanbul, hem Yemen hem Mısır'a Habeş'e daha fazla malzeme göndermesini emretti, Yemen 200 silah, 100 kantar barut ve 500 adam verdi.⁴³ Bu arada Nubya'da ki yeni atanan İbrim valisi, emrini yerine getirmek için Habeş'te görev yapacak adamları işe almaları talimatını verdi; bu adamların maaşları, silahları ve erzakları Mısır hazinesi tarafından karşılanacaktı.⁴⁴

Habeş'te ki sürekli malzeme kıtlığı sıkıntısı Şeyh el Araplarının hanedanı olan Banumar (Ömer oğlu) kontrolünde ki Yukarı Mısır vilayet köylerinin eklenmesiyle çözülebilirdi.⁴⁵ Muhtemelen bu sebepten dolayı, İbrim 1573'te⁴⁶ Habeş'e bağlanmıştı ve bu durum bütçe açığını kapatmak için başarısız ve geçici bir girişimdi; ve Habeş'in diğer Osmanlı illerinin; özellikle Mısır'ın, yardımlarına bağımlı olduğu durumun gerçekliğine değinir.

Bu nedenle, on altıncı yüzyılın ikinci yarısında Habeş'te ki ekonomik durum Castro'nun Sevakin'in servetine ve ticaretine hayret ettiği zamanlardan büyük ölçüde daha az iyimser görünü-

38 Orhonlu, Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti: Habeş Eyaleti, 37-41.

39 Ibid., 46.

40 Ibid., 65, 238-39; BOA, MD 60, no. 580.

41 Orhonlu, Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti: Habeş Eyaleti, 230; BOA, MD 48, no. 610; cf. Sa'dāwī, al-Sūdān fī l-'Ahd al-'Uthmānī, 110; BOA, MD 60, no. 580.

42 BOA, MD 24, no. 301.

43 BOA, MD 26, no. 20.

44 BOA, MD 26, nos. 21 and 22.

45 Orhonlu, Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti: Habeş Eyaleti, 200-202; BOA, MD 26, nos. 27, 35, and 380.

46 Orhonlu, Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti: Habeş Eyaleti, 196; BOA, Ruus, KK 225.

yordu. Kuşkusuz, yukarıda bahsedildiği gibi, Sevakin hala Funj'da ki Dawra b. Dakin'in dikkatini çekmek için yeterince çekici bir ödül, bununla ilgili doğrudan kanıtlar on yedinci yüzyıla kadar önemsenmese de, belki de bunun Funj toprakları için ana pazar yeri olarak bir rol oynadığını öne sürülmektedir. Bununla birlikte, Osmanlıların, sık sık yaşanan düşmanlıklara rağmen, Funj gibi yerel güçlerle ticaret yapmak zorunda olduklarından oldukça eminiz. Kesin olarak tanımlayabildiğimiz, on altıncı yüzyıl ithalatı kumaştır. Bu Osmanlı kaynaklarında on ikinci yüzyılın Karimi tüccarlarının tekstil ticareti yaptığı gibi, erzak için Funj ile değiş tokuş edildiği⁴⁷ şeklinde anılmaktadır ve 1482 civarında, Sevakin'e seyahat edenlerin valiye "rengarenk bir kumaş, koyu renk bir kumaş ve 5 adet sabun" verme geleneğini görüyoruz.⁴⁸

On altıncı yüzyılın başlarında, 1425 anlatımlarıyla, Sevakin, yukarıda belirtildiği gibi Etiyopya'ya satılan Yukarı Mısır atlarında ki ticarete çok önemli bir bağlantı olmuştu.⁴⁹ Bu ticaret Osmanlılar için Sevakin gibi Osmanlı otoritesinin kurulduğu yerlerde muhtemelen kuruma başladı, Osmanlılar atların Etiyopya'nın eline geçmesini engellemek için bazı çabalar sarf etti. Nitekim Habeş sürekli hayvan kıtlığından zarar gördü. On altıncı yüzyılın sonlarına ait bir belgeye göre, Yemen'den Etiyopya'ya karşı savaşı desteklemek için yakın zamanda gönderdiği 200 at ve katırdan yalnızca 40-50 tanesi hayatta kaldı; bu da yeni malzemelerin Mekke'den talep edildiği anlamına gelir.⁵⁰

Bu on altıncı yüzyılda tam olarak doğrulanamamış olsa bile, Habeş'in Sevakin'e gelen gemilerin gümrük aidatlarından elde ettiği gelirin, Massawa ve Beylül kıyıları ile birlikte olması muhtemeldir. Kölelerin ve baharatların bu ticaretin büyük bölümünü oluşturduğu düşünülürken, Sevakin aynı zamanda inci dalışıyla da tanınır.⁵¹ Bununla birlikte, limanın yıllık geliri, yerel Osmanlı idaresinin, askerlerin maaşlarını ödemek, savunma gereçlerini onarmak ve yerel kabile şeflerine (meşayih-i urban) şeref cüppelerini (kisve) bağışlamak gibi taleplerini karşılamak için yeterli olmaktan uzaktı.⁵²

Osmanlı etkisini sürdürmek, tam olarak erzak ve para sorunu ile ilgili değildi. Sevakin ile merkez imparatorluk arasında ki iletişim zordu, İstanbul'dan talimatların gelmesi 5 yada 6 ay sürüyordu.⁵³ Habeş içinde bile, Sevakin'den Debaroa'ya 25 günlük bir yolculuk bile sürekli saldırı tehlikeleriyle geçiyordu.⁵⁴ Her ne kadar Massawa'dan Sevakin'e yolculuk bir haftadan biraz daha fazla bir sürede, deniz yoluyla karşılanabilse de,⁵⁵ on yedinci yüzyılın başlarında Jesuit Jeronimo Lobo'nun 45 gününü aldı; kuşkusuz ki bu durum sert hava koşulları nedeniyle gezginleri kara yoluyla yolculuk yapmaya zorlayan ciddi bir hadiseydi.⁵⁶ Dahası, Sevakin sadece Portekizlilerin değil, bölgede ki göçebelerinde askeri tehdidi altındaydı. 1564 yılında Habeş valisi Sevakin bölgesinde göçebe yaşayan isyancı bedevilerin şehir dışında ki su kaynaklarına erişime izin vermeyeceğini bildirdi. Birçok Müslüman'ı öldürmelerinin yanı sıra fahiş fiyatlarda da su satıyorlardı. Bahsi geçen

47 Orhonlu, Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti: Habeş Eyaleti, 202; BOA, MD Zeyli no, 2

48 Crawford, Ethiopian Itineraries, 43.

49 Özbaran, "An Ottoman Report," 108.

50 Orhonlu, Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti: Habeş Eyaleti, 235; BOA, MD 47, no. 560; Etiyopya ile at ticareti hakkında daha fazla bilgi için, bkz. Peacock, "The Ottomans and the Funj Sultanate."

51 Orhonlu, Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti: Habeş Eyaleti, 98-99.

52 Ibid., 220; BOA, MD 43, no. 326.

53 Orhonlu, Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti: Habeş Eyaleti, 204; BOA, MD 33, no. 48.

54 Orhonlu, Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti: Habeş Eyaleti, 204; BOA, MD 28, no. 564

55 Kammerer, Le Routier, 81, 89

56 The Itinerary of Jerónimo Lobo, trans. Donald M. Lockhart (London: Hakluyt Society, 1984), 280

yerde bir kale inşa etmek ve bölgeyi kontrol etmek için bir sancakbeyi (vali yardımcısı) atanması gerekiyordu.⁵⁷ Muhtemelen bu düzenleme Lobo'nun Massawa'da ki sadece su kaynağını korumak için adadan uzağa inşa edilen bir kale tanımlamalarına oldukça benziyordu.⁵⁸

Ancak kalenin inşası, sorunu sonlandırmadı; bir kaç yıl sonra, 1571'de beylerbeyi, kale savunucuları tarafından çok fazla can kaybı ile püskürtülen göçebelerin bir başka büyük saldırısını daha rapor ediyordu. Beylerbeyi İstanbul'dan ihtiyaçlarının bildirilmesinden geri durmaması talimatını aldı,⁵⁹ ancak Sevakin on altıncı yüzyıl boyunca Osmanlı'nın elinde kalmasına rağmen bab-ı ali Osmanlı İmparatorluğu'nun münferit karakolunun tedarik ve savunma sorununu hiç bir zaman tatmin edici bir şekilde çözemedi. 1580'de Sevakin'de en az üç kale vardı, ancak her biri 20 adamdan oluşan küçük garnizonlardı, ve Sevakin ve Massawa'da ki Osmanlı kuvvetleri 100 kişiyi geçmiyordu.⁶⁰ Muhtemelen savunma sorumluluğunun dizdar (kale savunucusu) ve ayrı zamanda yerel göçebe gruplardan askerlerin görevlendirilmesinden sorumlu olan şeyhülislam⁶¹ arasında paylaşılmasının nedeni budur.⁶² Sevakin'de ki Osmanlı hâkimiyeti ancak yerel halkla iş birliği yaparak gerçekleştirilebildi.

4- On Yedinci ve On Sekizinci Yüzyıllarda Sevakin

Habeş ve Sevakin ilişkileri az da olsa on yedinci yüzyıldaki Osmanlı arşivlerinde belgelenmiştir. Komşu güçlerle ilişkiler biraz rahatlamıştır ve Etiyopya savaşının sona ermesiyle barış anlaşması Sevakin'in Etiyopya ticareti için bir kanal haline gelmesine izin vermiştir.⁶³ Osmanlıların Sevakin'in gümrük gelirlerini Funj ile paylaşması gerektiğine dair göstergeler bile vardır⁶⁴-- belki de daha önce olduğu gibi Aydhav'ın Memlük-Beja birliği gibi yönetilmişti. Siyasi durum belirsiz olsa da iki önemli güncel Osmanlı söylentisi varlığını sürdürüyor. Biri, limanın işlerinin çok seyrek olduğu anlar 1655 yılında İstanbul'da düzenlenen Osmanlı tarihçelerinde tartışılmaktadır. Bosna'nın eski defterdarı Mustafa Paşa Habeş valisi olarak atanmasını rüşvet vererek başarmıştı. Sevakin'de Mustafa Ağa'yı vekili olarak (mütesellim) atadı, Mustafa Ağa'nın uygunsuz davranışları olursa diye gizlice başka bir kişiyi de aynı pozisyona atadı. Sevakin'e vardıklarında, Mustafa Ağa'nın ilk hareketi, verilen göreve aykırı olarak, limanda üç gemiyi vermek yerine nakit olarak vergilendirmeye çalışmaktı. "Eyaletin ileri gelenleri ve büyük tüccarlar" bu tüccarların limana sık sık uğramayacağı ve "bu durumun büyük kayıplara neden olacağı" gerekçeleriyle protesto ettiler. Gerçekten de, Yeniçeri garnizonu (Habeş Kulları) bile bu yeniliği durdurmak için soylular ve tüccarlarla güçlerini birleştirdi. Bu noktada, ikinci gizli mütesellim kadıların huzurunda kendini halka duyurdu, ancak kimlik belgeleri reddedildi ve her iki mütesellim de iktidarı ele geçirmiş Deli Derviş

57 Orhonlu, Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti: Habeş Eyaleti, 186; BOA, Ruus, KK 218. Bununla birlikte, diğer Osmanlı belgeleri 1564'te zaten var olan bir kale olduğunu göstermektedir: bkz. Sa'dāwī, al-Sūdān fī 1-'Ahd al-'Uthmānī, 82, quoting BOA, KK, Ahkam, no. 74, sh. 525.

58 The Itinerary of Jerónimo Lobo, 276.

59 Orhonlu, Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti: Habeş Eyaleti, 191; BOA, MD 16, no. 126.

60 Orhonlu, Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti: Habeş Eyaleti, 212; BOA, MD 39, no. 408.

61 Orhonlu, Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti: Habeş Eyaleti, 221; Sa'dāwī, al-Sūdān fī 1-'Ahd al-'Uthmānī, 104; BOA, Ruus, KK, no. 238

62 Orhonlu, Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti: Habes Eyaleti, 213; BOA, MD 39, no. 413

63 See Emeri van Donzel, "The Turks of Habeş Eyaleti in a Yemenite Source, 1650," in CIÉPO Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi—VII: Sempozyumu Bildirileri, ed. J. L. Bacqué-Grammont, İlber Orbaylı, and Emeri van Donzel (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1994), 309–15.

64 O. G. S. Crawford, The Fung Kingdom of Sennar (Gloucester, UK: John Bellows, 1951), 116, 118, 120, 177.

isimli bir Yeniçeri tarafından hapse atıldı. Bu arada Vali Mustafa Paşa Cidde'ye ulaştı ve Sevakin'i yeniden ele geçirmeye çalıştı, ancak ilk girişimi, muhalefet Osmanlı garnizonu karşısında reddedildi, bazı söylentilere göre bu isyancılar Etiyopyalılardan yardım aldı. Sonunda Mısır'dan gelen bir yardım gücü, Deli Derviş ve yandaşları kaçmayı başarmış olsa da Mustafa Paşa'nın kontrolü ele geçirmesine imkan verdi.⁶⁵ Bugüne kadar gün ışığına çıkmış Osmanlı kaynaklarından başka hiç bir şey bilinmemektedir, ancak bu kargaşalar tamamen yerel meselelerden daha fazlası olabilirdi, Funj Etiyopya imparatoruna bu dönemde yazıldığı iddia edilen bir mektupta (kuşkusuz doğruluğu tartışılır) Sevakin'in Osmanlı valisini öldürme sorumluluğunu üstleniyordu ve bir Osmanlı saldırısı durumunda Etiyopya'dan yardım istiyordu.⁶⁶

Osmanlılar uzun vadede Sevakin'in kontrolünü elinde bulundursalar da, Deli Derviş İsyanı pek çok nedenle merak uyandırıyor. İlk olarak, on yedinci yüzyıl Osmanlı arşiv belgelerinde Sevakin kayıtlarının azlığına rağmen, bölge önemli bir ticaret merkeziydi: doğrusu, kesin istatistiklerin olmayışı spekülasyonu tehlikeli kılssa da, Mustafa Paşa'nın ve adamlarının liman gelirlerinin kontrolünü kazanma konusunda sahip oldukları coşku, on altıncı yüzyılın sonlarında ki Sevakin'in finansal görünmezliği ile çelişkilidir. Belki de Portekiz tehdidinin giderilmesi ticarete artışa müsaade etti. İkinci olarak, isyan, Osmanlı garnizonunun öncelikle yeni vergi sistemine karşı isyan çıkaran ileri gelenleri ve tüccarlarınkilerle birlikte yerel çıkarları belirlediğini göstermektedir. Nubia'da olduğu gibi, Yeniçeriler yerel halkla evlenip orayla giderek daha fazla bütünleşiyorlardı.⁶⁷ Son olarak, Mustafa Paşa Sevakin'in yeniden ele geçirilmesinde, savunmasının makul düzeyde iyi durumda kaldığını ileri sürdü.

Bu izlenimlerin bir kısmı, Sudan ve Doğu Afrika'daki seyahatleri sırasında 1672'de Sevakin'de 12 gün kaldığını iddia eden gezgin Evliya Çelebi'nin tanımlamaları tarafından doğrulandı. Bu seyahatlerin en azından bazıları, özellikle Sinnar ve Etiyopya ile ilgili olanlar kurmaca olsa da, Evliya'nın Sevakin tanımlaması inandırıcıdır.⁶⁸ O burayı önemli bir ticaret merkeziydi fakat sağlam bir şekilde inşa edilmiş kamu binaları gibi imkanları vardı ve zayıf su kaynaklarına dayanıyordu diye betimliyor, Evliya adanın ne kadar küçük ve anakaraya yakın olduğunu söylüyor ve bir Habeş valisi olduğu halde, orada yaşamadığını not ediyor. Evliya'nın Özdemir Paşa tarafından yaptırıldığını iddia ettiği, iskele taraflarında ki sarayda, bir kaymakam gümrük ücretlerini alarak hükümetin işlevlerini yerine getiriyordu. Burası güçlü, sağlam bir yapıydı, adada hepsi çamurla kaplı taş, sazlık ve çaput gibi farklı malzemelerden yapılmış toplamda 260 ev vardı. Biri taştan (Özdemir Paşa'ya da atfedilen) ve bir çoğu da çim ve sazlardan yapılan camiler vardı. Limanda (iskele) Banyan halkına (yani Hindular ve Jainler) ait kıymetli malzemelerle dolu depolar vardı. Bunun dışında "kervansayarlar, hamamlar, imarethaneler (hayır vakfı), bahçeler, meyve bahçeleri yoktu", "çünkü bu bölgeler Funjistan, Zenjistan ve Dumbistan hükümdarlarının limanı olarak çok zengin bir yerdi."⁶⁹ Gemilerin Hindistan, Sind ve Yemen'den geldiği belirtiliyor, Evliya'nın kasabada ki

65 Orhonlu, Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti: Habeş Eyaleti, 89–91; Naîmâ Mustafa Efendi, Târîh-i Na'îmâ, ed. Mehmet İpşirli (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2007), 4:1638–39; Silahdar Mehmed Ağa, Silahdar Tarihi (İstanbul: Devlet Matbaası, 1928), 1:2–4; Abdurrahman Abdi Paşa, Vekâyi'Namesi (Osmanlı Tarihi [1648–1682]), ed. Fahri Ç. Derin (İstanbul: Çamlıca, 2008), 70–71.

66 Jay Spaulding and Muhammad İbrâhîm Abû Salîm, Public Documents from Sinnâr (East Lansing: Michigan State University Press, 1989), 3.

67 J. L. Burckhardt, Travels in Nubia (London: John Murray, 1822), 133–35.

68 Evliya Çelebi, Seyahatnamesi, 10: Kitap, ed. S. A. Kahraman, Y. Dağlı, and R. Dankoff (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007), 483–84.

69 Zenjistan, "Land of the Blacks," ve Dumbistan kesin coğrafi terimler değil, fantastik Afrika krallığının isimleridir. Daha fazla bilgi için Evliya'nın Afrika ve Funj tarihinin mitolojisine, bkz. Peacock, "The Ottomans and the Funj Sultanate."

kendi finansal işlemleri Afrika ürünleri ile sınırlı olmasına rağmen, 40 devesini 500 guruşa satması ve bu gelirle 50 fildişi satın almasıyla sınırlı kaldı.

Su sürekli bir sorun olarak kaldı, ve zaman zaman geçen gemilerden yalvar yakar istemek zorunda kaldılar. Evliya ana karada bulunan ve adanın güneydoğusunda kalan su kuyularını korumak için inşa edilmiş sur duvarından (kule) bahseder: "eğer kuleler olmasaydı" diyor, "siyahiler (zenci kavimleri) Sevakin'in bir damla su içmesine izin vermeyecek ve şehir susuzluktan helak olacaktı." Kuleler "Taş Kale", "Orta Kale" ve "Boğaz Kale" olarak biliniyordu, ve eski olmalarına rağmen (muhtemelen on altıncı yüzyıl inşaatları hala sağlam olsa da) "çok iyi durumda" (gayet ma'murdurlar) olarak tanımlanırlar, ve ağır silahlarla döşenmişler. "Garnizon sürekli olarak silahlarla suları koruyor ve gece gündüz küçük tekneler suları Sevakin adasına götürüyordu." Evliya her surda 50-60 adam olduğunu ifade ediyor; ayrıca kaymakama adanın idaresi için 500 adamın yardım ettiğini söylüyor. On altıncı yüzyılın sonlarına doğru rakamlarda bu kadar büyük bir artış pek mümkün görünmüyor, ancak İstanbul defterlerinde ki rakamlar şeyhülislam altında ki Osmanlı'nın Beja mütteliklerini kapsamıyor çünkü düzenli maaşlar ödenmiyordu. Alternatif olarak, isyanın ardından 20 yıldan daha kısa bir süre önce, şehirde ki Osmanlı askeri mevcudiyetinde bir artış olduğunu varsayabiliriz. Her halükarda, Evliya'nın kesin ifadeleri kusurlu olsa bile görünürde müreffeh bir limanı, güvenilir bir şekilde resmediyor.

Sevakin'in ticari öneme sahip olduğuna dair diğer bulgular Sevakin'in Sinnar tüccarları için yükleme limanı olduğunu söyleyen, 1699'da ki yolculuğunu yazan Fransız Poncet tarafından verilmektedir. Sonraları, Hindistan'da Surat'a kadar altın, misk, ve fildişi taşıyorlardı ve Hindistan'ın baharatlarını ve "diğer ürünlerini" getiriyorlardı.⁷⁰ Ayrıca kasabanın incilerinden ve kaplumbağalarından da bahsediyor, "ki bunların muhteşem bir ticareti vardı ve bu nedenle Osmanlı Padişahı kayda değer bir gelir elde ediyordu."⁷¹ İstanbul'da ki manzara oldukça farklıydı. 1701 tarihli bir Osmanlı belgesi, Sevakin'de iyi kölelerin ve develerin ana kanalı ve vergilendirme noktası olarak Sinnar'dan Hicaz'a akan, daha yerel bir ticareti önermektedir.⁷² Aynı zamanda, Avrupa gemileri, Müslüman deniz taşımacılığında ki izdihamdan dolayı gümrük gelirlerinin azalması nedeniyle yerel Osmanlı memurlarının sözsüz onayı ile Kızıldeniz ticaret rotalarına hükmetmeye başladı.⁷³ İdari değişiklikler, eyaletin Cidde sancağına katılmasıyla ve görevinin başında bulunmayan valilerin yönetimi mütesellimlerin ellerine bırakılmasıyla Habeş'in önemini yitirmesine neden oldu.⁷⁴ James Bruce'un 1769'da Kızıldeniz'e indiği dönemde önde gelen limanların ticari düşüşü çok açıktı:

Hindistan ticareti Halifelerin başarılı zamanlarında olduğu gibi Sevakin ve Massawa'da aşırı derecede hızlandı. Müslümanlar tarafından Hicaz'ın kutsal topraklarına girmeleri yasaklanan Banianlar (Doğu Hint Adaları'ndan gelen tek tüccarlar), bütün gemilerini Yemen'de ki Konfodah'a götürdüler ve bu iki limandan sırasıyla, karşılıklı olarak, birinci elden, Çin - Tibbar'dan inci ve

kaplumbağa kabukları, ağırlığınca altın, veya Sinnar'dan saf altın, (Habeşistan'dan daha azı), fil dişleri, dönerli gergedan boynuzları, bol miktarda Arap sakızları, sinameki, mırza kahvesi, tütüsü, ve diğer pek çok değerli parçalar aldılar; bunların hepsi Hindistan malları için Masuah ve Suakem'de takas edildi. Ancak şiddet ve adaletsizlik gibi mahvedici hiçbir şey Türk hükümeti adı

70 William Foster, ed., The Red Sea and Adjacent Countries at the Close of the Seventeenth Century (London: Hakluyt Society, 1949), 107, 176.

71 Ibid., 107, 154.

72 Orhonlu, Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti: Habeş Eyaleti, 247-9; BOA, MD 111, p. 555.

73 Orhonlu, Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti: Habeş Eyaleti, 129-30, 250-52; Sa'dāwī, al-Sūdān fī 1- 'Ahd al-'Uthmānī, 116-17; BOA, MD 112, no. 1438.

74 Orhonlu, Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti: Habeş Eyaleti, 133-34.

altında asla var olamaz. Basha'lar Konstantinopolis'te ki onayları için çok fazla para ödüyor, ve bu hizmeti, daha önce elde ettikleri paraların geri iadesi için yeterince uzun süre tutmaları gerekip gerekmediğinden emin değiller, ticaret sürecinde onları tazmin edinceye kadar devam edecek sabırları yok, Hindistan ödemelerini terörle ele geçirmek için, haraçtan zorbalığa doğru ilerledikçe, sonunda düpedüz soyguncular haline geldiler, gemi yüklerine bulabildikleri her yerde el koyuyorlar, ve o insanlar üzerinde en sarsıcı işkenceleri uyguluyorlar, vekilleri diri diri katlediyorlar, ve arda kalanları kazıklara oturtuyorlar. Ticaret böyle mahvoldu ve gelir durdu. Konstantinopolis'te vergi isteyen kimse yok, hayatları her saat tehlikedeyken kimse kafasına göre ticaret yapamıyor. ..Suakim'de ki Ağa, Arapların ve yanında ki adamların maaşsız çalışmasını sağlamak için boşuna çabaladı, bu yüzden cezadan başka şeyler üretmeyen bir istihdamı bıraktılar, ve zaman içinde, bir zamanlar çok yetenekli ve eğitilmiş oldukları balıkçılık konusunda köreldiler.⁷⁵

Bu döneme ait Osmanlı belgeleri yetersizdir, Ancak Bruce'un (şahsen ziyaret etmediği) Sevakin izlenimleri, 1814'te içinden geçen Burckhardt tarafından onaylanmıştır. Burckhardt bir çok gemi gövdesinin limanda yer aldığını, "burada ki hiç kimsenin bir zamanlar zarar gören bu gemileri tamir etme imkânına yada yeteneğine sahip olmadığını" söylüyor. Halka mahsus 3 cami varken, kenti oluşturan 600 evin üçte ikisi yıkılmış durumdaydı. Ayrıca Burckhardt on yedinci yüzyılda gözlemlediğimiz Osmanlı ordusunun yerel halkla özdeşleşme süreciyle ilgili kanıtlar sunmaktadır:

Türk asıllı olanlar, genellikle Türk askerlerinin soyundan gelmektedir. . . Bir çoğu atalarının Diyarbakır veya Musul'un yerlisi olduğunu belirtiyor; fakat bu mevcut ırkta Afrikalıların siması ve gelenekleri var, ve onları Hadherebe'den ayıran hiçbir husus yok.⁷⁶

Dirar, Sevakin'in, İstanbul dahil, İstanbul İmparatorluğu'nun batı kesimlerinden gelen nisba (orijinal ismidir) kullanımından bahseder.⁷⁷ Hicazlıların gelenek ve göreneklerini benimseyen, dillerini unutan ve Araplaşmış olan "Türk" tüccarların ve denizcilerin nesli de vardı. Memlük döneminden beri var olan yerel ve dış hükümet yapılarının bir arada bulunması, doğrudan Osmanlı egemenliğinin son yıllarına kadar devam etti. Hükümet, "kabilenin ilk aileleri arasından seçilen Emir el Hadherebe'nin" elindeydi,⁷⁸ muhtemelen on altıncı yüzyıl Osmanlı belgelerinde görülen şeyhülislam ile ittifaklar sisteminin devamıdır. Gücü ciddi bir şekilde Hadariba tarafından kısıtlanan, Osmanlı yönetimince "Ağa" ünvanı verilen bu temsilci Cidde valisi tarafından makamına kabul edildi. Burckhardt'ın karşılaştığı bu Ağa, Yemak adında bir Cidde vatandaşıydı ve çok az Türkçe biliyordu. Nitekim Burckhardt, "Osmanlı göreneklerini Sevakin gibi bir yerde benimsemiş" görünerek kendini gülünç duruma düşürüyordu." demiştir.⁷⁹ Osmanlı garnizonu beş veya altı, Yemenli paralı askerlerinden oluşuyordu. Cidde'den büyük bir savaş tehdidi, Sevakin'in Osmanlı otoritesini tamamen ortadan kaldırmamalarının tek nedeniydi.

Bu nedenle, on dokuzuncu yüzyılın başlarında, Sevakin halkı ile Osmanlı yöneticileri arasında, özellikle de Sevakinlilerin kendilerini, özellikle din alanında, Osmanlı İmparatorluğu'ndan uzaklaştırmaya çalıştıkları artan gerginlik ile göze çarpıyor. 1870'lerden bu yana, Sevakin'in Şafi din alimleri, kasabanın çok büyük bir üstünlükteki Şafi nüfusuna rağmen, Osmanlılar tarafından dayatılan Hanefi hukuk okulları kalesinin kaldırılması için baskı yapıyorlardı. Halk, Osmanlı Padişahının adıyla edilen dualara katılmaktan kaçınıyordu ve 1829'da Sevakin'e göç eden dindar

75 James Bruce, *Travels to Discover the Source of the Nile* (Edinburgh: J. Ruthven, 1790), 1:355–57.

76 *Ibid.*, 391.

77 Dirār, *Ta'rikh Sawākin*, 55.

78 Burckhardt, *Travels in Nubia*, 392.

79 *Ibid.*, 394.

reformcu Muhammad Majdhüb, Şafi yanlısı duruşuyla Osmanlı yöneticilerine karşı Şafi yanlısı duruşuyla pek çok yandaş kazanmış gibi görünüyordu. Osmanlılarla bozulan ilişkilere ek olarak, Sevakin'de ki Beja ile Arap toplulukları arasında, yalnızca Majdhüb'ün akımı ile kısmen aşılacak gergin ilişkiler de vardı.⁸⁰

On sekizinci yüzyılda Müslüman Kızıldeniz ticaretindeki düşüşe rağmen, Burckhardt'ın zamanındaki ticaret, ne Osmanlı ne de Mısır para birimi etkili bir şekilde kabul edilmemiş olsa da, Sevakin ekonomisinin hala temeliydi.⁸¹ Hayvansal ürünler hala Hicaz'a ihraç edilirken, Hindistan ticareti Funj topraklarına sevk edilirken, Etiyopya hala Sevakin'den yükleme yapıyordu. Ancak Hint tüccarları artık aktif olarak görünmüyordu ve ticaret tamamen Sevakinli ve Hicazlı tüccarların elindeydi. Sevakin yıllık 2.000-3.000 köle ithal eden büyük bir köle pazarına sahipti ve inci dalışı önemini koruyordu. Sonuçta, alınıp satılan malların doğası on altıncı yüzyılınkiyle benzer gözükse de, daha sonra ki dönemde Güneydoğu Asya ile ticari bağlantılara dair yazılı kanıtlar henüz ortaya çıkmamıştır. Baskın olmasa da şehir ekonomisinde, hac da bir unsurdur. Daha zengin Batı Afrika hacıları Darfur'dan Asyut-El Kuseyir-Cidde rotalarına yön aldı, ve Kordofan ve Sinnar'dan gelen birçok hacı Nil'i kuzeyden takip etmeyi tercih etti. Yine de yılda yaklaşık 500 "Zenci" hacı Sevakin'den geçti.⁸² Bunlar genellikle geçiş için uzun süre beklemek zorunda kalıyorlardı, bu süre zarfında Sevakinli'lerin yapmaktan gurur duyduğu hizmet görevleri üstlendiler.⁸³

Sonuç

Sevakin 1811'de Muhammed Ali'nin kontrolüne girdi, ve giderek Mısır ile daha bağlantılı hale geldi. Osmanlılar limanı 1865'e kadar Mısır'a resmen devretmese de, Mısır'ın müdahalesinin başlamasıyla birlikte Sevakin tarihinde, Kahire ve Hartum'da ki ilgili arşivlerde araştırma yapılmasını gerektiren, yeni bir aşama başlıyor. Şimdiye kadar yukarıda anlatılan Osmanlı dönemi boyunca, Sevakin, İstanbul'da ki imparatorluğun uzak bir karakolu olmanın ötesindeydi. Her ne kadar Sevakin'de ki Osmanlı makamları, su arzını korumak için küçük kalelerin yapımı gibi önemli askeri projeler için İstanbul'dan yetki ve finansman istemek zorunda kalsa da, yerel şeyhülislam ve adamlarına da güveniyordu. Burckhardt'ın ziyareti zamanında, İstanbul'un sembolik otoritesi büyük oranda ilgisizdi, ama bu daha fazla bir eğilimin sonuçlanmasıydı. Deli Derviş'in 1655'te ki isyanı, küçük "Osmanlı" garnizonunun yerel çıkarlarla ne ölçüde özdeşleştiğini ve görünüşe göre Sevakinlilerin ticaret gelirlerini paylaştıklarını gösteriyor.

Sevakin'in on altıncı ve on yedinci yüzyıllarda ki refahıyla ilgili çelişkili kanıtlar, belki de, kentin göreceli zenginliğini veya yoksulluğunu, İstanbul'dan gelen ve yerel ekonomiye ve getirilene etkin bir şekilde katılımında bulunan yabancıların karşılaştığı zorluklardan daha azını yansıtıyor. Deli Derviş olayında olduğu gibi, belli ki Sevakin halkı gümrük ücretlerinin aynı şekilde ödendiği bir düzenlemeyle mutluysa, ancak bu bir yabancı için tatmin edici değildi. En iyi avantajlar, yerel seçkinlere kaldı, tıpkı 1525 raporunda olduğu gibi, hiç bir Sevakin gelirinin Osmanlı hazinesine ulaşması mümkün olduğu halde, ulaşmadığı gibi. Bununla birlikte, Banyanların zamanında ve ön-

80 Albrecht Hofheinz, "Transcending the Madhhab—in Practice: The Case of the Sudanese Muhammad Majdhüb (1795/6–1831)," *Islamic Law and Society* 10 no. 2 (2003): 246–48.

81 Burckhardt, *Travels in Nubia*, 400, 403; cf. 'Awaḍ 'Abd al-Hādī al-'Atā, "Sawākin wa-Maṣṣawa' fi 'ahd al-ḥukm al-Turkī al-Miṣrī," in *Ta'rīkh al-Dawla al-'Uthmāniyya: Malāmiḥ min al-'alāqāt al-Sūdāniyya al-Turkiyya*, ed. Yūsuf Faḍl Ḥasan (Khartoum: Jāmi'at al-Khartūm, 2004): 96–97.

82 Burckhardt, *Travels in Nubia*, 367–70.

83 *Ibid.*, 412.

celeri, Karimiler limanın ekonomik yaşamında dışarıdan gelen yabancılar için uygun bir yer olabileceği belirtilmektedir. Diğer taraftan, Bruce'un önerdiği gibi, Osmanlı'nın hatalı yönetiminden dolayı Sevakin'in ticaretinin gerilemesinde ne kadar suçlanabileceği, daha fazla araştırma yapılınca kadar açık bir soru olarak kalmalıdır. Osmanlı'nın gerilemesi, dönemin Avrupa seyahat yazarlığının model zeminidir. Bruce asla limana gitmedi, ve belki de daha kapsamlı, bölgesel ya da küresel akımlar geçerliydi. O zamanlar, Sevakin etrafında, batı ecnebisleri Nisbas'lara (Sudanlı) rağmen oldukça az Osmanlı vardı, bazı sakinler etkilendi. Evliya Çelebi şehir hayatında tipik donanımlardan herhangi birine yatırım yapılmadığını, hamamlar, medreseler ve benzerleri için Osmanlı yönetimi tarafından hiç bir zaman ciddi bir girişim olmadığını, Sevakin'i imparatorluğa dâhil etmek için, başka yerlerde de olduğu gibi mimarlık vasıtasıyla yeni derebeyliklerini anmalarını kaydediyor. Gerçekten de, Osmanlı varlığı Sevakin'in Akdeniz dünyasında Osmanlı İmparatorluğu'nun kalbine herhangi bir şekilde ekonomik veya kültürel olarak bağlanması gerektiğinden bahseden hiçbir kanıt yoktur. 300 yıllık Osmanlı müdahalesi, Banyanlar ve Yeniçeriler gibi yabancıların varlığına ve kentin önemli ticaret bağlantılarına rağmen Sevakin, nihayetinde olduğu gibi kaldı: Kızıldeniz ve ötesindeki deniz dünyasının yanı sıra, ekonomisi Afrika iç kesimlerine bağlı Hadariba kontrollü bir liman.

Kaynakça

'Awađ 'Abd al-Hādī al-'Atā, "Sawākin wa-Maşşawa' fī 'ahd al-ḥukm al-Turkī al-Mişrī," in *Ta'rīkh al-Dawla al-'Uthmāniyya: Malāmiḥ min al-'alāqāt al-Sūdāniyya al-Turkiyya*, ed. Yūsuf Fađl Ḥasan, Jāmi'at al-Khartūm, Khartoum 2004.

Baybars al-Manşūrī, Zubdat al-Fikra fī Ta'rīkh al-Hijra, ed. D. S. Richards, Das Arabische Buch, Beirut and Berlin, 1998.

ÁLVARES, Francisco, *The Prester John of the Indies*, trans. Lord Stanley Hakluyt Society, Cambridge, 1961.

BACQUE-GRAMMONT J. L. and Anne Krøell, *Mamlouks, Ottomans et Portugais en Mer Rouge: L'affaire de Djedda en 1517*, IFAO, Cairo 1988.

BARKAN, Ömer Lutfi, "H.933–934 (M. 1527–1528) Mali Yılına Ait Bir Bütçe Örneği," İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, Sayı: 15, 1953.

BEĞ, Feridun, *Münşeat ül-Selatin*, Tophane-i Amire, İstanbul, 1274/1855.

BRUCE, James, *Travels to Discover the Source of the Nile*, Edinburgh: J. Ruthven, 1790.

BRUCKHARDT, J. L., *Travels in Nubia*, John Murray, London, 1822.

CRAWFORD, O. G. S., *The Fung Kingdom of Sennar*, Gloucester, UK: John Bellows, 1951.

COATES, T. J., "João de Castro's 1541 Red Sea Voyage in the Greater Context of the Sixteenth Century," in *Decision Making and Change in the Ottoman Empire*, ed. Caesar E. Farah Kirkville, Thomas Jefferson University Press, 1993.

GOITEIN, S. D. Goitein and Mordechai A. Friedman, "India Traders of the Middle Ages: Documents from the Cairo Geniza:" *India Book*, Part 1, Brill, Leiden, 2008

S. D. Goitein, "New Light on the Beginnings of the Kārīmi Merchants," *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 1, no. 2 (1958), 178.

Ethiopian Itineraries ca. 1400–1524, ed. O.G.S Crawford, Hakluyt Society, Cambridge, 1958.

Evliya Çelebi, Seyahatnamesi, 10: Kitap, ed. S. A. Kahraman, Y. Dağlı, and R. Dankoff, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2007.

HASAN, Yūsuf Faḍl, *The Arabs and the Sudan*, Edinburgh University Press, Edinburgh 1967.

HOFHEINZ, Albrecht, “Sawākin,” *Encyclopedia of Islam*, Brill, Leiden, 1997.

_____ ; “Transcending the Madhhab—in Practice: The Case of the Sudanese Muhammad Majdhūb (1795/6–1831),” *Islamic Law and Society*, 10 no. 2 2003.

Ibn Baṭṭūṭa, *The Travels of Ibn Baṭṭūṭa*, trans. H. A. R. Gibb, Hakluyt Society, London, 1956.

KAMMERER, Albert, *Le routier de Dom Joam de Castro: L’exploration de la Mer Rouge par les Portugais en 1541*, P. Geuthner, Paris, 1936.

MALLINSON, Michael et al., “Ottoman Suakin, 1541–1865: Lost and Found,” in *The Frontiers of the Ottoman World*, ed. A. C. S. Peacock Oxford University Press, London, 2002.

Naīmâ Mustafa Efendi, *Târih-i Na’îmâ*, ed. Mehmet İpşirli, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2007.

ORHONLU, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Güney Siyaseti: Habeş Eyaleti* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul, 1974.

PEACOCK, David and Andrew Peacock, “The Enigma of ‘Aydhāb: A Medieval Islamic Port on the Red Sea Coast,” *International Journal of Nautical Archaeology*, 37, no. 1, 2008.

SANCEAU, E., “Uma narrativa da expedição portuguesa de 1541 ao Mar Roxo,” *Studia* 9, 1962.

SERJEANT, R. B., *The Portuguese off the South Arabian Coast*, Oxford University Press, London, 1974.

Shihāb al-Dīn Aḥmad b. al-Wahhāb al-Nuwayrī, Nihāyat al-Arab fī Funūn al-Adab, ed. M. Qumayḥa and I. Shams al-Dīn, Dār al-Kutub al-‘Ilmiyya, Beirut, 2004.

Silahdar Mehmed Ağa, *Silahdar Tarihi*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1928.

Abdurrahman Abdi Paşa, *Vekâyi’-Namesi (Osmanlı Tarihi [1648–1682])*, ed. Fahri Ç. Derin, İstanbul, 2008.

SPAULDING, Jay and Muhammad Ibrāhīm Abū Salīm, *Public Documents from Sinnār*, Michigan State University Press, East Lansing, 1989.

Suma Oriental of Tomé Pires: An Account of the East, from the Red Sea to China, Written in Malacca and India in 1512–1515 and the Book of Francisco Rodrigues, Pilot Major of the Armada That Discovered Banda and the Moluccas, Hakluyt Society, Armanda Cortesao, ed. and trans., London, 1944.

The Red Sea and Adjacent Countries at the Close of the Seventeenth Century, William Foster, ed., Hakluyt Society, London, 1949.

The Itinerary of Jerónimo Lobo, trans. Donald M. Lockhart Hakluyt Society, London, 1984.

TIBBETS, Cf. G. R. Tibbets, “Arab Navigation in the Red Sea,” *Geographical Journal*, 127, no. 3, 1961.

Topkapı Sarayı Arşivi H. 951–952 Tarihli ve E-12321 Numaralı Mühimme Defteri, Halil

Sahilloğlu, ed., IRCICA, Istanbul 2002.

O'FAHEY, R. S. and J. L. Spaulding, *Kingdoms of the Sudan Methuen*, London, 1974.

ÖZBARAN, Salih Özbaran, "An Ottoman Report on the Red Sea and the Portuguese in the Indian Ocean (1525)," in *The Ottoman Response to European Expansion: Studies on Ottoman-Portuguese Relations in the Indian Ocean and Ottoman Administration in the Arab Lands during the Sixteenth Century*, Isis, Istanbul, 1994.

Quṭb al-Dīn al-Nahrawālī, al-Barq al-Yamānī fī l-Faṭḥ al-'Uthmānī, ed. Ḥamad Jāsir Dār al-Yamāma, Riyadh 1967.

Dr. Öğr. Üyesi

Burak KOCAOĞLU

Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi
Kadirli Sosyal ve Beşeri Bilimler
Fakültesi
burakkocaoglu06@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0595-7229>

Eser Geçmişi / Article Past: 13 Mar 2019 / 8 Nis 2019

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.539008>

Orjinal Makale / Original Paper

Osmanlı Donanması'nın Tatlı Su İhtiyacının Karşlanması

The Needs Of Fresh Water Ottoman Navy

Öz

Askeri operasyonların başarıya ulaşmasında ve ülkenin korunmasında, muharip güçlerin teknik donanımı, talim ve disiplinlerinin yanı sıra, sefer öncesi ve sonrası yapılan hazırlıklarda önemli rol oynamıştır. Günümüzde lojistik olarak adlandırılan, sefer öncesi ve sefer sırasında yürütülen bu faaliyetler Osmanlı askeri tarihi literatüründe iase ve ikmal olarak geçmektedir. Bu konuları ele alan çalışmalarda iase ve ikmal malzemelerinin neler olduğu, hangi yollarla temin edildiği gibi sorular genellikle cevapsız bırakılmıştır. Osmanlı askeri için en önemli ihtiyaç maddelerinin başında su gelmektedir. Su, insan ve doğadaki her canlının yaşam kaynağıdır. Bu sebepten Osmanlı Devleti gerek kara gerekse deniz kuvvetlerinin su temini konusuna büyük önem vermiştir. Nispeten kara ordusunun su ihtiyacının karşılanması kolay olup, ordunun ilerleyeceği güzergâh boyunca nehir ve göl gibi tatlı su kaynaklarından ve önceden içleri kar doldurulan kuyularından, kara ordusunun su ihtiyacı rahatlıkla karşılanabilmiştir. Ancak uzun süre seyrüsefer halinde olan ve limana yanaşma şansı olmayan donanmaya ait gemiler için bu kolaylıktan söz edilemez. Bunun içindir ki devlet, donanmaya ait gemilerin su ihtiyacının karşılanması için iç hacmi büyük, mancana, fiçı ve varil gibi su bidonlarını imal edip gemilere yüklemiştir. Bu çalışmada 18. yüzyılın son çeyreğinden 19. yüzyılın ilk çeyreğine, Osmanlı donanmasının su ihtiyacı olan su bidonlarının imalatı için gerekli olan malzemelerin neler olduğu, bunların hangi yollardan ve nerelerden temin edildiği, hangi vasıtalarla nerelere nakledildiği ve üretimin nasıl gerçekleştiği arşiv belgelerine dayalı olarak ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Su, Tahta, Mancana, Gemi, Kalyon.

ATIF: KOCAOĞLU Burak, "Osmanlı Donanmasının Tatlı Su İhtiyacının Karşlanması" **Tarih ve Gelecek Dergisi**, 5/1 (Nisan-2019), s. (79-92)

CITE: KOCAOĞLU Burak, "The Needs Of Fresh Water Ottoman Navy" **Journal of History and Future**, 5/1 (April- 2019), pp. (79-92)

Abstract

The protection of the country and success of military operations, the combatant forces, the technical equipment, training and discipline, as well as, pre and post preparation play important role. Today, logistics, called in the military history literature the activities, that are executed during the time before and the time is Ottoman food and supply. Issues often addressed superficially rationing and supply of the Ottoman army sea has been, what materials, with which such questions are often left unanswered that it has been supplied. If, we were to ask what is most important in this phase will be the answer water. Water is the source of all living things and in human and nature. For this reason, the need to land and naval forces of the Ottoman Empire, great importance is water supply. Relatively easy to meet the water needs of land army, sources of fresh water such as rivers and lakes and snow borehole along the route of advance form, the need for water can be met easily. However, it cannot be that easy naval force, the navigation and breathing harbour for a long time. In this state, the navy ship to meet the water needs of the interior volume is large, such as, demijohn, kegs, and barrels loaded water. In this study, what we need before the manufacturing stage of these water bins, what means and where they are obtained from, what means of supply of the material used to be transported, where the production is carried out, based on the archive documents from the last quarter of the 18th century to the first quarter of the 19th century when taking time We will try to show.

Keywords: Water, Wood, Demijohn, Ship, Galleon.

Giriş

Askeri operasyonların başarıya ulaşmasında ve ülkenin korunmasında, muharip güçlerin teknik donanımı, talim ve disiplinlerinin yanı sıra, sefer öncesi ve sonrası yapılan hazırlıklar da önemli rol oynamıştır. Günümüze kıyasla kullanılan vasıtalarının son derece ilkel ve tamamen insan ve hayvan gücüne dayalı yürütüldüğü devirlerde bu tür hazırlıklar daha da ehemmiyet kazanmıştır. Günümüzde lojistik olarak adlandırılan, sefer öncesi ve sefer sırasında yürütülen bu faaliyetler Osmanlı askeri tarihi literatüründe işe ve ikmal olarak geçmektedir.¹ İşe ve ikmal meselesi savaşın sonucunu direkt etkileyen konulardır. Bu nedenle dönemin önemli kara ve deniz kuvvetlerinden bir tanesine sahip olan Osmanlı Devleti² ordunun işesi ve ikmaline büyük önem vermiştir.³ Batılı ve yerli kaynaklarda belirtildiği üzere Osmanlı askerleri, yükselme döneminde⁴ herhangi bir başka

1 Ömer İşbilir, “Osmanlı Ordularının İşe ve İkmalî: I. Ahmed Devri İran Seferleri Örneği”, **Türkler**, C.10, (Edt. Hasan Celal Güzel) Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.278.

2 Gabor Agoston, **Osmanlı’da Strateji ve Askerî Güç**, (Çev. M. Fatih Çalışır) Timaş Yayınları, İstanbul, 2015, s. 246-247

3 Gültekin Yıldız, “Kara Kuvvetleri”, **Osmanlı Askeri Tarihi Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri 1792-1918**, (Edt. Gültekin Yıldız), Timaş Yayınları, İstanbul, 2017, s. 65.

4 Sokullu Mehmed Paşa’nın Kaptan-ı Derya olan Kılıç Ali Paşa’ya söylemiş olduğu, istersek biz tüm donanmanın lengerlerini gümüşten yelkenlerini atlastan yaparız sözü Osmanlı Devleti’nin o zamanki güç ve kudretini göstermesi açısından oldukça önemlidir. İ.Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti’nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı**, T.T.K., Ankara, 1988, s. 446.

Avrupa Devletinin ordusundan daha iyi ikmal koşullarına sahip⁵ olmamasına karşın duraklama ve çöküş dönemlerinde⁶ bu durumdan tam olarak söz etmemiz pek mümkün olmasa da, devlet yinede kendi kendine yetebilecek seviyesini⁷ uzunca bir süre muhafaza edebilmiştir.⁸ Şüphesiz bunda devletin, ordu için gerekli olan malzemeleri kendi geniş sınırları içerisinde kolaylıkla temin etmesi⁹ etkili olmuştur.

Osmanlı ordusunun iâşe ve ikmal malzemelerinin listesini yazmamız için yüzlerce maddeyi bir araya getirmemiz gerekecektir. Ancak bu maddeler içerisinde şüphesiz en önemlisi su olacaktır. Su, insan ve doğadaki her canlının yaşam kaynağı olup belirli bir süre susuz kalmak hayati fonksiyonların yavaşlamasına ve ölüme neden olacaktır. Bu sebepten Osmanlı Devleti gerek kara gerekse deniz kuvvetlerinin su temini konusuna büyük önem vermiştir. Nispeten kara ordusunun su ihtiyacının karşılanması kolay olup, ordunun ilerleyeceği güzergâh boyunca yer alan menzillerden¹⁰, nehir ve göl gibi tatlı su kaynaklarından ve önceden içi kar doldurulan kuyularından, kara ordusunun su ihtiyacı rahatlıkla karşılanabilmiştir. Ancak uzun süre seyrüsefer halinde olan ve limana yanaşma şansı olmayan donanmaya ait gemiler için bu kolaylıktan söz edilmesi mümkün olmamıştır. Bunun içindir ki devlet, donanmaya ait gemilerin su ihtiyacının karşılanması için iç hacmi büyük, çeşitli türden su bidonlarını gemilere yüklemiştir. Mancana¹¹, varil ve fiçı adı verilen tahtadan yapılmış ve demirle güçlendirilmiş olan bu su kapları¹² sayesinde gemi içerisinde bulunan ordunun çeşitli sınıflarına mensup askerler uzunca bir süre karaya çıkmadan temiz su ihtiyaçlarını karşılayabilmiş ve seyrüsefer devamlılığı sağlıklı bir şekilde sağlanmıştır.

1. Malzeme Temini

Donanmaya ait gemilerde bulunan askerlerin su ihtiyacının giderilmesi için gerekli olan çeşitli boyutta mancana, varil, fiçı ve gerdelin inşası için yoğun olarak fiçı tahtası gerekmiştir. Gerekli olan tür ve uzunlukta fiçı tahtasının İstanbul'da bulunan varilci esnafından temini mümkün olmasa da¹³ çoğunlukla devletin sınırları içerisinde gerekli olan tahta temin edilmiştir. Tahtaların temin edildiği yerlere bakacak olursak karşımıza ilk olarak Eflak ve Boğdan voyvodalıkları çıkmaktadır. Voyodalardan talep edilen miktar genellikle senelik 50.000 fiçı tahtası¹⁴ üzerinden olmuştur. Ancak

5 Kenneth Chase, **Ateşli Silahlar Tarihi**, (Çev. Füsün Tayanç), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008, s.111.

6 Virginia. H.Aksan, **Kuşatılmış Bir İmparatorluk Osmanlı Harpleri 1700-1870**, (Çev. Gül Çağalı Güven), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011, s.156-157.

7 Suraiya Faroqhi "**İktisat Tarihi**", **Türkiye Tarihi**, C.2, (Yay. Yön. Sina Akşin) Cem Yayınları, İstanbul 1997, s. 176.

8 Osmanlı Devleti'nde askeri harcamaların ve sefer hazırlıklarının bütçeye etkisini görmek için bkz. Ahmet Tabakoğlu, **Osmanlı Mali Tarihi**, Dergah Yayınları, İstanbul, 2016.

9 Gabor Agoston, **Osmanlı'da Ateşli Silahlar ve Askeri Devrim Tartışmaları**, (Yay. Haz. Kahraman Şakul), İş Kültür Yayınları, İstanbul, 2017, s. 59-60.

10 Aleksandır Antonov, "**Bulgar Topraklarında Kurulan Menzil Sisteminin Organizasyonu (XVI-XVIII. Yüzyıllar)**", **Türkler**, C.10, (Edt. Hasan Celal Güzel), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.1719.

11 Damacana denilen su kabının eski adıdır. Mehmet Zeki Pakalın, "**Mancana**", **Osmanlı Tarih ve Deyimler Sözlüğü**, C.2, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1983, s.404.

12 İdris Bostan, **Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire**, T.T.K., Ankara, 2003, s.77.

13 BOA. C.BH.265-12234., H.1198 (M.1784) tarihli belgede, donanma kalyonlarına verilecek olan su mancalarının hazırlanması için 7 karışık 21.000 tahtaya ihtiyaç olup, bu tahtaların İstanbul'da varilci esnafının elinde olmadığı ancak Ahtapolu'da 20.000'den fazla tahtanın olduğu bildirilmiştir.

14 BOA. C.BH.271-12501., H.1216 (M.1801) tarihli belgede, Eflak bölgesinden donanma kalyonlarında kullanılacak olan mancanalar için 9 karışık 15.000, 8 karışık 20.000 ve 7 karışık fiçı tahtasından 15.000, toplamda 50.000 bin adet fiçı tahtasının

denize indirilecek gemi ve gemideki asker sayısı ile doğru orantılı olarak, bu iki bölgeden talep edilen yıllık fiçı tahtası miktarının iki üç katına kadar da çıkmıştır.¹⁵ Temin sırasında fiçı tahtalarının donanma açısından önemi belirtilip, istenilen zamanda, eksiksiz bir şekilde tahtaların İstanbul'a teslimi konusunda mübayaaya yapılan bölgenin yöneticilerinden ve tahtaların gemilere yükleneceği iskelelerin bulunduğu bölge (İbril ve Kalas) yöneticilerinden¹⁶ gerekli hassasiyet ve özenin gösterilmesi istenmiştir. Her ne kadar voyvodalar gerekli olan fiçı tahtalarının temini ve İstanbul'a gönderilmesi konusunda özveriyle çalışmış olsalar da, genellikle devlet tarafından talep edilen miktardan az¹⁷ ya da parça parça Tersane-i Âmir'e ve Aynalıkavak Sahilsarayına göndermişlerdir.¹⁸

Eflak ve Boğdan voyvodalıkları dışında Ahtapolu¹⁹, Biga²⁰, Midilli, Sakız, İzmir, Şile, Kandıra, Varna, Gelibolu ve Lapseki gibi bölgelerden de ihtiyaç halinde gerekli olan çeşitli uzunluktaki fiçı tahtasının temini yoluna gidilmiştir.²¹

Temin sırasında inşa olunacak olan mancana vs. için gerekli olan tahtanın miktarı ve uzunluğu belirtilmiştir. Ağırıklı olarak 9, 8 ve 7 karışık²² tahtalar inşa sırasında tercih edilmiş olsa da ihtiyaç halinde 4 karıştan 12 karışa kadar uzunluktaki tahtaların mübayaası gerçekleştirilmiştir.²³ Yapılan alımlar miri fiyat üzerinden olup, miri fiyat piyasa fiyatının (rayiç fiyat) altında olduğundan kimi zaman tahtanın alınacağı kişiler tarafından miri fiyat kabul görmemiştir. Ancak devlet, bu malzemenin donanma açısından önemini belirterek miri fiyattan mübayaayı gerçekleştirmiştir.²⁴

temin edilip Tersane-i Âmir'e gönderilmesi Eflak voyvodasından istenmiştir.

- 15 BOA. C.BH.28-1327., H.1210 (M.1796) tarihli belgede, donanma gemileri için elzem olan su mancanalarının yapılması için Kalas bölgesinden 8 karışık 35 bin, 7 karışık 31 bin ve 6 karışık 65 bin adet, toplamda 131.000 adet fiçı tahtasının mübayaası planlanılmıştır.
- 16 BOA. C.BH.24-1135., H.1218 (M.1803) tarihli belgede, Tersane-i Âmir'e kalyonlarının su mancanaları için gerekli olan 50.000 fiçı tahtasının Eflak voyvodası tarafından hazırlanmasından sonra, İbril nazırına tahtaların naklinin yapılacağı İbril iskelesinin korunması için emir gönderilmiştir.
- 17 BOA. C.BH.32-1537., H.1215 (M.1800) tarihli belgede, donanma ve kara askerleri için gerekli olan mancanaların yapılması için 90.000 adet tahtanın temin edilip gemilerle İstanbul'a gönderilmesi Eflak voyvodasından istenmiştir. Voyvoda her ne kadar bu işi yapmaya çalışsa da 14.000 tahtadan fazlasını yükleyemediği, bahsi geçen sene zarfında değil sonraki seneye bile istenen miktarın yetişmeyeceği belirtilmiştir. Bu durumun donanmanın göreve çıkamamasına neden olacağı da belirtilmiştir.
- 18 BOA. C.BH.210-9814., H.1215 (M.1800) tarihli belgede, H.1214 ve 1213 senesinde, Boğdan voyvodasından 9 karışık 40.000, 8 karışık 32.500 ve 7 karışık 27.500, toplam 100.000 fiçı tahtası istenmiştir. İstenilen tahtalar parça parça (ceste ceste) gelmiş olup, bir kısmını Tersane-i Âmir'e bir kısmı da Aynalıkavak sarayına gönderilmiştir. 9 karışık 10.154, 8 karışık 25.586 ve 7 karışık 10.245 toplam 56,254 tahtanın Memiş Efendiye ulaştığı, gelen tahtalar için toplam 2249,5 kuruşun seferiye akçesinden ödenmesi istenmiştir.
- 19 BOA. C.BH.265-12234.
- 20 BOA. C.BH.128-6190.
- 21 BOA. C.BH.111-5378.
- 22 Osmanlı Devleti'nde kullanılan uzunluk ve ağırlık ölçülerini görmek için bkz. İsmail Özçelik, **Devlet-i Aliyye'nin Taşra Yönetimi**, Gazi Kitabevi, Ankara, 2016, s. 104-106.
- 23 BOA. C.BH.111-5378., H.1204 (M.1790) tarihli belgede, baharda açılacak olan donanma için gerekli olan fiçı ve varillerin tahtası için, Midilli, Sakız, İzmir, Şile, Kandıra, Varna, Gelibolu ve Lapseki iskelelerinde, 4 karıştan 12 karışa kadar ne kadar fiçı ve varil tahtası varsa bunların mübaşirler vasıtasıyla alınması bölge yöneticilerinden istenmiştir.
- 24 BOA. C.BH.199-9340., H.1198 (M.1784) tarihli belgede, donanma için çok önemli olan mancaların hazırlanmasında kullanılacak olan 7 karış tahtaların İstanbul'da olmadığı bu sebepten, tahtaların Ahtapolu iskelesinden mübayaaya olunacağı, ancak oradaki tahtaların da 6 karış olduğu ancak tersane ricalinin bu malzemenin bekletilmeye gelmeyecek kadar önemli olduğunu bildirmesinden 6 karışık tahtanın miri fiyattan alınıp bir an önce gemilere yüklenip İstanbul'a gönderilmesi istenmiştir. Ancak miri fiyatın 7 karışık tahta için 5, 6 karış tahta için 4 akçe olmasından tahtaların sahibi miri fiyattan fazla bir para isteyip malın alınmasına engel olmaya çalışmıştır.

Yapılan alımlarda belirlenen birim ve miri fiyat konusuna gelecek olursak, Eflak ve Boğdan bölgesinden yapılan alımlarda genellikle, 9 karışık fiçı tahtasının bin tanesine 45 kuruş²⁵, 8 karışık fiçı tahtasının bin tanesine 40 kuruş ve 7 karışık fiçı tahtasının bin tanesine 35 kuruş miri mübayaa fiyatı belirlenmiş²⁶ olsa da, bazı alımlarda 8 karışık bin fiçı tahtasına 45 kuruş, 7 karışık bin fiçı tahtasına 40 kuruş ve 6 karışık bin fiçı tahtasına 35 kuruş miri mübayaa fiyatı belirlenmiştir.²⁷ Bu rakamlar bize alım sırasında istenilen en uzun ve en kısa tahta için belirli bir tavan ve taban fiyat olduğu düşüncesini vermektedir.

Eflak ve Boğdan dışından yapılan alımlarda ise belirlenen fiyat şu şekildedir. Ahtapolu bölgesinden mübayaa olacak 7 karışık tahtanın bir tanesine 5 akçe, 6 karışık olan tahtanın bir tanesine 4 akçe mübayaa fiyatı²⁸ belirlenmiş olup, mübayaa fiyatı Biga ve havalisi için 8 karışık fiçı tahtasının bir tanesi için 5 akçe, 7 ve 6 karışık olanların bir tanesi için 4 akçe üzerinden olmuştur.²⁹

Fiçı tahtası dışında mancana, fiçı ve varil inşasında gerekli olan diğer malzemede demir çemberdir. Demir çember kimi zaman İstanbul veya İstanbul'a yakın bölge varilci esnafında işlenmiş şekilde³⁰ alınmış olsa da genellikle ham demir (âhen-i ham³¹) şeklinde mübayaası yapıp, inşa olacak mancana, varil ve fiçinin boyutuna göre işlenmiştir. Yapılan mübayaada birim ağırlık olarak kantar (kantar-lodra³²) kullanılmış olup, kaç kantar ham demirin³³, kimden, hangi birim fiyattan alındığı, bedelin nereden ödeneceği³⁴ ve kaç mancana ve fiçinin hazırlanmasında kullanılacağı ayrıntılı bir şekilde belirtilmiştir.³⁵

-
- 25 BOA. C.BH.115-5582., H.1215 (M.1801) tarihli belgede, donanma için lazım olan su mancaları için, 100 bin fiçı tahtasının 50 bini Eflak, 50 bini Boğdan voyvodalarından belirtilen uzunlukta temin edilip, Kalas ve İbril iskelelerinden, Tersane-i Âmire'ye göndermeleri istenmiştir. Talebe göre fiçı tahtalarının uzunlukları 9, 8 ve 7 karış uzunluğunda olacaktır. 9 karışık tahtanın bin tanesi 45 kuruştan, 8 karışık tahtanın bin tanesi 40 kuruştan ve 7 karışık tahtanın bin tanesi 35 kuruştan mübayaa edilecektir. 9 karışık 15.000 adet, 8 karışık 20.000 adet ve 7 karışık 15.000 tane fiçı tahtasını aynı miktarda iki taraftan da istenmiştir.
- 26 BOA. C.BH.210-9814., H.1215 (M.1800) tarihli belgede, H.1214 ve 1213 senesinde, Boğdan voyvodasından istenen 9, 8 ve 7 karışık fiçı tahtalarının 9 karışık olanlarının bin tanesi 45, 8 karışık olanların bin tanesi 40 ve 7 karışık olanların bin tanesi 35 kuruştan mübayaa edilmiş olup, mübayaa bedeli seferiye akçesinden ödenmiştir.
- 27 BOA. C.BH.28-1327., H.1210 (M.1796) tarihli belgede, Eflak ve Boğdan'dan mübayaası yapılacak olan 8 karışık fiçı tahtasının bin tanesine 45 kuruş, 7 karışık fiçı tahtasının bin tanesine 40 kuruş ve 6 karışık fiçı tahtasının bin tanesine 35 kuruş miri mübayaa fiyatı belirlenmiştir.
- 28 BOA. C.BH.199-9340.
- 29 BOA. C.BH.128-6190., H.1212 (M.1798) tarihli belgede, kebir su mancalarının inşası için 8 karışık 17.500, 7 karışık 15.500 ve 6 karışık 32.500, toplam da 65.500 meşe fiçı tahtası Biga havalisinden istenmiştir. Fiçı tahtalarının 8 karışık olanı için tanesi 5 akçe, 7 ve 6 karışık olan tahtanın tanesi için 4 akçe birim fiyat belirlenmiştir.
- 30 BOA. C.BH.265-12234., H.1198 (M.1784) tarihli belgede fiçılar için gerekli olan yaklaşık 1300 çemberin Sakarya'da bulunan varilci esnafında olduğu, çemberlerin gönderilmesi için Karasu ayanlarından Mustafa Ağa adlı kişiye emir gönderilmiştir.
- 31 İdris Bostan, **a.g.e.**, s. 121.
- 32 Kantar=56.449 kg / Lorda=0.564 kg. İ. Özçelik, **a.g.e.**, s.104-106.
- 33 BOA. C.AS.1184-52827.
- 34 BOA. C.BH.169-7958., H.1226 (M.1811) tarihli belgede, 290 kantar 75 lodra ağırlığında demir çemberin kantarı 25 kuruştan 7268 kuruşa Kivrok adlı zimmiden alınmış olup, bedeli Tersane-i Âmire hazinesinden ödenmiştir
- 35 BOA. C.BH.238-11045., .1215 (M.1801) tarihli belgede, donanma için duhan gümrük emini Memiş Efendi tarafından yapılan 2000 mancana ve 4500 su varilinin demir çemberi için 2000 kantar ham demir istenmiş olup, ilk etapta 1500 kantar ham demir, kantarı 13 kuruştan mübayaa edilmiştir.

2. Nakliye Meselesi

Mancana, fiçı ve varil için gerekli olan tahtaların bahsi geçen bölgelerden mübayaasından sonra, inşa için İstanbul'a Tersane-i Âmire ve Aynalıkavak Sahilsarayına gönderilmesi ve daha sonra da inşası tamamlan mancana, fiçı ve varilin ihtiyaç olan yerlere denizyoluyla gönderilmesi gerekmiştir.³⁶ Devlet bu iş için ağırlıklı olarak gemi kiralama yoluna gitmiştir. Kiralanan gemiler çoğunlukla Gayrimüslim kaptanlara³⁷ ait olsa da Müslüman kaptanlara ait gemiler de taşıma için kiralanmıştır.³⁸ Yapılacak kiralamadan önce gönderilecek tahta ya da mancana, fiçı ve varil sayısı belirlenip, kaç geminin bu iş için yeterli olacağı ve taşıma için navlun bedelinin ne kadar olacağı geminin taşıma kapasitesine göre (kile / hamule) hesaplanmıştır. Yapılan hesaplardan sonra kiralanacak gemilerin kaptanlarıyla mukavele yapılmıştır. Yapılan mukavelede, kiralanacak geminin kime ait olduğu, ne kadar zaman için kiralandığı³⁹, geminin yükü hangi limandan alacağı ve nereye teslim edeceği, geminin taşıma kapasitesi ve yüklenecek tahta veya mancana, fiçı ve varil sayısının kaç olduğu⁴⁰ gibi bilgiler ayrıntılı bir şekilde belirtilmiştir.⁴¹ Yapılan mukavelelerde genellikle belirlenen navlun bedelinin 3'te 2'si peşin olarak, geriye kalan 3'te 1'inin de yüklenen malzemenin eksiksiz ve zamanında tesliminden sonra kaptana ödendiğini görürüz.⁴²

36 BOA. C.BH.113-5463., H.1215 (M.1801) tarihli belgede, müttefik İngiltere donanmasına verilen çeşitli mühimattan başka, 1000 adet demir çemberli su varili de verilmiştir. Çeşitli mühimmat ve su varillerinin nakliyesi için 13.000 kilelik gemi kiralanmış ve navlun için kile başına 15 para verilip toplam bedel 19.500 para, 1 kuruş 40 para hesabıyla 4875 kuruş etmiştir. Bu bedelin 3'te 1'i olan 1625 kuruşu peşin, geri kalan 3250 kuruşta görev bitince ödenmiştir.

37 BOA. C.BH.34-1612., H.1215 (M.1801) tarihli belgede, İskenderiye'ye 100 asker ve su mancanası gönderilmesi için Ahmet Ağa adlı kişinin marifetiyle, Yorgi reis adlı kişinin gemisi 2500 kuruşa kiralanmıştır. Yapılan mukavele gereği paranın 3'te 2'si olan 1666 kuruş peşin, geri kalan 3'te 1'i ise görevin tamamlanmasından sonra verilmiştir.

38 BOA. C.BH.210-9814., H.1215 (M.1800) tarihli belgede, H.1214 ve 1213 senesinde, Boğdan voyvodasından 9 karışık 40.000, 8 karışık 32.500 ve 7 karışık 27.500, toplam 100.000 fiçı tahtası istenmiştir. İstenilen tahtalar parça parça (ceste ceste) gelmiş olup, bir kısmını Tersane-i Âmire'ye bir kısmı da Aynalıkavak sarayına gönderilmiştir. Tahtaların nakliyesi sırasında Müslim ve Gayrimüslim gemi kaptanlarına ait çeşitli türden gemiler kullanılmış olup, hangi kaptanın gemisiyle hangi ay ve günde, hangi uzunlukta kaç tahtanın getirildiği ayrıntılı bir şekilde belirtilmiştir.

39 BOA. C.BH.94-4516., H.1215 (M.1800) tarihli belgede, donanma için yaptırılmış olan demir çemberli 500 adet mancana ve 1000 adet varilin nakliyesi için Yanni reis adlı kaptanın 8000 kile hamulelik ve diğeri Hacı Ahmed reis adlı kaptanın 13.000 kile hamulelik gemileri 3 aylığına kiralanmıştır. Yapılan mukavele gereği gemilerin her 1000 kilesi için 125 kuruş kira bedeli verilecek olup, 8000 kilelik gemi için aylık 1000, 3 aylık 3000 kuruş, 13.000 kilelik gemi için aylık 1625, 3 aylık 4875 kuruş kira bedeli ödenmiştir.

40 BOA. C.BH.27-1269., H.1216 (M.1801) tarihli belgede, İstanbul'dan asker ve mancana nakli için Yusuf Agah Efendi tarafından 2500 kuruşa Yorgaki? adlı zimmi reisin gemisi kiralanmıştır. Yapılan mukavele gereği reise navlun 3'te 2'si olan 1666 kuruş peşin geri kalan 3'te 1'i 833 kuruş ise görevin tamamlanmasından sonra seferiye akçesinden verilecektir. Zimmi reis askerleri İskenderiye'ye indirdiğini ve 83 adet mancanayı da Rodos Mutasarrıfına teslim ettiğini belirterek, geri kalan 833 kuruş ücretini talep etmiş, yapılan hesaplama sonrası 33 kuruş tenzilatla 800 kuruş kaptana ödenmiştir.

41 BOA. C.BH.32-1537., H.1215 (M.1800) tarihli belgede mübayaa olunan 180.000 mancana ve fiçı tahtalarının yarıya yakın kısmını İstanbul'a getirmek için devlet dört gemi kiralamış olup, gemiler, Kalas ve İbril iskelelerinden yükü alıp yola çıkacaklardır. Gemi kaptanlarıyla yapılan anlaşma gereği kile başı 14 paradan nakliye ücreti verilecek olup, ücretin 3'te 2'si peşin geri kalan 3'te 1'i yükün boşaltılmasından sonra verilecektir. Şayet bir tahta bile eksik olursa paranın kesileceği belirtilmiştir. Kiralanan gemilerin taşıma kapasitesi ve yükleyebildikleri tahta sayısı şu şekildedir, Hüseyin reis adlı kaptanın 7000 kile hamuleli gemisine 20.000 tahta, Mustafa reis adlı kaptanın 8000 kilelik gemisine 22.856 tahta, Ahmet reis adlı kaptanın 8000 kilelik gemisine 22.856 tahta, Aşçı Hüseyin reis adlı kaptanın 12.000 kilelik gemisine 34.284 adet tahta yüklenmiştir. Yapılan 40 para 1 kuruş hesabına göre Hüseyin reis 2450 kuruşun 1633 kuruşunu peşin 817 kuruşunu sonra, Mustafa ve Ahmet reis 2800 kuruşun 1866 kuruşunu peşin 934 kuruşunu sonra ve Aşçı Hüseyin reis 4200 kuruşun 2800 kuruşunu peşin 1400 kuruşunu teslimattan sonra alacak olup, teslimattan sonra verilecek nakliye bedeli 4085 kuruştur.

42 BOA. C.BH.38-1790., H.1218 (M.1803) tarihli belgede, Boğdan'dan temin edilmiş olan fiçı tahtalarının kiralanacak üç gemiyle

3. Mancana Varil ve Fıçı Üretimi

Mancana, varil ve fıçı imalatından önce ilk olarak eskiyen ve tamire muhtaç olan mancana, varil ve fıçıların tamiri⁴³ yapılmak istenmiş olup, yenilenen mancana sayısı ihtiyacı karşılamakta yetersiz kalır ise yeni mancana, varil ve fıçıların imalatı aşamasına geçilmiştir. Bu noktada ihtiyaç dâhilinde İstanbul ve havalisi dışında İzmir, Tekfurdağı, İznikmid, Bandırma gibi bölgelerden yevmiyeleri tersaneden verilmek üzere varilci usta ve amelesi getirilmiştir.⁴⁴ Üretimde yer alacak usta⁴⁵ ve amelelerin sağlanması ve gerekli olan tahta ve demir gibi malzemelerin iki önemli üretim noktası olan Tersane-i Âmire ve Aynalıkavak Sahilsarayına ulaştırılmasından sonra imalat aşamasına geçilmiştir. Ancak imalata başlanmadan önce, doğrudan kaptan paşa ya da tersane ricali tarafından gerekli olan mancana ve fıçının sayısı, istenen sayının kaç tanesinin büyük ve kaç tanesinin küçük boyutta imal edileceği ve kaç tanesinin demir çemberli olacağı ve ayrıca hangi gelir kaynağından karşılanmak üzere (genellikle Tersane-i Âmire Hazinesi⁴⁶) hangi birim fiyattan istenen malzemenin üretileceği imalattan sorumlu olan görevliye bildirilmiştir.⁴⁷ Kimi zaman hangi türden gemiye kaç mancana ve fıçının gerektiği belirtilmiş⁴⁸ olsa da çoğunlukla gemi türü ve sayısı belirtilmeden mancana ve fıçı talep edilmiştir.⁴⁹ Talep edilen rakam denize indirilecek⁵⁰ ya da görevlendirilecek olan asker ve gemi sayısı ile doğru orantıda artmıştır. Özellikle çalışma dönemimiz içerisine giren Napolyon'un Mısır'ı işgali ve yaşanan savaş süresince, gerek Osmanlı donanmasının⁵¹ gerekse

---

İbril ve Kalos iskelesinden ve İstanbul'a gönderilmiş olduğu, kaptanlarla yapılan mukavele gereği navlun bedelinin 3'te 2'si peşin geri kalanı ise görev tamamlanınca verileceği belirtilmiştir.

- 43 BOA. AE. SSLM-III. 269-15567., H.1213 (M.1799) tarihli belgede, tersane emini marifetiyle mancana ve varil tamir eden 6 nefere günlük 71 akçeden 426 akçe verilmiş olup, 160 gün için toplam 68.160 akçe ödenmiştir.
- 44 BOA. C.BH.104-5042., H.1244 (M.1829) tarihli belgede, Galata, Eyüp ve Üsküdar'da 67 varilci esnafının kadimi miri fiyattan donanma kalyonları için gerekli olan mancana ve varilleri hazırladıkları ancak, üretimin ve amele sayısının yetersiz olduğu belirtilip, H.1242 senesinde Tekfurdağı, Kapıdağı, İznikmid, Bandırma, Gemlik, Paşalimanı, Darıca, Kartal, Tuzla, Büyükçekmece gibi yerlerden toplam 72 amele gönderildiği, yine bu yerlerden varilci amelesi istendiği ancak bahsi geçen bölgelerin amele göndermeye kudretlerinin kalmadığı, İzmir'de 25 gediği bulunan varilci esnafından, yevmiyeleri tersaneden verilmek üzere 20 varilci amelesi İzmir Muhafızı Hüseyin Paşa'dan istenmiştir.
- 45 BOA. C.BH.44-2082., H.1225 (M.1810) tarihli belgede, mancana çemberinin de bulunduğu, seren, ırgat vs. gibi gemi parçalarının demirlerinin Hasköy'de demircibaşı Kigork usta adlı zimminin marifetiyle yapılmış olup, toplam bedel 2145 kuruş olup bu rakam tersane hazinesinden ödenmiştir.
- 46 Donanmanın harcamaları İrad-ı Cedid Hazinesi kurulana kadar Hazine-i Âmire'den karşılanmıştır. İrad-ı Cedid Hazinesi kurulduktan sonra harcamalar bu hazineden karşılanmış olsa da harcamaların büyük bir kısmı 1805 tarihinde kurulacak olan Tersane-i Âmire Hazinesinden karşılanmıştır. Yavuz Cezar, **Osmanlı Maliyesinde Bunalm ve Değişim Dönemi (XVIII. yy dan Tanzimat'a Mali Tarih)**, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1986, s. 210-211.
- 47 BOA. C.BH.174-8177., H.1223 (M.1808) tarihli belgede, donanma için adedi 390 akçeden 418 kebir (büyük) mancana, adedi 240 akçeden 10 sagır (küçük) mancana ve 360 akçeden 70 fıçı için toplam, 190.620 akçe 1 kuruş 120 akçe hesabıyla 1588 kuruş tersane hazinesinden ödenmiştir. / BOA. C.BH.177-8329.
- 48 BOA. C.BH.20-979., H.1215 (M.1801) tarihli belgede, 5000-6000 kara askerini götürmek için İstanbul'da kalan 4 kalyondan her biri için 350 ve 3 firkateynin her biri için 150 mancananın imal edilmesi Memiş Efendiden istenmiştir.
- 49 BOA. C.BH.101-4855., H.1237 (M.1821) tarihli belgede, donanma gemileri için yaptırılan 525 mancana ve 449 varil için toplam olarak 1426,5 kuruş Tersane-i Âmire hazinesinden ödenmiştir. 525 mancananın 301 tanesi büyük olup tanesi 130 paradan, 224 tanesi küçük olup tanesi 40 paradan, varilin tanesi ise 20 paradan alınmıştır.
- 50 Osmanlı Devleti donanmadaki gemi sayısı bakımından Avrupa'da İngiltere, Fransa ve İspanya'nın ardından dördüncü sırada yer almaktadır. 1791-1800 yılları arasında İngiltere 90 ve Fransa 98 kalyon ve firkateyn inşa etmiş olup bu devletleri 56 gemi inşasıyla Osmanlı Devleti takip etmiştir. Daniel Panzac, **Osmanlı Donanması (1572-1923)**, (Çev. Ahmet Maden-Sertaç Canpolat), İş Kültür Yayınları, İstanbul, 2018, s.239.
- 51 BOA. HAT.157-6572., H.1215 (M.1800) tarihli belgede, İskenderiye önlerinde olan donanma gemileri için gerekli olan 500

müttefik İngiliz donanmasının mancana ve varil ihtiyacının⁵² karşılanması için yoğun bir üretim faaliyetine girişilmiştir.

Bu noktada karşımıza sıklıkla Dîvân-ı Hümâyün hâceganlarından ve aynı zamanda Duhan (Tütün) Gümrük Eminliği de üzerinde olan Memiş Efendi çıkmaktadır. Memiş Efendi özellikle Napolyon savaşları sırasında donanmanın ihtiyacı olan binlerce mancana, fiçı, varil ve gerdelin imalatında kilit rol oynamış ve binlerce mancana, fiçı, varil ve gerdelin hazırlanmasını sağlamıştır. Arşiv belgelerinden takip edebildiğimiz ölçüde ve çalışma dönemimiz içerisinde, Memiş Efendi'nin ilk olarak beş bin adet demir çemberli mancana inşasını üzerine aldığı, ancak beş bin adet mancananın üretimi devam ederken, Mısır'a gönderilecek olan kara askerleri için H.1215 (M.1801) senesinde iki bin mancananın daha istendiğini görürüz. Memiş Efendi üzerinde olan beş bin demir çemberli mancana imalatı bittikten sonra ancak istenen iki bin adet mancana imal edeceğini belirtmiş⁵³ olsa da yine aynı tarih içerisinde kendisinden dört bin beş yüz adet demir çemberli mancana üretilmesi istenmiştir. Memiş Efendi üzerinde beş bin adet mancana üretilmesi gerektiğini yine belirtip, talep edilen dört bin beş yüz mancana imalatının ertelenmesini istemiştir.⁵⁴ Belgelerden takip edebildiğimiz noktada, Memiş Efendi'nin beş bin adet demir çemberli kebir mancananın inşasını tamamlayıp sonradan istenilen iki bin adet mancananın bin tanesini de demir çemberli yapıp inşasını bitirdiğini, geriye kalan bin tanenin ve daha önceden istenen ancak Memiş Efendi'nin ertelenmesini talep ettiği dört bin beş yüz adet mancananın da demir çemberli olması Kaptan-ı Derya Hüseyin Paşa tarafından istenmiş olup, Memiş Efendi dört bin beş yüz mancana inşasının kendi üzerinde olmadığını belirtmiştir.⁵⁵ Bahsi geçen sene içerisinde Memiş Efendi talep edilen iki bin adet mancana inşasını da tamamlamış olup, yine kendisinden iki bin adet mancananın inşası istenmiştir.⁵⁶ Daha sonraki birkaç yıl içerisinde Memiş Efendi'nin önceki yıllarda yapmış olduğu başarılı imalat faaliyetleri Kaptan-ı Derya tarafından belirtilip kendisinden yine mancana yapması emredilmiştir.⁵⁷ H.1218 (M.1803) tarihli belgede, Aynalıkavak Sahilsarayı bölgesin-

mancana ve 1000 varilin doldurup gönderilmesi için iki adet geminin tüccardan kiralanması gerekmiştir

- 52 BOA. C.BH.113-5463., H.1215 (M.1801) tarihli belgede, müttefik İngiltere donanmasına verilen çeşitli mühimmattan başka, 1000 adet demir çemberli su varili de verilmiştir.
- 53 BOA. C.BH.20-979., H.1215 (M.1801) tarihli belgede toplam 2000 demir çemberli mancananın imal edilmesi Memiş Efendi'den istenmiştir. Memiş Efendi bunu ancak üzerinde olan 5000 demir çemberli mancana yaptıktan sonra imal edebileceğini belirtmiştir.
- 54 BOA. C.BH.47-2211., H.1215 (M.1801) tarihli belgede, Divan-ı Hümâyün hâceganlarından ve duhan gümrük emini Memiş Efendi'nin marifetiyle 4500 varilin inşası ve demir çemberlerinin yapılması istenmiştir. Ancak Memiş Efendi'nin tersanede işlerin yoğunluğunda bahsederek 5000 adet su mancanasın yapılma işinin de kendisinde olduğunu belirterek, yapılacak işin ertelenmesini istemiştir.
- 55 BOA. C.BH.60-2861., H.1215 (M.1801) tarihli belgede, Memiş Efendi'nin sorumluluğunda olan ve İskenderiye'ye gidecek olan donanma için inşa olunan 5000 adet demir çemberli kebir mancana başka 2000 adet daha mancananın imal edildiği bunların 1000 tanesinin demir, 1000 tanesinin de çubuk çemberli olduğu, demir çemberli olanların teslim edildiği ancak geri kalan 1000 tane çubuklunun ve Tersane-i Âmir'e de inşa olunan 4500 su varilinin de demir çemberli üretilmesi Kaptan-ı Derya Hüseyin Paşa tarafından istenmiştir. Ancak 4500 varilin sorumluluğunun kendisinde olmadığını da ifade etmiştir.
- 56 BOA. C.BH.88-4215., H.1215 (M.1801) tarihli belgede, duhan gümrük emini olan Memiş Efendi marifetiyle, Mısır'a gönderilecek olan kara askerleri için öncesinden 2000 mancana yaptırdığı ancak bu miktardan başka 2000 mancana daha ihtiyaç olduğu belirtilmiştir.
- 57 BOA. C.BH.89-4295., H.1217 (M.1803) tarihli belgede Memiş Efendi'nin donanma kalyonları için yaptırdığı su mancanelerinden başka Kaptan-ı Derya'nın isteği doğrultusunda Donanma-yı Hümâyün ve kara askerleri H.1215 senesinde 2000 demir çemberli mancana yaptırmış olduğu belirtilip, yine Memiş Efendi'den 2000 varilin yapılması istenmiştir. / BOA. C.BH.198-9276., H.1219 (M.1804) tarihli belgede, Aynalıkavak Sahilsarayı bölgesinde mancana inşasına görevlendirilmiş olan Memiş Efendi, 4013 adet mancana, 230 adet varil, 235 adet gerdel ve 1 adet tulumbanın yapımında kullanılma için alınan ham

de Memiş Efendi vasıtasıyla H.1215 (M.1800) Rebiulevvel başlangıcından, H. 1217 (M.1803) Ramazan sonuna kadar geçen yaklaşık olarak iki buçuk üç senelik süre zarfında 7305 demir çemberli mancana, 7500 varil ve 1000 adet gerdelin imal edildiği belirtilmiştir.⁵⁸

4. Gemide Bulunan Askerlerin Su İhtiyacının Karşlanması

Donanmaya ait gemilerle bulunan veya bir yerden bir yere günler boyunca süren deniz yolculuğuyla nakledilen askerlerin deniz üzerindeyken içecekleri suyun hazır edilmesi, devletin üzerinde önemle durduğu konuların başında gelmiştir. Genellikle donanmaya ait gemilerde bulunan askerlerin su ihtiyacı denildiğinde akla ilk olarak donanmanın muharip gücü leventler⁵⁹ gelmiş olsa da devletin kara ordusuna bağlı askerler de donanmaya ait gemilerde yer almıştır. Özellikle kara askerlerinin cepheye ya da kale muhafazası⁶⁰ gibi çeşitli görevlerle bir yerden bir yere gönderilmesinde deniz yolu sıklıkla tercih edilmiştir. Bu sebepten askerlerin deniz üzerinde günlerce geçen yolculukları sırasında içecekleri sular için gemilere, yola çıkmadan dolu ya da boş mancana, varil veya fiçinin verilmesi varilciler kethüdasından istenmiştir.⁶¹ Belgelerde, gemide bulunan askerlerin hangi bölgeden nereye ulaştırılacağı belirtilmiş olup ağırlıklı olarak liman bölgelerine askerler gemiyle gönderilmiş olsa da kimi zaman doğrudan deniz ile bağlantısı olmayan bölgelere de askerler deniz yoluyla gönderilmiştir.⁶² Şüphesiz böyle durumlarda bölgeye en yakın limanda askerler indirilip yolun geri kalan kısmını ana güzergâh üzerinde devam etmişlerdir.

Donanmaya ait gemilerle nakilleri sağlanan askerlerin ordunun hangi kısmından⁶³ ve kaç orta⁶⁴ veya nefer oldukları belirtilmiştir.⁶⁵ Gönderilecek olan askerlerin sayısı ile birlikte kaç askere veya

---

demirin 19.876 kuruş olduğu, bundan başka amele ücreti vs. gibi harcamalar için 40.592 kuruş harcanmış olup, toplam 60.468 kuruş harcanmıştır. Tersane mahzeninden veya mübayaa yoluyla alınıp gönderilmiş olan 8438 adet tahtanın daha sonra inşa olunacak 2000 varil için kullanılması istenmiştir.

58 BOA. C.BH.131-6343. Memiş Efendi'de 3301 kantar 10 vukkiye demir ve 77.218 fiçi tahtasının kaldığı, bundan sonra yapılacak mancana, varil ve gerdelerin bu malzemeden yapılması istenmiştir.

59 BOA. C.BH.7-322., H.1215 (M.1800) tarihli belgede, donanmanın, Napolyon'un Mısır'ı işgalinden sonra Mısır'a gönderildiği ve hala İskenderiye önlerinde olduğu, bu sebeple donanmada bulunan leventlerinin içecekleri sular için 100 mancananın doldurulup gönderilmesi Kıbrıs muhassılından istenmiştir. Mancanaların H.1215 Muharrem 19'unda yüklenip bir iki gün içerisinde donanmaya ulaştırılması planlanmıştır.

60 BOA. C.AS.1053-46282., H.1201 (M.1787) tarihli belgede, Özi Kalesi muhafazasına gönderilecek olan 1000 nefer yamağın gemilerde içeceği su için tanesi 300 akçeden 10 mancana ve tanesi 70 akçeden 100 varil varilciler kethüdası tarafından teslim edilmiştir. Alınan mancaneler toplam bedeli 3000 akçe, varillerin bedeli 7000 akçe, toplamda ise 10.000 akçe olan bedel, 1 kuruş 120 akçe hesabıyla 83 kuruşa denk gelmiştir.

61 BOA. AE.SABH-I. 305-20455., H.1198 (M.1784) tarihli belgede, Mora ve Bosna'ya gidecek olan süratçilere ve ocak mübaşirlerine gemide içecekleri sular (meşrubat) için 2 adet mancana ve 2 adet varilin verilmesi varilciler kethüdasından istenmiştir. Yapılan alım için 8,5 kuruş ödenmiştir.

62 BOA. C.AS.946-41065., H.1230 (M.1814) tarihli belgede, İstanbul'dan Diyarbakır'a deniz yoluyla gönderilen topçu ve arabacıların gemide içecekleri sular için tanesi 16 kuruştan 2 mancana ve tanesi 4 kuruştan 3 adet varil alınmıştır. Topçular için 1 mancana ve 2 varil, arabacılar için 1 mancana ve 1 varil verilmiştir.

63 BOA. C.AS.385-15899., H.1221 (M.1807) tarihli belgede, Bahr-i Sefid boğazından (Çanakkele Boğazı) gemilerle geçecek olan toplam 360 topçular ve tüfekçilerin neferinin gemide içecekleri su için 4 mancana ve 8 varil verilmiştir.

64 BOA. C.AS.85-3941., H.1197 (M.1783) tarihli belgede, İsmail tarafına gemilerle gönderilecek olan bir cebeci ortasının gemilerde içecekleri su için 4 adet mancana ve 20 adet varil verilmiştir. Mancanaların tanesi 160 paradan 640 paraya, varillerin tanesi ise 15 paradan 300 paraya alınmış olup, toplam 940 para, 1 kuruş 40 para hesabıyla 23,5 kuruş ödenmiştir.

65 BOA. C.BH.169-7993., H.1200 (M.1786) tarihli belgede, 100 nefer süratçinin (sürat topçuları) kalyonda içecekleri su için 3 adet mancana ve 7 adet varilin verilmesi varilciler kethüdasından istenmiştir. Mancanın adedi 160, varilin adedi 15 paradan alınmış olup, toplam bedel 585 paraya denk gelip, 1 kuruş 40 para hesabıyla 14,5 kuruş ödenmiştir.

ortaya, kaçır adet mancana, varil ve fiçının hangi birim fiyat üzerinden⁶⁶, kimin marifetiyle verildiği belirtilmiştir.⁶⁷ Şayet gemilerle nakledilecek asker sayısı fazla ise hazırlanacak olan mancana, fiçı ve varilin sayısı da o oranda artmıştır. Buna örnek olarak, Akdeniz’de (Bahr-i Sefid) bulunan kaptan paşanın maiyetine katılmak üzere İstanbul’dan dört kalyon ve üç firkateynle hareket edecek olan 5000 – 6000 civarında askerinin gemide içecekleri su için her kalyona 350 ve her firkateyne 150 ve ihtiyaten 150 toplamda ise 2000 mancananın hazırlanmasını gösterebiliriz.⁶⁸

Mancana, varil ve fiçı bedellerinin ödenmesi konusuna gelecek olursak ödemeler sırasında sabit bir birim fiyat ve para birimi olmamıştır. Temin sırasında kimi zaman para, kimi zaman da akçe birim fiyat üzerinden mancana, varil ve fiçının temini sağlanmıştır. Ödemeler sırasında 1 kuruş 120 akçe⁶⁹ ve 1 kuruş 40 para hesabı üzerinden⁷⁰ hesap yapıp toplam miktar kuruş olarak belirlendikten sonra bir miktar da tenzilata gidilerek gerekli ödeme gerçekleştirilmiştir.

Sonuç

Döneminin önemli deniz gücüne sahip devletlerinden biri olan Osmanlı Devleti’nde çeşitli tür ve ebatta gemi mevcuttu. Bu gemilerin inşasından denize indirilip seyrüsefer devamlılığının sağlıklı bir şekilde devamının sağlanabilmesi için bazı malzemelerin temini ve üretilmesi kaçınılmaz hal almıştır. Bu noktada donanmaya ait gemiler içerisinde yer alan askerlerin içecekleri su için çeşitli tür ve ebattaki mancana, fiçı ve varil adı verilen su kaplarının temini ve inşası meselesinin sağlıklı bir şekilde halledilmesi gerekmiştir. Öncelikli olarak devlet görevde olan ya da inşası tamamlanıp denize indirilecek gemi sayısını belirleyip, bu gemiler için kaç adet hangi türden su kabının gerektiğinin tespitini yapmıştır. Bu noktadan sonra, güvenilir ve varlık sahibi bir devlet adamı inşa faaliyetinden sorumlu olmuştur. Şayet seçilen kişi görevi yerine getirme konusunda azimli ve başarılıysa uzunca bir süre, görev kişinin üstünde kalmıştır.

Sorumlu olan kişinin belirlenmesiyle birlikte ihtiyaç olan mancana, fiçı ve varilin inşasında kullanılacak malzemeler iki ana üretim merkezi olan Tersane-i Âmire ve Aynalıkavak Sahilsarayına gönderilmiştir. Gönderilen malzemelerin başında fiçı tahtası ve ham demir gelmiştir. Çeşitli tür ve ebatta kesilmiş olan fiçı tahtaları geniş Osmanlı coğrafyası içerisinde kolaylıkla temin edilmiş o-

66 BOA. C.AS.1185-52894., H.1198 (M.1784) tarihli belgede, Anapa’ya gemilerle gidecek olan 200 yeniçerinin gemide içeceği sular için tanesi 300 akçeden 4 adet mancana ve tanesi 70 akçeden 20 varilin verilmesi varilciler kethüdasından istenmiştir. İstenilen mancana ve varillerin toplam bedeli 2600 akçe, 1 kuruş 120 akçe hesabıyla 21,5 kuruş etmesine karşın 6,5 kuruş tenzilata gidilip 15 kuruş ödenmiştir.

67 BOA. C.AS.807-34257., H.1216 (M.1802) tarihli belgede, Mısır’a gönderilecek askerler için Yusuf Agah Efendi’nin marifetiyle bir gemi kiralanmış; gemide bulunan askerler için 5 mancana, 1210 adet varil ve 220 gerdel alınmıştır. Bunun dışında gemide bulunan askerler için Tersane-i Âmire liman reisi marifetiyle 1047 varil, 855 gerdel 3 mancana ve 2 adet tulumba temin edilmiştir.

68 BOA. C.BH.20-979., H.1215 (M.1801) tarihli belgede, H.1214 senesinde Cabbarzade kapukethüdası Mustafa Bey ve Memiş Efendi adlı kişilerin imal ettikleri mancanaların hala Bahr-i Sefid’de görevde olan kaptan paşa maiyetindeki donanmaya verildiği, yaklaşık olarak 5000-6000 kara askerini götürmek için İstanbul’da kalan 4 kalyondan her biri için 350 ve 3 firkateynin her biri için 150 toplamda 1850 ise mancana gerektiği buna ek olarak ihtiyaten 150 mancananın daha eklenerek toplam 2000 demir çemberli mancananın imal edilmesi Memiş Efendi’den istenmiş olup, Memiş Efendi bunu ancak üzerinde daha önceden olan 5000 demir çemberli mancanayı yaptıktan sonra imal edebileceğini belirtmiştir.

69 BOA. C.AS.1185-52894.

70 BOA. C.AS.1141-50704., H.1201 (M.1787) tarihli belgede, İsmail bölgesine beş topçu ortası gemilerle gönderilmiştir. Bu askerlerin gemilerde içecekleri su için her ortaya tanesi 160 paradan 3 mancana ve tanesi 15 paradan 7 varil olmak üzere toplam 15 mancana ve 35 varil, 2925 paraya, 1 kuruş 40 para hesabına göre 73 kuruşa varilciler kethüdası tarafından teslim edilmiştir.

lup, ağırlıklı olarak Eflak ve Boğdan bölgeleri devletin ana fiçı tahtası sağladığı merkez konumuna gelmiştir. Bu bölgelerden voyvodalar vasıtasıyla mübayaası gerçekleştirilen fiçı tahtaları kiralan-
nan gemilerle üretim merkezi olan Tersane-i Âmire ve Aynalıkavak Sahilsarayına nakledilmiştir.
Genellikle fiçı tahtaları gemilere yüklenmeden önce gönderilecek fiçı tahtası için gerekli olan ge-
minin seçimi yapıp, kaptanlarıyla mukavele yapılmıştır. Yapılan mukavelelere göre belirlenen
navlun bedelinin 3'te 2'si tahtanın gemilere yüklenmesinden sonra, geri kalan 3'te 1'i ise yükün
boşaltılmasından sonra ödenmiştir. Bu sayede olası bir malzeme kaybının önüne geçilmeye çalı-
şılmıştır.

Genel olarak baktığımızda fiçı tahtasının temini ve nakliyesi konusunda büyük bir sıkıntı
yaşanmazken, yaşanan sıkıntılar genellikle Eflak ve Boğdan bölgelerinden talep edilen elli binin
üzerinde fiçı tahtasının istenilen zamanda istenilen miktarda gönderilememesinden ya da diğer
bölgelerden yapılan alımlarda devletin belirlemiş olduğu miri fiyat ve rayiç fiyat arasındaki farktan
kaynaklanmıştır. Ancak devlet fiçı tahtasının donanma açısından önemini belirtip, miri fiyat politi-
kasından taviz vermeden istenilen miktarda tahtayı miri fiyattan mübayaaya etmiştir.

Devletin su kaplarının inşasında kullandığı malzemeleri kendi sınırları içerisinde temin et-
mesi yüklü miktarda paranın ülke içerisinde kalmasını sağlamış ve stratejik açıdan devletin elini
oldukça güçlendirmiştir. Kısacası bu noktada devletin, dışa bağılı kalmadan rahatlıkla kendi kendi-
sine yetebilecek seviyede olduğunu ifade edebiliriz.

KAYNAKÇA

I- ARŞİV BELGELERİ

TÜRKİYE CUMHURİYETİ CUMHURBAŞKANLIĞI DEVLET ARŞİVLERİ BAŞBAKANLIĞI OSMANLI ARŞİVİ (BOA.)

ALİ EMİRİ:

Sultan I. Abdülhamid (AE.SABH-I): 305-20455.

Sultan III. Selim (AE.SSLM-III): 269-15567.

CEVDET:

Askeriye (C.AS): 85-3941, 385-15899, 807-34257, 946-41065, 1053-46282, 1141-50704,
1184-52827, 1185-52894.

Bahriye (C.BH): 7-322, 20-979, 24-1135, 27-1269, 28-1327, 32-1537, 34-1612, 38-1790,
44-2082, 47-2211, 60-2861, 88-4215, 89-4295, 94-4516, 101-4855, 104-5042, 111-5378, 113-
5463, 115-5582, 128-6190, 131-6343, 169-7958, 169-7993, 174-8177, 177-8329, 198-9276, 199-
9340, 210-9814, 238-11045, 265-12234, 271-12501.

HATT-I HÜMAYUN (HAT):

157-6572.

II-ARAŞTIRMA ESERLER

AGOSTON, Gabor, *Osmanlı'da Ateşli Silahlar ve Askeri Devrim Tartışmaları*, (Yay.
Haz. Kahraman Şakul), İş Kültür Yayınları, İstanbul, 2017.

AGOSTON, Gabor, *Osmanlı'da Strateji ve Askerî Güç*, (Çev. M. Fatih Çalışır) Timaş
Yayınları, İstanbul, 2015.

AKSAN, H. Virgina, **Kuşatılmış Bir İmparatorluk Osmanlı Harpleri 1700-1870**, (Çev. Gül Çağalı Güven), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011

ANTONOV, Aleksandır, “*Bulgar Topraklarında Kurulan Menzil Sisteminin Organizasyonu (XVI-XVIII. Yüzyıllar)*”, **Türkler**, C.10, (Edt. Hasan Celal Güzel), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

BOSTAN, İdris, **Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire**, T.T.K., Ankara, 2003.

CEZAR, Yavuz, **Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy dan Tanzimat’a Mali Tarih)**, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1986.

CHASE, Kenneth, **Ateşli Silahlar Tarihi**, (Çev. Füsün Tayanç), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008.

FAROQHİ, Suraiya, “*İktisat Tarihi*”, **Türkiye Tarihi**, C.2, (Yay. Yön. Sina Akşin), Cem Yayınları, İstanbul, 1997.

İŞBİLİR, Ömer, “*Osmanlı Ordularının İaşe ve İkmalı: I. Ahmed Devri İran Seferleri Örneği*”, **Türkler**, C.10, (Edt. Hasan Celal Güzel) Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

ÖZÇELİK, İsmail, **Devlet-i Aliyye’nin Taşra Yönetimi**, Gazi Kitabevi, Ankara, 2016.

PAKALIN, Mehmet Zeki, **Osmanlı Tarih ve Deyimler Sözlüğü**, C.2, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1983.

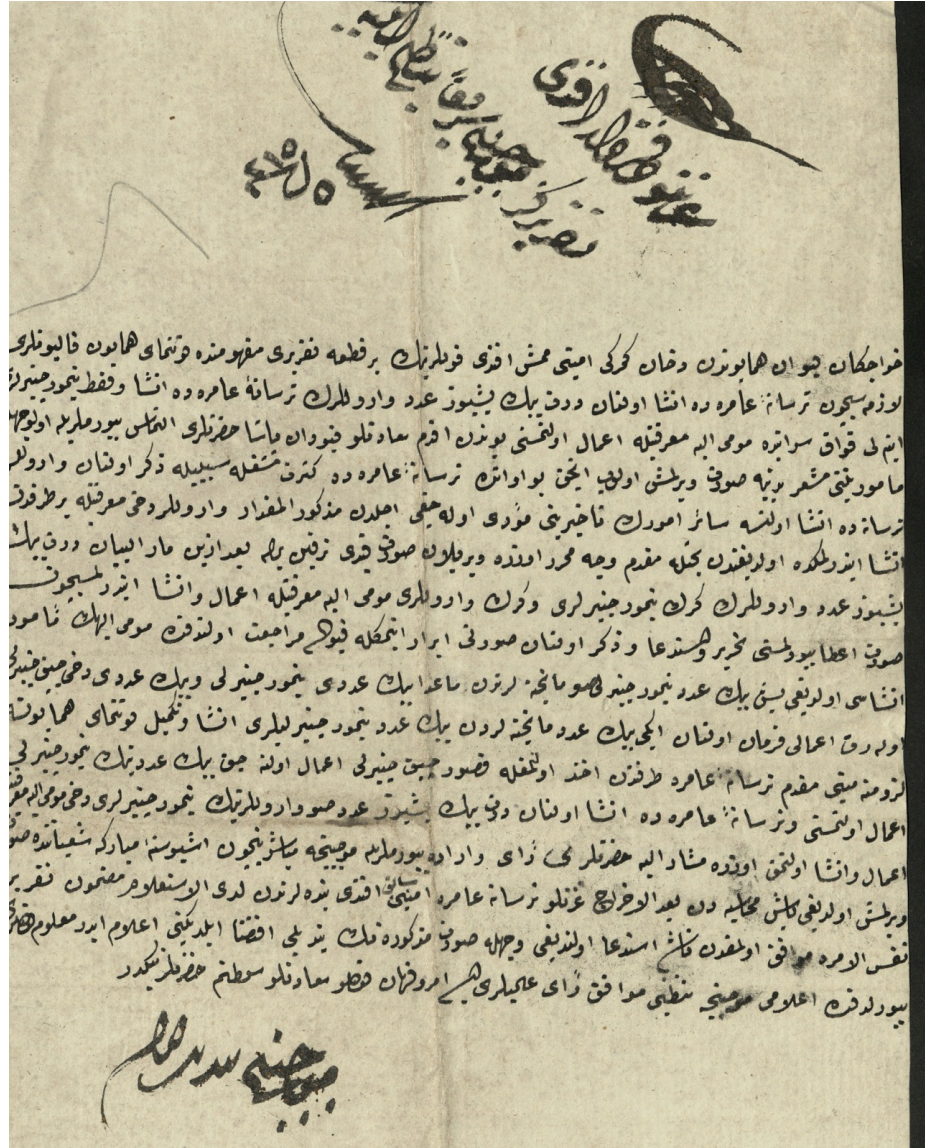
PANZAC, Daniel, **Osmanlı Donanması (1572-1923)**, (Çev. Ahmet Maden-Sertaç Canpolat), İş Kültür Yayınları, İstanbul, 2018.

TABAKOĞLU, Ahmet, **Osmanlı Mali Tarihi**, Dergah Yayınları, İstanbul, 2016.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, **Osmanlı Devleti’nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı**, T.T.K., Ankara, 1988.

YILDIZ, Gültekin, “*Kara Kuvvetleri*”, **Osmanlı Askeri Tarihi Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri 1792-1918**, (Edt. Gültekin Yıldız), Timaş Yayınları, İstanbul, 2017.

EKLER

Ek-1. Memiş Efendi'nin marifetiyle imal edilen mancanalara dair (BOA. C.BH.47-2211).

بندان جانبدار کلان مخنه بیان ایدر

مخنه	تاریخ	مقدار
باتر خانی علی خانک سفینه سید	۱۶۶۰	۰.۶۰
احمد خودان سفینه سید	۱۶۶۰	۰.۶۰
رفیع خودان سفینه سید	۱۶۶۰	۰.۶۰
وارثی موسی سفینه سید	۱۶۶۰	۰.۶۰
طریق کل سفینه سید	۱۶۶۰	۰.۶۰
طریق علی سفینه سید	۱۶۶۰	۰.۶۰
طریق محمد سفینه سید	۱۶۶۰	۰.۶۰
طریق ابوالکریم سفینه سید	۱۶۶۰	۰.۶۰
طریق احمد سفینه سید	۱۶۶۰	۰.۶۰
قوتی خاصه ابن سفینه سید	۱۶۶۰	۰.۶۰
سفاده علی سفینه سید	۱۶۶۰	۰.۶۰
مسوده علی سفینه سید	۱۶۶۰	۰.۶۰
قوتی خاصه علی سفینه سید	۱۶۶۰	۰.۶۰
زهیر علی سفینه سید	۱۶۶۰	۰.۶۰
محمد سفینه سید	۱۶۶۰	۰.۶۰
سید علی سفینه سید	۱۶۶۰	۰.۶۰
طریق علی سفینه سید	۱۶۶۰	۰.۶۰
کوتی خاصه محمد سفینه سید	۱۶۶۰	۰.۶۰
قوتی خاصه علی سفینه سید	۱۶۶۰	۰.۶۰
خوجی علی سفینه سید	۱۶۶۰	۰.۶۰
شبهه علی سفینه سید	۱۶۶۰	۰.۶۰
مسور علی سفینه سید	۱۶۶۰	۰.۶۰
اسمعیل سفینه سید	۱۶۶۰	۰.۶۰
سید علی سفینه سید	۱۶۶۰	۰.۶۰
حوط مطقی سفینه سید	۱۶۶۰	۰.۶۰
لازم علی سفینه سید	۱۶۶۰	۰.۶۰
سید علی سفینه سید	۱۶۶۰	۰.۶۰
موسی سفینه سید	۱۶۶۰	۰.۶۰
شبهه علی سفینه سید	۱۶۶۰	۰.۶۰
بنای سفینه سید	۱۶۶۰	۰.۶۰
قوتی خاصه علی سفینه سید	۱۶۶۰	۰.۶۰
مسور علی سفینه سید	۱۶۶۰	۰.۶۰
ارامه سفینه سید	۱۶۶۰	۰.۶۰
طنطو سفینه سید	۱۶۶۰	۰.۶۰
لازم علی سفینه سید	۱۶۶۰	۰.۶۰
۱۶۹۵		

وجه شروج او زره
بندان کجی طرفدن جه خسته تا اون سوز بک طرفه سوز ای عدد الراج
طرفه نسیم او نطفه ترانه
اعطا اولدی ۹۲ ص ۹۲

OSMANLI ARŞIVI
C.BH
210 9814 1

Ek-2. Boğdan'dan mübayaası gerçekleştirilen ve kiralanan gemilerle İstanbul'a gönderilen çeşitli uzunluktaki fiçı tahtalarına dair (BOA. C.BH.21-9814).

Doktora Öğrencisi

Kürşat BARDAKCI

Erciyes Üniversitesi Eskiçağ Tarihi
Anabilim Dalı,
kbrdkci@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7893-4434>

Eser Geçmişi / Article Past: 19 Mar 2019 / 8 Nis 2019

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.542011>

Orjinal Makale / Original Paper

Yunan Panteonuna Luvi Etkisi: Pegasos Örneği

Luwian Effect on the Greek Pantheon: Pegasos Example

Öz

Antik dünyada çağdaş ya da birbirini takip eden medeniyetlerin etkileşimleri söz konusudur. Bu etkileşimlerin dini yapıya da yansıdığı görülür. Nitekim uygarlıkların din algılarında ya da tanrı panteonlarında zamana ve coğrafyaya bağlı değişimler görülmesi olasıdır. Buna bağlı olarak Yunan Panteonu da Mezopotamya ve Anadolu'dan yoğun bir şekilde etkilenmiştir. Konumuz kapsamında yer alan Luvi Panteonu ile Yunan Panteonu arasında da birçok eşitleme yapılabilmektedir. Bunlara örnek olarak Tivad ile Helios, Herakles ile Santa verilebilir. Aynı zamanda bu etkileşimler sonucunda panteona yeni üyelerin katıldığı da rahatlıkla söylenebilir. Öyle ki Yunan kanatlı at Pegasos, Luviler'deki Tarhu'nun yerel bir tipi olan şimşeğin Fırtına Tanrısı'nın etkisiyle Yunan Panteonunda yerini almıştır. Bu çalışmada bu etkileşimin Pegasos örneği ekseninde analizi amaçlanmıştır. Bu kapsamda çivi yazılı belgelerden, arkeolojik bulgulardan, Yunan efsanelerinden ve konuyla yakından ilgili olan bilim insanlarının yaptığı araştırmalardan yararlanılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Mitoloji, Luviler, Antik Yunan, Tarhu, Pegasos.

Abstract

In the ancient world there are interactions between contemporary or successive civilizations. These interactions are reflected in the religious structure. Indeed, in the perceptions of religion of civilizations or in the pantheon of gods, it is possible to see changes due to time and geography. Accordingly, the Greek Pantheon was heavily influenced by Mesopotamia and Anatolia. Located within the scope of our subject Luvi Pantheon and the Greek Pantheon can be synchronized. Examples are Tivad and Helios, Herakles and Santa. At the same time as of result of these interactions, it can be said that new members of the pantheon can participate easily. The Greek winged horse Pegasos has taken its place in the Greek Pantheon under the influence of the lightning Storm God, a local type of Tarhu in the Luwians. In this study, it is aimed to analyze this interaction in the example of Pegasos. In this context, the cuneiform documents, archaeological findings, Greek myths and researches by scientists who are closely related to the subject will be benefited.

Key Words: Mythology, Luwians, Ancient Greek, Tarhu, Pegasos.

ATIF: BARDAKCI Kürşat, "Yunan Panteonuna Luvi Etkisi: Pegasos Örneği" **Tarih ve Gelecek Dergisi**, 5/1 (Nisan-2019), s. (93-109)

CITE: BARDAKCI Kürşat, "Luwian Effect on the Greek Pantheon: Pegasos Example" **Journal of History and Future**, 5/1 (April- 2019), pp. (93-109)

1. GİRİŞ

“..Doğrudur,

İnsan günahkardır..”

II. Murşili

Eski inanç sistemleri üzerine pek çok şey yazılmıştır ve arkeolojik keşiflerin ışığında yeni bulunan çivi yazılı materyaller bu literatürün zenginleşmesine önemli katkıda bulunmaktadır. Antik dönemde insanlığın din duygusu ve bu duygudan kaynaklanan düşünce coğrafyadan coğrafyaya pek fazla değişkenlik göstermez¹. Örneğin, Yunan efsanesi olan Deukalion Tufanı efsanesi Mezopotamya’daki Gılgamış efsanesi ile büyük benzerlik gösterir². Bununla birlikte Yunan mitolojisinde Zeus’tan önce Kronos, Kronos’tan önce Uranos’un baş tanrı olması, Mezopotamya’daki Kumarbi efsanesinde de görülür³. Dahası doğadaki bir takım olayların -deprem, fırtına, salgın vb.- sebebinin bilinmediği bir dönemde, insanlar sebep sonuç ilişkisini bugün mitoloji adını verdiğimiz bir dille açıklamaya çalışmışlardır. Nitekim volkanik patlamalar, genellikle volkanlarda yaşayan tanrıların eylemi olarak; depremlerin nedenleri ise yeraltında yaşayan demonik⁴ varlıkların işi olarak düşünülürdü⁵. Antik insanların bu düşünce kalıpları, içlerinde yaşamış oldukları uygarlığa paralel olarak farklı bir yapıda gelişmiştir. Bugünkü modern insan, antik insanın farklı bir uygarlığa ve farklı düşünce yapısına aldırış etmeden mitolojiyi gereksiz olarak görse bile antik büyülü dünya aramızda folklorik olarak varlığını sürdürmektedir⁶.

Konumuz kapsamında yer alan Luvi dini için ise veriler sınırlı düzeydedir. Luviler ile ilgili birincil kaynaklar genellikle dilleriyle ilgilidir. Ancak Luviler’in coğrafyaları, sosyal yapıları ve kültürleri ile ilgili izlere Hitit arşivlerinden ulaşılmıştır⁷. Bu kaynaklar Hitit dinine etki edenlerin başında Luviler’in geldiğini göstermektedir. Nitekim Luviler’in birçok inanış ve ritüelleri ile tanrıları doğrudan Hitit dinine girmiştir. Bununla birlikte Luviler sadece kuzeylerinde bulunan Hititleri değil batılarında bulunan Yunan toplumunu da etkilemişlerdir.

2. GENEL HATLARIYLA LUVİLER

Luvice kökenli kelimeler, Kaniş’te (Kultepe), M.Ö. II. binyıl başlarına tarihlenen çivi yazılı belgelerde tespit edilmiştir. Bu çivi yazılı belgeler ışığında Luvi dili unsurları ayırt edilebilmiş ve Hititlerden önce Anadolu’da Luvi halkının da yaşadığı ortaya çıkmıştır⁸. M.Ö. II. binyılın

1 Kürşat Demirci, **Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş**, İstanbul, ayışığı kitapları 2017, s. 1.

2 Robert Graves, **Yunan Mitleri: Tanrılar, Kahramanlar, Söylenceler**, Çev. Uğur Akpur, Say Yayınları, İstanbul 2010, s. 177.

3 Ekrem Akurgal, **Ege: Batı Uygarlığının Doğduğu Yer**, İzmir Yayıncılık İzmir Büyükşehir Belediyesi, İzmir 2000, s. 14.

4 Tam doğru bir karşılığı olmasa bile hayaletler, kötü ruhlar, cinler.

5 Demirci 2017, s. 3-5.

6 a.g.e, s. 2-3.

7 Manfred Hutter, “Luvi Dininin Nitelikleri”, **Luviler: Anadolu’nun Gizemli Halkı**, Çev. B. Baysal-Ç. Çıdamlı, Kalkedon Yayınları, İstanbul 2010, s. 193.

8 Emin Bilgiç, “Anadolu’nun İlk Tarihi Çağının Ana Hatları İle Rekonstrüksiyonu”, **DTCF Dergisi**, Cilt VI, Sayı 1-2, 1948, s. 490.

başlarında Anadolu’da yaşayan Asurlu tüccarların Luviler’i *nuwā’um* olarak adlandırdıkları da düşünülmektedir⁹. Ancak bu bilgi tartışmalıdır¹⁰. Luviler’in kendilerini nasıl adlandırdıkları da bilinmemektedir¹¹.

Hitit İmparatorluğu’nun başkenti Hattuša’da (Boğazköy yakınında) bulunan çivi yazılı metinler ile Hitit yasalarındaki birçok hüküm bizi M.Ö. II. binyılın ortalarında Anadolu’da Luviya (KUR *Lu-ú-i-ya*) adında bir ülke olduğu konusunda bilgilendirmektedir¹². Buna örnek bir yasa paragrafında şu ifadeler geçmektedir:

“Eğer bir kimse Luviya Ülkesi’nden Luvili bir köleyi kaçırırsa ve Hatti Ülkesi’ne götürürse (daha sonra) kölenin beyi onu tanırsa (sahibi) kendi kölesini alır ve suçlu bir tazminat ödemez.”¹³.

M.Ö. XVI. yüzyıl ile XIII. yüzyıllara ait Hitit metinlerinin dışında, M.Ö. I. binyıla ait Yunan metinlerinde ve M.Ö. IX. yüzyıl ile VII. yüzyıllara ait Yeni Asur metinlerinde geçen Luvice kişi adları, Luviler’in varlığına işaret etmektedir¹⁴.

2.1. Luvi Coğrafyası

“Luvi” ve “Luviler” kavramları kullanılması zor kavramlardır. Nitekim Luvi ya da Luviler coğrafı, tarihi ve kültürel açıdan net bir biçimde tanımlanamayan Eskiçağ halklarından. Gerek filolojik, gerekse arkeolojik bulguların azlığı bu halkın net bir biçimde tanımlanmasını zorlaştırmıştır. Hitit yasalarının Geç Hitit Dönemi kopyalarında tartışmalı olduğu bilinen Luviya’nın yerine Arzawa¹⁵ kullanımı, eğer bilimsel bir kesinlik kazanırsa, Luviya’nın batı Anadolu’nun önemli bir alanını etkinliği altında tuttuğunu göstermiş olacaktır¹⁶.

Bununla birlikte Kaikos (Bakırçay) Nehri’nin denize döküldüğü yerde Dainis adında bir liman kentinin tespit edilmesi, Luvice konuşulan bölgenin en azından kuzeybatıda bu nehrin olduğu yöreye kadar uzandığının kanıtı olarak gösterilebilir. Bununla birlikte Luvi dilinin uzak kuzeybatıda konuşulmuş olup olmadığı net değildir. Luvice konuşulan bölgenin farklı zamanlarda güneydoğu yönüne doğru ne kadar ilerlediğini belirlemek de şimdilik olası değildir. Luvice dilinin

9 Onofrio Carruba, “Luwier in Kappadokien” in: **Rencontre Assyriologique Internationale** 38, 1992, pp. 254-256.

10 Ayrıntılı bilgi için bkz. İrfan Albayrak, “Kültepe Metinlerinde Geçen *nuwā’um* ‘Yerli’ Kelimesi”, Ömer Çapar’a Armağan Kitabı, Hel Yayıncılık, Ankara 2012.

11 Alice Mouton, Ian Rutherford, Ilya Yakuboviç, “Giriş”, **Luvi Uygarlığı: Anadolu ve Ege Arasında Kimlik, Kültür, Dil ve Din, Luvi Kimlikleri**, Cilt I, Çev. Kıyal Eresen, Kalkedeon Yayınları, İstanbul 2018, s. 8.

12 H. Craig Melchert, “Luvian”, **The Ancient Languages of Asia Minor**, Cambridge University Press, New York 2008, p. 31; H. Craig Melchert, “Giriş-Prehistorya”, **Luviler: Anadolu’nun Gizemli Halkı**, Çev. B. Baysal-Ç. Çıdamlı, Kalkedon Yayınları, İstanbul 2010, s. 19.

13 Yasa §21; Bkz. Harry Hoffner, **The Laws of the Hittites: A Critical Edition**, Leiden 1997, p. 31

14 Melchert 2010, s. 21.

15 Arzawa ülkeleri soysal olarak beş tekil devlet ya da krallık içeriyordu: Küçük Arzawa, Mira-Kuwaliya-Seha Nehri Ülkesi, Wiluša ve Hapalla. Bkz. Melchert 2010, s. 47; Eberhard Zangger, **Luvi Uygarlığı: Ege’nin Bronz Çağındaki Eksik Halka**, Ege Yayınları, İstanbul 2019, s. 40.

16 Melchert 2010, s. 20; Luviya’nın yerine Arzawa kullanımı için bkz. Stephen Durnford, “Halklar ve Haritalar-Nomenklatur ve Tanımlar”, **Luvi Uygarlığı: Anadolu ve Ege Arasında Kimlik, Kültür, Dil ve Din, Luvi Kimlikleri**, Cilt I, Çev. Kıyal Eresen, Kalkedeon Yayınları, İstanbul 2018, s. 53-58; Luviya’nın Arzawa olarak yazılmasının bir “kâtip hatası” olabileceği hususunda değerlendirmeler de bulunmaktadır. Bkz. Yakuboviç 2018, “-Wiya Eki Taşıyan Anadolu İsimleri ve İmparatorluk Luvicesi Adbiliminin Yapısı”, **Luvi Uygarlığı: Anadolu ve Ege Arasında Kimlik, Kültür, Dil ve Din, Luvi Kimlikleri**, Cilt I, Çev. Kıyal Eresen, Kalkedeon Yayınları, İstanbul 2018, s. 123.

Eski Hitit döneminde Kizzuwatna’da var olduğu ve orada birkaç yüzyıl kullanılmış olabileceği, burada bulunan Luvi ritüel metinlerinden ortaya çıkarılmıştır¹⁷. Bu metinlere göre Luvi halkının güney Anadolu ile güneydoğu Anadolu’nun kimi bölgelerinde yaşadığı kesin olarak bilinmektedir. Luvi hiyeroglif yazıtları da, Kızılırmak Nehri’nin kuzeybatısından güneydoğusuna, batısına ve güneyine doğru geniş bir coğrafyada tespit edilmiştir¹⁸.

2.2. Luvi Dininin Ana Hatları

Luvi diniyle ilgili neredeyse tüm çivi yazılı metinler Hitit başkenti Hattuša’nın tablet koleksiyonundan gelmektedir ve ya Hititçe ya da çivi yazısı Luvice kullanılarak yazılmışlardır. Hititlerin tablet koleksiyonları imparatorluğun kamu idaresi kapsamında muhafaza edilmiş, özel arşivlere rastlanılmamıştır¹⁹.

Luvi dini M.Ö. II. binyılı kapsamaktadır. Ancak bu süre büyük oranda Hititlerle aynı döneme tekabül eder. Luvi yerel kültürleri Hitit devlet kültürüyle bütünleştirilmeleri için kayıt altına alınmıştır. Luvi kentleri Hitit İmparatorluğu’na bağlı oldukları için Hitit kralları Luviler’in yerel kültürlerini benimsemişlerdir. Kraliyet ailesini tehdit eden uğursuz kuş kahinlerine karşı yapılan kuş falı ritüellerinin yanı sıra kötü niyet, hastalık ve büyücülüğe karşı özel ritüeller, Luvi ritüel teknikleri kullanılarak gerçekleştirilmiştir²⁰.

Luviler her ne kadar Hitit dini ile benzer bir takım geleneklere sahip olsalar da Hatti ve Hurri öğelerinin de Luvi dini içine sızdığı tespit edilmiştir. Eski Hitit döneminden itibaren Kuzey Suriye ve Hurri kökenli gelenekler Kizzuwatna aracılığıyla düzenli bir şekilde Luvi kültürüne girmiştir. Kuzey Suriye ve Hurri inanç sistemine ait izler Luvi kültür geleneği ile bütünleşmiş, Kizzuwatna coğrafyasında yaşanan bu inanç etkileşimi Hitit merkezine kadar ulaşmıştır. Bu tür dinsel temaslar nedeniyle, Hitit İmparatorluğu hem içindeki bireysel grupların ihtiyaçlarına hem de farklı etnik kökenli insanlara, politik amaçlara hizmet edecek biçimde “resmi Hitit” dininden ayırt edilemeyecek “kült katmanları” oluşturmuştur²¹.

Maššan(i) tanrı için kullanılan genel Luvice kelimedir. Bu isim ve ondan türeyen isimler “tanrı”/ “ilah” ya da “tanrısal” anlamda kullanılmıştır²². Kişi adlarına sahip tanrıların yanı sıra, Luviler arasında dağlar, kaynaklar ve nehirler de tanrısal kabul edilmekteydi. Bu algı, Anadolu’daki diğer çağdaşlarının da ortak özelliği idi²³. Toros Dağları isminin kökeni de Luvi tanrısı *Tarhu*’nun günümüze ulaşmış bir mirası niteliğindedir. Hatta günümüzde bile Toros Dağları, konargöçerler tarafından kutsal kabul edilmektedir.

Luvi Panteonundaki tanrılardan bazılarını Kültepe Tabletlerinde görmek mümkündür.

17 Melchert 2010, s. 20; 28.

18 J. David Hawkins “Luvilere Karşı Hititler”, **Luvi Uyarlığı: Anadolu ve Ege Arasında Kimlik, Kültür, Dil ve Din, Luvi Kimlikleri**, Cilt I, Çev. Kıyal Eresen, Kalkedeon Yayınları, İstanbul 2018, s. 34-39; Melchert 2010, s. 20.

19 Daliah Bawanypeck, “Hattuša Arşivlerindeki “Luvice” Dini Metinler”, **Luvi Uyarlığı: Anadolu ve Ege Arasında Kimlik, Kültür, Dil ve Din, Luvi Kimlikleri**, Cilt I, Çev. Kıyal Eresen, Kalkedeon Yayınları, İstanbul 2018, s. 171.

20 a.g.e, s. 172.

21 Mario Liverani, **Myth and Politics in Ancient Near Eastern Historiography**, Cornell Universty Press, Ithaca 2007, p. 73; Hutter, s. 196.

22 Olivier Masson “Anatolian Languages”, **The Cambridge Ancient History**, Cambridge University Press, 1991, p. 673; Hutter 2010 s. 199.

23 Hutter 2010, s. 200.

Pirwa²⁴, Ilali, Darawa, Assiya, Kamruşepa²⁵, Luvi Panteonunun ilk kanıtlarıdır²⁶. Tuwanuwa (Bor/Niğde), Hupišna (Konya Ereğlisi), Landa (Karaman yakınları)²⁷ ve İstanuva ise önemli kült merkezleridir. İstanuva'nın tam yeri henüz belirlenememiş olsa da, Aşağı Ülke'nin batı kısmında yer aldığı düşünülmektedir²⁸.

II. binyıldaki Luvi dini için en azından iki uçlu bir yaklaşım sergilenmektedir. O dönemin Arzawa topraklarında kısmen Hititlerden dahi bağımsız kendilerine has politik oluşumlar mevcuttu. Bu bölgede Luvi dini ve Luvi etnik kimliği iç içeydi. Aşağı Ülke ve Kizzuwatna'da ise farklı bir durum söz konusudur. Nitekim bu bölgelerde Luviler, başka etnik kökene sahip insanların arasında yaşamaktaydılar. Bu durum M.Ö. I. binyıla dek sürmüştür. M.Ö. I. binyılda Luvice konuşan insanların yeni şehir devletlerini daha doğuda kurarak teşkilatlanmasıyla siyasi tarihin yanı sıra din tarihi açısından da önemli bir değişim meydana gelmiştir²⁹. Bu değişimin başlıca sebebi Anadolu halkı ile Batı Samilerin kaynaşmasıdır. Bunun neticesinde Anadolu dinsel gelenekleri Kuzey Suriye ve Arami gelenekleriyle kaynaşmış ve bir tür “küreselleşme” yaşanmıştır³⁰. Nitekim Tabal bölgesine ait bir stelde yer alan tanrı listesi Hurri etkisine girmiş bir panteonu göstermektedir. Bu stelde bulunan yazıtta,

“*Burada Tarhunza ve Hebat oturu(yor), [ve burada] Ea ve Ku[baba] oturu(yor), ve burada Sharruma ve Alasavu oturu(yor)...*” ifadeleri geçmektedir³¹.

Başka bir stelde ise yine benzer tanrı listesi görüyoruz:

“*Tarhunza, Hepat, [Ea], Kubaba, Harranlı Sharruma, Alasuva, Harmana şehrinde, Harranlı Ay Tanrısı, Güneş Tanrısı...*”³².

Bu iki stelde de görüldüğü üzere Fırtına Tanrısı Tarhunt'un üstün konumu korunmuştur³³. Ancak Luvi dinine ait öğeler değişime açık hale gelmişler ve Hurri etkisinde kalmışlardır. Her ne kadar bazı Hurri tanrıları M.Ö. II. binyılda Luvi festivallerinde adak almışlarsa da Luvi Panteonuna katılmamışlardı. Buradan hareketle “Luvi dini”ni yalnızca M.Ö. II. binyıl çerçevesinde değerlendirmek doğru olacaktır³⁴. Luvi dinine ait öğeler, sonraki yüzyıllara, bir dini unsur olarak değil bir “ata yadigârı” olarak aktarılmıştır.

24 Atla yakın bağlantısı olan Pirwa, Kültepe'den bir silindir mühür baskısında dört atın çektiği dört tekerlekli savaş arabası üzerinde betimlenmiştir. Bkz. Macquenn 2015, s. 124.

25 Sağlık Tanrıçasıdır. Hatti tanrıçası Katakzi/uuri Hititçe ve Luvice isimdir. Luvice büyü ritüellerinde genellikle bir hastalığı ortadan kaldırma görevi vardır. Bkz. Rukiye Akdoğan, “inan” ile İlgili Yeni Bir Hititçe Tablet Parçası” **Tabularia Hethaeorum Heitologische Beiträge Silvin Koşak zum 65. Geburtstag**, 2007, s. 5.

26 Hutter 2010, s. 200.

27 Sözü edilen merkezlerin lokalizasyonları için bkz. Trevor Bryce, **The Peoples and Places of Ancient Western Asia**, Routledge, London 2009.

28 Hutter 2010, s. 195.

29 Hutter 2010, s. 244; Macquenn 2015, s. 171.

30 Kürşat Bardakcı, “Antik Çağ'da Kayseri-Halep Arasındaki Yol Güzergâhları”, **Uluslararası Beşeri Bilimler ve Eğitim Dergisi**, Cilt 4, Sayı 8, 2018, s. 45.

31 Çiftlik Steli 8-10; Çeviri için bkz. J. David Hawkins, **Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions. Vol. I. Inscriptions of the Iron Age (Studies in Indo-European Language and Culture 8/1)**, Berlin 2000, p. 449.

32 Kululu 5 Steli, 1-2; Çeviri için bkz. Hawkins 2010, p. 485.

33 Hutter 2010, s. 238.

34 a.g.e, s. 200; 244.

3. LUVİ-YUNAN KÜLTÜR ETKİLEŞİMİNE GENEL BİR BAKIŞ

M.Ö. XIV. yüzyıldan itibaren batı Anadolu ve Arzawa toprakları Mikenler ile en azından rastlantısal temaslar kurmuşlardır. Hem Minos hem de Miken dünyaları, batı Anadolu'nun Luvi dili konuşan halkları ile yakın bağlar geliştirmişlerdir. Nitekim Tunç Çağı Anadolu'su Ege dünyasında çok talep edilen kereste, gümüş, bakır gibi hammaddeler bakımından zengindi³⁵.

Dilbilimsel verilere göre Anadolu hiyeroglifleri ile Linear A "çizgi" yazı sisteminin yapısal bir benzerlik taşıdığı düşünülmektedir. Anadolu hiyerogliflerinin Luvice konuşanlar tarafından -kasıtlı olarak- Mezopotamya'dan değil de muhtemelen Giritçe modellerden esinlenerek oluşturulduğu da genel kabul gören bir düşüncedir³⁶.

-anda ve -assa kökleri de birçok durumda belirgin bir Luvice ya da Hititçe karaktere sahiptir. Bu köklerin Grekçe -(i)ntho- (-i)vθo-) ve -(a)ssō- -(a)σσο-) kökleri ile aynı kökleri paylaştıkları kabul edilirse Tiryns (Τίρυνθ) veya Knossos (Κνωσός) gibi yer adlarının Luvice köklere sahip olduğu söylenebilir³⁷. Bununla birlikte arkeolojik bulgulara göre Mikenler tarafından Anadolu'nun güneybatı kıyılarında yerleşimler kurulmuştu. Linear B tabletlerinde bir takım Luvice isimlere rastlandığını da söylemek mümkündür. Ege'nin her iki yakasında -anthos, -assos vb. biçimde biten birçok yer adının tespit edilmesi, Anadolu ve Yunan anakarası arasında dilbilimsel bağlantıların olduğunu göstermektedir³⁸. Bu sonekler Luvice'nin ya da onun bilimsel atasının, bir zamanlar Yunan anakarasında geniş bir alanda konuşulduğunu düşündürmektedir³⁹.

Yunan koloniciler batı Anadolu kıyılarına yerleştiklerinde bir Luvi çevresiyle karşılaşmışlardır. Bu nedenle Yunan kaynaklarında korunmuş geleneklerin illa ki bir Luvi bağlamından değil bir batı Anadolu bağlamından filizlendiğini söylemek gerekir. Hitit İmparatorluğu'nun yıkılışının ardından ise batı Anadolu'da neler olduğuna dair kesin bilgiler bulunmamaktadır⁴⁰.

Hitit İmparatorluğu'nun yıkılmasının ardından çivi yazılı kaynakların yok olması nedeniyle Luvi-Yunan ilişkilerinin ortaya çıkarılması imkânsız hale gelmektedir. Arzawa topraklarındaki bazı Luvi gelenekleri Demir Çağı'na dek devam etmiş olsa da ele geçen bütün veriler Luvi olarak tanımlanamaz. Öyle ki Anadolu'nun batısında kısmen Anadolulu, kısmen Egeli ya da Yunan insanlar arasında çok farklı dinsel geleneklerle karşılaşılabiliriz. Nitekim XIV. yüzyıldan beri Anadolu, Ege ve Yunan anakarası arasında düzenli bir temas zinciri mevcuttu. Bu tür temaslar, Yunan dinsel düşüncesinin Anadolu ögelerinden etkilenmesini sağlayacak biçimde devam etmiştir⁴¹.

4. LUVİ-YUNAN ARASINDAKİ DİNSEL ETKİLEŞİMLER

Alakşandu Antlaşması'nın⁴² sonundaki Wiluša tanrıları arasında, en üstte ordunun Fırtına Tanrısı, ardından da muhtemelen Wiluša Panteonunun en üstündeki ana tanrıça Jappaliunas'ın yer aldığı bir boşluk bulunmaktadır. Bunlardan sonra erkek ve dişi tanrılar, dağlar ve nehirler

35 Hutter 2010, s. 234; Melchert 2010, s. 86-87.

36 Mouton, Rutherford, Yakuboviç 2018, s. 11-12; Durnford 2018, s. 57.

37 Mouton, Rutherford, Yakuboviç 2018, s. 11.

38 James G. Macquenn, **Hititler ve Hitit Çağında Anadolu**, Çev. E. Davutoğlu, Arkadaş Yayınevi, İstanbul 2015, s. 30; Hutter 2010, s. 234; Melchert 2010, s. 86-87; Zangger 2019, s. 51-52.

39 Macquenn 2015, s. 37.

40 Hutter 2010, s. 234.

41 a.g.e, s. 237.

42 CTH 76.

ve Wiluša'nın yer altı suyu gelmektedir. Yunan efsanelerinden bilinen Apollo ile Jappaliunas'ın parçalı isminin aynı olduğu düşünceleri tartışma konusudur. Böyle bir olasılık olsa da bunu kanıtlayabilecek ve bu tanrıyı Luvi tanrısı olarak kabul ettirecek bir belge yoktur. Bununla birlikte Lazpa ile Ahhiyawa tanrılarının olduğu bir kehanete göre bu yabancı tanrılar bir şekilde Hitit başkentine ulaşmış ve II. Murşili tarafından özel bir muamele görmüştür. Ancak yazılı kaynaklar olmadığı sürece bu tanrıların gerçek kimlikleri hakkında bir yargıya varılamaz⁴³.

Bununla birlikte yapılan araştırmalar sonucunda Luvi Panteonu ile Yunan Panteonu arasındaki eşitlemeler dikkat çekicidir. Bu duruma örnek Tivad'tır. Luviler'de erkek Güneş Tanrısı olan Tivad'ın ismi, etimolojik açıdan Hint-Avrupa kökenli "gün ışığı" anlamına gelen *diēu-* kelimesi ile ilişkilendirilebilir. Hititçe'de genel bir semantik "tanrı" (šiu) veya "gün" (šiwatt-) kelimesi bu kökten türetilmişse de Luviler bu kelimeyi Güneş Tanrısı'nın ismi için kullanmışlardır. Şüphesiz, Hitit ve Luvi dinleri ortak birçok özelliğe sahiptir ancak dinin en merkezi konumundaki "tanrı" için iki dil tamamen farklı kelimeler kullanmaktadır⁴⁴. Bazı araştırmacılar da ^DUTU-li-ya için tanrısal bir isim olarak *Šawaliya ya da *Hawaliya şeklinde varsayımsal okumalar önermiş ve bunları Yunan Helios ile karşılaştırmışlardır⁴⁵.

Bir diğer örnek ise Luvi tanrılarında Santa'nın Herakles ile eşitlenmesidir. Kültepe'deki kişi isimleri listesinde ve tanrı adlarının geçtiği Zarpiya ritüelinde⁴⁶ Santa ismi tespit edilmiştir. Bir savaş tanrısı olarak Santa, düşmanları için tehlikeli olabilir ve bu nedenle isminin *šā (i)* yani "kızgın olmak" kelimesinden türetildiği düşünülebilir. Genelde gücü takipçileri için olumludur. Santa'nın (Sandon/Sandan/Santas) Hellenistik dönemlere dek ayakta kalması nedeniyle Yunanlar tarafından Herakles ile ilişkilendirilmiştir⁴⁷.

Luviler'in bir başka tanrısı Ru(nt)a bir başka ifadeyle Kuruntiya/Runtiya'dır. Bir Luvi koruyucu tanrısı (^DLAMMA) olan bu tanrı, diğer koruyucu tanrılar gibi savaş ya da av tanrılarının karakterlerine olan benzerlikleri ile ön plana çıkar. Nitekim geyik, ok ve yayla yakından ilişkilidir. Bu yüzden "Geyik Tanrı" olarak tanınmış ve M.Ö. II. binyıldan itibaren tapınım görmüştür⁴⁸. Bohça stelinde geçen ifadelerden, onun koruyuculuğunun yanında ödüllendirici bir tanrı olduğu da söylenebilir:

"Ben Runtiya için iyiyim ve bana yaban hayvanı (SAMAYA) bahşediyor"⁴⁹.

Luvi koruyucu tanrısı Ru(nt)a, Yunan Panteonunda Hermes ile eşitlenmektedir⁵⁰.

Maliya ise, kökleri Luviler'de aranmaması gereken ancak onlar arasında da fazlasıyla

43 Hutter 2010, s. 235-236.

44 Albrecht Goetze, *The Hittite Ritual of Tunnawi*, Wipf and Stock, Oregon 2009, p. 29; Hutter 2010, s. 199; 203.

45 Hutter 2010, s. 204.

46 CTH 757. Doktor Zarpiya'nın ülkedeki daimi ölümlere karşı gerçekleştirdiği ritüeldir. Bilgi için bkz. Bawanypeck 2018, s. 178.

47 Adnan Pekman, 1970, *Eskiçağda Bazı Anadolu Şehirlerinin Tanrı ve Kahraman Ktistes'leri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1970, s. 62; Martin Bernal, *Black Athena Vol. III: The Linguistic Evidence*, Rutgers University Press, Piscataway, NJ 2006, p. 250; Hutter 2010, s. 207.

48 Mark Weeden, "Orta Anadolu'daki Luvi Topluları-Mühürlerde Adlar, Metinlerde Adlar, Kim Bu İnsanlar?" *Luvi Uygarlığı: Anadolu ve Ege Arasında Kimlik, Kültür, Dil ve Din, Luvi Kimlikleri*, Cilt I, Çev. Kıyal Eresen, Kalkedeon Yayınları, İstanbul 2018, s. 88-89; Hutter 2010, s. 207-208; 240.

49 Bohça Steli 4-5; Çeviri için bkz. Hawkins 2000, p. 479.

50 Ten-Cate 1961, p. 130; Ahmet Ünal, K. Serdar Girginer, *Kilikya-Çukurova: İlk Çağlardan Osmanlılar Dönemine Kadar Kilikya'da Tarihi Coğrafya, Tarih ve Arkeoloji*, Homer Yayınları, İstanbul 2007, s. 223.

saygı gören bir nehir tanrıçasıdır⁵¹. Bununla birlikte Maliya şarapla ilişkilidir ve şarap genel olarak Tarhuntašša ve Kizzuwatna'dan elde ediliyordu. Bu sebeple onun büyü ayinleri Aşağı Ülke'de yapılıyordu⁵². Maliya kültü M.Ö. I. binyıla kadar sürer ve bu tanrıça Likya yazıtlarında da görülür. Likyalı Maliya, M.Ö. IV. yüzyıldan itibaren kısmen Athena ile tanımlanır, kimi zaman da Artemis'e atfedilir. Bu tanrıçanın Lidya'daki devamlılığına dair de bir takım izler mevcuttur. Batı Anadolu'daki Yunan geleneğinde Malis (Μαλίς) adlı bir su perisinin tespit edilmesi "Maliya Nehri"nin devamlılığını göstermektedir⁵³.

M.Ö. VI. yüzyılın ikinci yarısı itibariyle, Likya dilindeki yazılar için Yunan alfabesinin benimsenmesi ve bölgede, özellikle de Doğu Yunan ve Attik'ten gelen Yunan çömlek kalıntıları, Yunan dünyası ile Likya'nın temas halinde olduğunu gösterir. V. yüzyıl boyunca Likya, Persler ile olan politik bağlılığına karşın, Yunan ticari temasları ve kültürel etkilerine giderek daha açık hale gelmişti. Yerli uygarlık üzerinde artan Yunan etkisinin kanıtlarını, bölgede artan Yunan tanrılarının sayısından anlayabiliriz. Bu tanrıların resimleri artık ülkenin sikkelerinde de görülmeye başlar ve yüzyılın sonu itibariyle kurban kabulleri ve adak sunuları olarak yazıtlarda ortaya çıkar. IV. yüzyılın başı itibariyle ise bir kaynaşma süreci işlemeye başlamış gibidir. Bu durum Luvi ve Yunan tanrıları arasında bazı özdeşlemelere yol açmıştır⁵⁴. En önemlileri arasında ise, epikorik yazıtlarda *ēhi mahanahi* "tanrıların anası" olarak görünen tanrıçanın, Apollon ve Artemis'in annesi Yunan tanrıçası Leto ile eşitlenmesi ve ikamesi yer alır⁵⁵.

Aynı zamanda Hititler'deki *kurša* yani "avcı çantasının koruyucusu"⁵⁶, bir ejderha ile savaşı içeren "Illuyanka efsanesi" ve "Telipinu efsanesi" gibi birçok destan ile Yunan destanları arasında sayısız ilişki bulunmaktadır⁵⁷.

5. *pihaššaši* TARHUNDAŠ'TAN PEGASOS'A

Luvi Panteonunun baş tanrısı Tarhu(nt) olarak kabul edilmektedir⁵⁸. Çivi yazılı metinlerde *tarhu-*, *tarhun-* (Hititçe veya Luvice), *Tarhunda-* (Luvice), *Tarhunna-* (Hititçe) ve *Teššub* (Hurrice) olarak geçmektedir⁵⁹. M.Ö. II. binyılda Anadolu'nun güneyinde Tarhuntašša ve Kizzuwatna'da tapınım görmüş; klasik dönemde de Lykaonia, Kilikia, Lykia, Lydia, Karia ve Phrygia gibi bölgelerde önemini korumuştur⁶⁰. İsmi fiil kökü Hititçe *tarhu* "fethetmek, yenmek" anlamındaki kelimeyi

51 Bryce 2009, p. 594; Hutter 2010, s. 208.

52 Hutter 2010, s. 222.

53 a.g.e, s. 209.

54 Trevor Bryce, "Tarih", **Luviler: Anadolu'nun Gizemli Halkı**, Çev. B. Baysal-Ç. Çıdamlı, Kalkedon Yayınları, İstanbul 2010, s. 114.

55 Trevor Bryce, Jessie Birkett-Ress, **Atlas of the Ancient Near East: From Prehistoric Times to the Roman Imperial**, Routledge, New York 2016, p. 207; Günter Neumann, "Lykisch", **Altkleinasiatische Sprachen**, Leiden 1969, p. 383.

56 karşı gör. Hititler'deki *kurša* Efesli Artemis ile ilişkilendirilse de metinlerde geçen ^PLAMMA *kuršaš*, genel anlamda yalnızca hayvanlar için koruyucu bir tanrı değil, aynı zamanda kehanet kuşları ile de yakından ilişkili bir tanrıdır. Ayrıca bu koruyucu tanrı, Artemis'in aksine erkektir. Bkz. Hutter 2010, s. 236.

57 Jean Collins, "Hittite Religion and the West", **Pax Hethitica: Studies on the Hittites and Their Neighbours in Honour of Itamar Singer**, Wiesbaden 2010, p. 54; Jean Collins, **The Cambridge Companion to Ancient Mediterranean Religions**, Cambridge University Press 2013, pp. 97.

58 Ten-Cate 1961, p. 126; Gregory Nagy, **Greek Mythology and Poetics**, Cornell University Press, Ithaca, New York 1990, p. 189.

59 Weeden 2018, s. 86.

60 Ten-Cate 1961, p. 126; Hutter 2010, s. 200.

çağrıştırmaktadır ve bu kapsamda Tarhu(wa)nt “fatih” manasına gelebilir⁶¹. Kültepe metinlerinde geçen *Tarhuala*, *Tuhuşili* isimleri “*Tarhu*’ya ait olan” yani “tanrıya ait olan” anlamına gelmektedir⁶². Aynı zamanda bir başka metinde geçen *Tarhunu* adı Tarhu’nun bir theofor ismi olarak karşımıza çıkmaktadır⁶³. Ayrıca *Trqqas/Trqqiz* şeklinde Likya diline geçmiş; Hellenistik dönemlere dek Anadolu’daki tanrı listelerinde yerini almıştır⁶⁴. Dahası Luviler’in, Hellenistik dönemde kökleri Tarhu kültürüne dayanan bir rahip-krallığa sahip olduklarını da biliyoruz. Bu krallığın yönetici rahip hanedanı, Hellenistik dönem boyunca Luvice isimlendirme sistemini korumuş, birçok isim ilahi ad olan *Tarhunta* ile oluşturulmuştur⁶⁵. Hatta Roma döneminde özellikle klasik Pisidia bölgesi ve çevresinin baş tanrısı olan Zeus Solymeus’un kökeni Tarhu kültürüne dayandırılmaktadır⁶⁶. Yine Roma döneminde Romalı askerler arasında popüler bir dinsel harekete dönüşen Zeus Dolichenus’un kökeninin *Tarhunza* olduğu düşünülmektedir⁶⁷. Diğer taraftan Tarhu(nt), Yunan Panteonunda Zeus ile eşitlenmektedir⁶⁸.

Fırtına Tanrısı Tarhu’nun niteliklerinden biri kudret ve gücüdür. Bu nedenle *muwattalla/i* (Hititçe NIR.GAL) “çok güçlü, kudretli” unvanını almış ve aynı unvanla Hitit İmparatorluğu’nun çöküşünün ardından yerel Luvi yönetimlerinde de yaşamayla sürdürmüştür⁶⁹.

Arabası boğalar tarafından çekilen diğer Anadolu Fırtına tanrılarının aksine, Luvi tanrısının arabasını atlar çeker. Luvi Fırtına tanrısını diğer Anadolu Fırtına tanrılarından ayıran özelliği de tanrının bu atlarıdır⁷⁰. Arzawa’da hastalıklara karşı yapılan *Uhhamuwa* ritüelinde⁷¹ şu ifadeler yer almaktadır:

“..Sonra tanrının atları için yem ve koyun yağı getirirler ve şöyle derler: ‘Atlarınızı koşumladın. Şimdi yemelerini ve doyumlarını sağla’..”⁷².

Tarhu’nun atlarla ilişkisinin uzak bir yansımasına da Hellenistik dönemlerde tanrı Trikasbos’un (Τρίκασβος) at süren binici şeklinde betimlenmesinde rastlanılır. Bununla birlikte Fırtına tanrısının

61 Nagy 1992, p. 132; Hutter 2010, s. 200.

62 Emin Bilgiç, **Kapadokya Tabletlerinde Geçen Yerli Appellatifler ve Bunların Eski Anadolu Dilleri İçerisinde Yeri**, TTK Basımevi 1953, s. 11.

63 AKT I, **Ankara Kültepe Tabletleri I**, 15, 22-25.

64 Eric A. Raimond, “Hellenization and Lycian Cults during the Achaemenid Period”, **Persian Responses: Political and Cultural Interaction with(in) the Achaemenid Empire**, The Classical Press of Wales, Swansea 2007, p. 153 Ten-Cate 1961, p. 126; Hutter 2010, s. 200-201.

65 Nicholas Postgate, Adam Stone “Luvi Tapınağı? Kilise Tepe’deki Stel Yapı”, **Luvi Uygarlığı: Anadolu ve Ege Arasında Kimlik, Kültür, Dil ve Din, Luvi Kimlikleri**, Cilt I, Çev. Kıyal Eresen, Kalkedeon Yayınları, İstanbul 2018, s. 206; Serra Durugönül, “Olba: Polis mi, Territorium mu?” **Likya II** (1995), s. 75.

66 Houwink Ten-Cate **The Luwian Population Groups of Lycia and Cilicia Aspera During the Hellenistic Period**, Brill, Leiden 1961, p. 202.

67 Sanna Aro, “Sanat ve Mimari”, **Luviler: Anadolu’nun Gizemli Halkı**, Çev. B. Baysal-Ç. Çıdamlı, Kalkedon Yayınları, İstanbul 2010, s. 273.

68 S. Özkan Savaş, “Hititler’de Fırtına Tanrısı” ile” Boğa Kültü” Üzerine Bazı Gözlemler ve Yorumlar”, **AnAr** 5, 2002, s. 104; Ten-Cate 1961, p. 130; Ahmet Ünal, K. Serdar Girginer, 2007, s. 223.

69 Hutter 2010, s. 201.

70 a.g.e, s. 201-202.

71 CTH 410.

72 HT 1, II, 34, **Hittite Texts in the Cuneiform Character From Tablets in the British Museum**, London 1920; Çeviri için bkz. Hutter 2010, s. 201-202.

yerel formları da mevcuttur⁷³. En önemlisi ise şimşegin Fırtına tanrısı *pihaššašši*'dir. Bir Fırtına Tanrısı ile şimşek ya da gök gürültüsü tanrısının birleşimi olan bu tanrı Tarhuntašša bölgesinin baş tanrısıydı. XIV. yüzyılın başlarında Kaška akınları sebebiyle başkenti Tarhuntašša'ya taşıyan⁷⁴ II. Muvatalli, Hattuša'ya döndüğünde Fırtına Tanrısı *pihaššašši*'yi beraberinde getirmiş ve bu tanrıyı kendi kişisel tanrısı olarak seçmiştir. Böylece yabancı bir tanrı daha Hitit Panteonuna katılmıştır⁷⁵. Bu tanrının kültüsel merkezlerinden en önemlileri Tarhuntašša bölgesindedir. Bunun dışındaki yerler ise Hiššašhapa ve Parša'dır⁷⁶. Ek II'de de görüleceği üzere II. Muvatalli'nin bazı mühür baskılarında *pihaššašši*, genel tasvirlerin aksine boğa olarak değil at olarak sembolize edilmiştir. Bu özellik onu diğer Anadolu Fırtına tanrılarından ayırmaktadır.

Muvatalli'nin bu tanrıya ettiği bir duada şu satırlar yer almaktadır:

*“O zaman kral şöyle der: şimşegin Fırtına Tanrısı, tanrım, ben bir ölümlüydüm. Babam ise Güneş Tanrıçası Arinna'nın ve tüm diğer tanrıların rahibiydi. Babam beni vücuda getirdi, ama şimşegin Fırtına Tanrısı beni annemden alıp destekledi. Beni Güneş Tanrıçası Arinna'ya ve tüm diğer tanrılara rahip yaptı. Hatti ülkesi için bana krallık bahsetti.”*⁷⁷.

*“Şimşegin Fırtına Tanrısı, ayışığı gibi parla üzerimde, gökyüzünün Güneş Tanrısı gibi ışık saç üzerime.”*⁷⁸.

Bu Fırtına Tanrısı, tanrının şimşekle olan özel ilişkisini sergileyen yerel Luvi tanrılarında biridir. Nitekim onun unvanı Luvice isim *pihaš* yani “parlaklık, parlaklık, şimşek, ışık demeti” sözcüğünden türetilmiştir. *pihaš*- kökü HI.HI logogramına eşittir. Bu sözcük aynı zamanda geniş bir semantik boyutta değerlendirildiğinde “güçlü” karşılığında da kullanılmıştır⁷⁹.

Bunun dışında ilkinden farklı olduğu düşünülen başka bir Luvi şimşek Fırtına Tanrısı da vardır⁸⁰. Bu Fırtına Tanrısı III. Hattušili'nin Ulmi-Teşup ile yaptığı antlaşmada tespit edilmiştir:

*“Dunna şehrinde tek bir kuwappala⁸¹, şimşegin Fırtına Tanrısı'na adanmıştır, ve o, Tarhuntašša ülkesi [kralına] aittir.”*⁸².

Her iki şimşek Fırtına Tanrısı da Tarhu(nt)'un yerel yansımalarıdır. Ancak bunlardan ilki olan -Muvatalli'nin kişisel tanrısı- daha çok tanınmıştır ve diğer panteonlara da eklenmiştir⁸³.

73 a.g.e, s. 202.

74 Macqueen, başkentin Karaman'a yakın bir kasabaya taşındığını belirtir. Ayrıca başkentin Kirşu'ya (Gülner) taşındığı görüşünü reddeder. Bkz. Macquenn 2015, s. 52; 181. Bittel ise farklı bir görüş belirterek, başkentin Kummani'ye taşınmış olabileceğini düşünmektedir. Bkz. Kurt Bittel, **Hattusha: Capital of the Hittites**, New York 1970, p. 21.

75 Hatice Gonnet, “II. Muwatalli'nin Mühürleri Üzerine Gözlemler”, **Belleten LIV**, 1990, s. 13; Hripsime Haroutunian, “Some Speculations on the Function of the Beard among the Hittites”, **Recent Developments in Hittite Archaeology and History: Papers in Memory of Hans G. Güterbock**, Eisenbrauns, Indiana 2002, p. 50; S. Özkan Savaş, 2002, s. 135.

76 Hutter 2010, s. 202. Hiššašhapa ve Parša'nın lokalizasyonu belirsizdir. Ancak Luvi topraklarında aranması gerektiği genel kabul edilen görüştür.

77 KUB 6.45, III 25-31: **Keilschrifturkunden aus Boghazköi**, Berlin 1921; Çeviri için bkz. Hutter 2010, s. 202.

78 KUB 6.45, III 68-70; Çeviri için bkz. Itamar Singer, “The failed reforms of Akhenaten and Muwatalli”, **BMSAES 6**, 2006, p. 40.

79 Hawkins 2000, pp. 638-639; Hutter 2010, s. 202.

80 Hutter 2010, s. 202-203.

81 Bir çeşit kült malzemesi ya da kült yapısı/evi.

82 CTH 106, V, öy. 34-36; Çeviri için bkz. Gary M. Beckman, **Hittite Diplomatic Texts**, 2nd Edition, Scholars Press, Atlanta 1999, p. 111.

83 Hutter 2010, s. 203.

Yunan Pegasos (Πήγασος) ise kanatlı bir at olup, Medusa'nın kanından doğmuştur⁸⁴. Pegasos yağmur yağdırma seremonileri ile kralın tahta çıkışını konu alan törenlerde Ay'a benzeyen toynakları ile sık sık canlandırılan bir varlık olduğundan Ay Tanrıçası için kutsaldır. Aynı şekilde Ay da bütün suların kaynağı olarak görülürdü. Bu törenlerde kanatlar atın hızının bir göstergesi olmaktan ziyade, cenneti temsil eden sembollerdir⁸⁵. Bununla birlikte Pegasos pınarlarla da ilişkilendirilmektedir. Bir efsaneye göre Pegasos'un su içtiği Peirene Pınarı asla kurumamakta ve sularını hiçbir akıntıya ya da nehre akıtmamaktaydı⁸⁶.

Hitit/Luviler'de de yer altı su kaynakları kapsamında pınarlar oldukça önemliydi. Nitekim Eflatunpınar kutsal Hitit havuzunun, Fırtına Tanrısı'na ait bir "Açık hava-Pınar Tapınağı" olduğu düşünülmektedir⁸⁷. Aynı zamanda Beyşehir Gölü yakınındaki Fasıllar'da bir yamaca bırakılmış devasa boyutta Fırtına Tanrısı figürü, Eflatunpınar'daki kaynak tapınağına ulaşmak üzere yola çıkmış olmalıdır. Bununla birlikte Eflatunpınar stratejik konum itibarıyla Luvice konuşan halktan oluşuyordu ve geniş bir kültüre de sahipti. Sirkeli'deki Muvatalli anıtı ve Sipylus'daki (Spil Dağı/Manisa) oldukça aşınmış "Niobe" figürü gibi diğer kaya anıtlarının akarsu üzerinde konumlandırıldığı açıktır; bunlar da benzer inançlarla bağlantılı olabilir. Daha küçük ölçekli olası bir pınar tapınağı da Ilgın/Konya yakınlarında Yalburt'ta keşfedilmiştir. Bir tepenin eteğindeki pınara, dikdörtgen bir taş havuz yapılmış ve duvarlarına uzun bir hiyeroglif yazıtı⁸⁸ kazınmıştır⁸⁹.

Pegasos, görünen o ki Luviler'deki şimşegın Fırtına Tanrısı'nın devamı niteliğindedir (^DU *pihaššašši*)⁹⁰. Bu tanrının Luvice unvanı Yunan geleneğinde Pegasos olarak devam etmiştir ve ilk defa Hesiodos'un⁹¹ Theogonia adlı eserinde kullanılmıştır:

*"..Burası ince sesli kızların evidir. Kızların isimleri Ssthenno, Euryale ve şansız Medusa'dır. Medusa ölümlüydü ama ikizi ne ölümlüydü ne yaşlanırdı. Fakat Medusa mavi yeşil tanrıyla yattı, ilkbahar çiçekleriyle dolu çimenlerde. Perseus kafasını kestiğinde çıkan kandan Khrysaor ve Pegasos doğdu. İsimlerini deniz kıyısında doğduklarından ve ellerinde altın kılıç tuttuklarından almışlardı. Pegasos sürülerin annesi topraktan ayrılarak, uçtu ve ölümsüzlerin yanına gitti. Şimdilerde şimşek ve yıldırım taşıyarak Zeus'un sarayında yaşar"*⁹².

Bu iki metinde dikkat çeken en önemli husus, "anneden ayrılma/alma" ifadesidir. Pegasos örneğinde "anneden ayrılma" ifadesi "ölümsüzlerin yanına gitti" ifadesinden anlaşılacağı üzere "tanrı olma" anlamına gelmektedir. II. Muvatalli'nin *pihaššašši*'ye yaptığı duasında ise "...ama şimşegın Fırtına Tanrısı beni annemden alıp destekledi. Beni Güneş Tanrıçası Arinna'ya ve tüm diğer tanrılara rahip yaptı.." ifadeleri yer almaktadır. Bu ifadelere göre II. Muvatalli, diğer krallardan farklı olarak, Fırtına Tanrısı (burada *pihaššašši*) tarafından yüceltildiğini düşünmektedir.

84 H. Wilhelm Stool, **Handbook of the Religion and Mythology of the Greeks**, Francis & John Rivington, London 1852, pp. 123; Russell Coulter and Patricia Turner, **Encyclopedia of Ancient Dieties**, Routledge, New York 2012, p. 376.

85 Graves 2010, s. 19;75.

86 a.g.e, s. 285.

87 S. Özkan Savaş 2002, s. 151.

88 Bkz. Cem Karasu, Massimo Poetto, Savaş Özkan Savaş, "New Fragments Pertaining to the Hieroglyphic Luwian Inscription of Yalburt, **ArAn** 4, 2000.

89 James Mellaart, "The Late Monuments of Eflatun Pınar and Fasıllar near Beyşehir", **Anatolian Studies**, Vol. 12, London 1962, pp. 111-113; Macquenn 2015, s. 125.

90 Collins 2010, p. 54; Singer 2006, p. 40; Hutter 2010, s. 237.

91 M.Ö. VIII. yüzyılın sonunda yaşayan Homeros'tan sonra en eski ve en büyük Hellen yazarı ve didaktik eposun kurucusu. Bkz. Akurgal 2000, s. 10.

92 Hesiodos, **Theogonia**, 276-286, s. 70.

Nitekim Alakşandu Antlaşması'nda II. Muvatalli birkaç kere kendisini şimşeğin Fırtına Tanrısı'nın sevgilisi olarak tanıtmaktadır:

“Kahraman Büyük Kral Murşili'nin oğlu, şimşeğin Fırtına Tanrısı'nın sevgilisi...”⁹³.

“..Şimşeğin Fırtına Tanrısı'nın sevgilisi, Büyük kral ben Labarna...”⁹⁴.

Diğer taraftan *pihaššašiš* kelimesinde de gördüğümüz gibi *-iš* ekinin Luvice bir sonek olduğunu biliyoruz. Pegasos kelimesi örneğinde görüldüğü üzere de *-os/-us (-óç)* ekinin Grekçeye eklenmiş olduğu ve bu ekin kelimeyi Yunanlaştırdığı aşikârdır. Bu iki eki kelimelerden attığımızda geriye *pihaš* ve Pegas kökleri kalmaktadır. Buradaki ses benzerliği Pegasos'un *pihaššašiš*'ten öykündüğünü gösterebilir.

Bu veriler ışığında Hesiodos, sözü geçen Luvi öğelerini kendi epik geleneğine dâhil etmiştir. Burada şimşeğin Fırtına Tanrısı şeklindeki özgün fikir ile Luvi Fırtına Tanrısı'nın atla ilişkilendirilmesi fikri kullanılmıştır. Bu nedenle Hesiodos, Luvi tanrısının, Bronz Çağı'ndan Demir Çağı'na kadar yeni nitelikler kazanarak devam ettiğini gösteren bir tanık olarak nitelendirilebilir⁹⁵.

6. SONUÇ

Sonuç olarak, antik medeniyetler arasındaki siyasi, ekonomik, sosyal ilişkiler din unsurlarını da etkilemiştir. Antik dönemlerde doğadaki olayların nasıl olduğu konusundaki şüpheler neticesinde insanlar çeşitli doğaüstü varlık arayışına girmişlerdir. Örneğin depremlerin nedenlerinin bilinmediği bu dönemlerde insanlar, bu olayları yeraltında yaşayan karanlık varlıkların neden olduğunu düşünmüşlerdir. Bu gibi olayların meydana gelmesini önleyebilmek için de yeraltında bulunan bu varlıklara ritüeller düzenlenmiş; antik insanlar da bu ritüellerle arındıklarına inanmışlardır.

Diğer taraftan antik medeniyetlerin her biri çağdaşı olan medeniyetlerle bir şekilde etkileşim içerisinde olmuştur. Geçmiş medeniyetlerde olup bitenleri de anlamaya çalışmışlardır. Bu gibi nedenlerle bir askeri sefer esnasında, savaşlarda ya da göç hareketlerinde gidilen coğrafyada farklı inanış, ritüellerle karşılaşmışlar; ilgi duyduklarını kendi dinlerine aktarmışlardır. Bu aktarım çoğu zaman kendi dinlerinde yer alan inanış ya da ritüellere eklenmiş, bunun sonucunda kozmopolit ve karmaşık bir din yapısı oluşmuştur. Bununla birlikte insanların gittikleri coğrafyada ilk defa karşılaştıkları ve kendi dini yapıları içinde bir karşılığını bulamadıkları durumlarda, kökleri aslında başka coğrafyada bulunan bir tanrıyı, kendi dinlerine aktararak, sanki “kendilerine aitmiş” gibi panteonlarına eklemişlerdir. Bu duruma örnek olan Pegasos'un da Anadolu inanç sisteminden esinlenerek Yunan Panteonuna aktarılmış olduğunu söyleyebiliriz.

KAYNAKÇA

Akdoğan, Rukiye: “‘inan’ ile İlgili Yeni Bir Hititçe Tablet Parçası” *Tabularia Hethaeorum Heitologische Beitrage Silvin Koşak zum 65. Geburtstag*, Weisbaden 2007, s. 1-12.

AKT I, *Ankara Kültepe Tabletleri I*, TTK Yayınevi, Ankara 1990.

Akurgal, Ekrem: *Ege: Batı Uygarlığının Doğduğu Yer*, İzmir Yayıncılık İzmir Büyükşehir Belediyesi, İzmir 2000.

93 CTH 76, I, 1-2; Çeviri için bkz. Beckman 1999, s. 87.

94 CTH 76, III, 73-83; Çeviri için bkz. Beckman 1999, s. 91.

95 Hutter 2010, s. 237.

Albayrak, İrfan: “Kültepe Metinlerinde Geçen *nuwā’um* ‘Yerli’ Kelimesi”, Ömer Çapar’a Armağan Kitabı, Hel Yayıncılık, Ankara 2012, s. 1317.

Aro, Sanna: “Sanat ve Mimari”, *Luviler: Anadolu’nun Gizemli Halkı*, Çev. B. Baysal-Ç. Çidamlı, Kalkedon Yayınları, İstanbul 2010, s. 245-287.

Bardakcı, Kürşat: “Antikçağ’da Kayseri-Halep Arasındaki Yol Güzergâhları”, *Uluslararası Beşeri Bilimler ve Eğitim Dergisi* 4, 2018, s. 40-51.

Bawanpeyck, Daliah: “Hattuša Arşivlerindeki “Luvice” Dini Metinler”, *Luvi Uygarlığı: Anadolu ve Ege Arasında Kimlik, Kültür, Dil ve Din, Luvi Kimlikleri*, Cilt I, (Çev. Kıyal Eresen), Kalkedon Yayınları, İstanbul 2018, s. 171-187.

Beckman, Gary: *Hittite Diplomatic Texts*, 2nd Edition, Scholars Press, Atlanta 1999.

Bernal, Martin: *Black Athena Vol. III: The Linguistic Evidence*, Rutgers University Press, Piscataway, NJ 2006.

Bilgiç, Emin: “Anadolu’nun İlk Tarihi Çağının Ana Hatları İle Rekonstrüksiyonu”, *DTCF Dergisi*, Cilt VI, Sayı 1-2 (1948), s. 489-516.

Bilgiç, Emin: *Kapadokya Tabletlerinde Geçen Yerli Appellatifler ve Bunların Eski Anadolu Dilleri İçerisinde Yeri*, TTK Basımevi, Ankara 1953.

Bittel, Kurt: *Hattusha: Capital of the Hittites*, Oxford University Press, New York 1970.

Bryce, Trevor: *The Peoples and Places of Ancient Western Asia*, Routledge, London 2009.

Bryce, Trevor: “Tarih”, *Luviler: Anadolu’nun Gizemli Halkı* (Çev. B. Baysal-Ç. Çidamlı), Kalkedon Yayınları, İstanbul 2010, s. 41-116.

Bryce, Trevor, Birkett-Ress, Jessie: *Atlas of the Ancient Near East: From Prehistoric Times to the Roman Imperial*, Routledge, New York 2016.

Carruba, Onofrio: “Luwier in Kappadokien” in: *Rencontre Assyriologique Internationale* 38 (1992), pp. 251-257.

Collins, B. Jean: “Hittite Religion and the West”, *Pax Hethitica: Studies on the Hittites and Their Neighbours in Honour of Itamar Singer*, Wiesbaden 2010, pp. 54-66.

Collins, B. Jean: *The Cambridge Companion to Ancient Mediterranean Religions*, Cambridge University Press, 2013, pp. 95-115.

CTH, *Catalogue des textes Hittites*, Paris 1971.

Coulter, C. Russell, Turner, Patricia: *Encyclopedia of Ancient Deities*, Routledge, New York 2012.

Demirci, Kürşat: *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş, Tanrılar, Ritüel, Tapınak*, ayışığı kitapları, İstanbul 2017.

Durnford, Stephen: “Halklar ve Haritalar Nomenklatür ve Tanımlar”, *Luvi Uygarlığı: Anadolu ve Ege Arasında Kimlik, Kültür, Dil ve Din, Luvi Kimlikleri*, Cilt I, (Çev. Kıyal Eresen), Kalkedon Yayınları, İstanbul 2018, s. 47-76.

Durugönül, Serra: “Olba: Polis mi, Territorium mu?” *Likya II* (1995), s. 75-82.

Graves, Robert: *Yunan Mitleri: Tanrılar, Kahramanlar, Söylenceler*, (Çev. Uğur Akpur), Say Yayınları, İstanbul 2010.

Goetze, Albrecht: *The Hittite Ritual of Tunnawi*, Wipf and Stock, Oregon 2009.

Gonnet, Hatice: "II. Muwatalli'nin Mühürleri Üzerine Gözlemler", *Belleten LIV*, Sayı: 209 (1990), s. 9-17.

Haroutunian, Hripsime: "Some Speculations on the Function of the Beard among the Hittites", *Recent Developments in Hittite Archaeology and History: Papers in Memory of Hans G. Güterbock*, Eisenbrauns, Indiana 2002, pp. 43-52.

Hawkins, J. David: *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions. Vol. I. Inscriptions of the Iron Age* (Studies in Indo-European Language and Culture 8/1). Belin 2000.

Hawkins, J. David: "Yazılar ve Metinler", *Luviler: Anadolu'nun Gizemli Halkı* (Çev. B. Baysal-Ç. Çıdamlı), Kalkedon Yayınları, İstanbul 2010, s. 121-153.

Hawkins, J. David: "Luvilere Karşı Hititler", *Luvi Uygarlığı: Anadolu ve Ege Arasında Kimlik, Kültür, Dil ve Din, Luvi Kimlikleri*, Cilt I, (Çev. Kıyal Eresen), Kalkedon Yayınları, İstanbul 2018, s. 29-45.

Hesiodos: *Theogonia*, (Çev. Furkan Akderin), Say Yayınları, İstanbul 2018.

Hoffner, Harry: *The Laws of the Hittites: A Critical Edition*, Leiden 1997.

HT, *Texts in the Cuneiform Character From Tablets in the British Museum*, London 1920.

Hutter, Manfred: "Luvi Dininin Nitelikleri", *Luviler: Anadolu'nun Gizemli Halkı* (Çev. B. Baysal-Ç. Çıdamlı), Kalkedon Yayınları, İstanbul 2010, s. 193-244.

Karasu, Cem, Poetto, Massimo, Savaş, Ö. Savaş: "New Fragments Pertaining to the Hieroglyphic Luwian Inscription of Yalburt", *ArAn* 4, 2000, s. 99-112.

KUB, *Keilschrifturkunden aus Boghazköi*, Berlin 1921.

Liverani, Mario: *Myth and Politics in Ancient Near Eastern Historiography*, Cornell University Press, Ithaca 2007.

Macqueen, James: *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu* (Çev. E. Davutoğlu), Arkadaş Yayınevi, Ankara 2015.

Masson, Olivier: "Anatolian Languages", *The Cambridge Ancient History*, Cambridge University Press, 1991, pp. 666-687.

Melchert, H. Craig: "Luvian" *The Ancient Languages of Asia Minor*, Cambridge University Press, New York 2008, pp. 31-39.

Melchert, H. Craig: "Giriş-Prehistorya", *Luviler: Anadolu'nun Gizemli Halkı* (Çev. B. Baysal-Ç. Çıdamlı), Kalkedon Yayınları, İstanbul 2010, s. 19-39; "Dil" s. 157-191.

Mellaart, James: "The Late Monuments of Eflatun Pınar and Fasıllar near Beyşehir", *Anatolian Studies*, Vol. 12, London 1962, pp. 111-117.

Mouton, Alice, Rutherford, Ian, Yakuboviç, Ilya: "Giriş", *Luvi Uygarlığı: Anadolu ve Ege Arasında Kimlik, Kültür, Dil ve Din, Luvi Kimlikleri*, Cilt I, Çev. Kıyal Eresen, Kalkedon Yayınları, İstanbul 2018, s. 7-26.

Nagy, Gregory: *Greek Mythology and Poetics*, Cornell University Press, Ithaca, New York 1992.

Neumann, Günter: "Lykisch", *Altkeinasatische Sprachen*, Leiden 1969, pp. 358-395.

Postgate, Nicholas-Stone, Adam: “Luvi Tapınağı? Kilise Tepe’deki Stel Yapı”, *Luvi Uygarlığı: Anadolu ve Ege Arasında Kimlik, Kültür, Dil ve Din, Luvi Kimlikleri*, Cilt I, (Çev. Kıyal Eresen), Kalkedeon Yayınları, İstanbul 2018, s. 205-226.

Pekman, Adnan: *Eskiçağda Bazı Anadolu Şehirlerinin Tanrı ve Kahraman Ktistes’leri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1970.

Raimond, Eric: “Hellenization and Lycian Cults during the Achaemenid Period” *Persian Responses: Political and Cultural Interaction with(in) the Achaemenid Empire*, The Classical Press of Wales, Swansea 2007, pp. 143-162.

Savaş, S. Özkan: “Hititler’de Fırtına Tanrısı” ile” Boğa Kültü” Üzerine Bazı Gözlemler ve Yorumlar”, *AnAr* 5, 2002, s. 97-170.

Singer, Itamar: “The failed reforms of Akhenaten and Muwatalli”, *BMSAES* 6, 2006, pp. 37-58.

Stoll, H. Wilhelm: *Handbook of the Religion and Mythology of the Greeks*, Francis & John Rivington, London 1852.

Ten-Cate, Houwink: *The Luwian Population Groups of Lycia and Cilicia Aspera During the Hellenistic Period*, Brill, Leiden 1961.

Ünal, Ahmet, Girginer, K. Serdar: *Kilikya-Çukurova: İlk Çağlardan Osmanlılar Dönemine Kadar Kilikya’da Tarihi Coğrafya, Tarih ve Arkeoloji*, Homer Yayınları, İstanbul 2007.

Weeden, Mark: “Orta Anadolu’daki Luvi Toplulukları-Mühürlerde Adlar, Metinlerde Adlar, Kim Bu İnsanlar?” *Luvi Uygarlığı: Anadolu ve Ege Arasında Kimlik, Kültür, Dil ve Din, Luvi Kimlikleri*, Cilt I, (Çev. Kıyal Eresen), Kalkedeon Yayınları, İstanbul 2018, s. 77-93.

Yakuboviç, Ilya: “-Wiya Eki Taşıyan Anadolu İsimleri ve İmparatorluk Luvicesi Adbiliminin Yapısı”, *Luvi Uygarlığı: Anadolu ve Ege Arasında Kimlik, Kültür, Dil ve Din, Luvi Kimlikleri*, Cilt I, (Çev. Kıyal Eresen), Kalkedeon Yayınları, İstanbul 2018, s. 95-135.

Zangger, Eberhard: *Luvi Uygarlığı: Ege’nin Bronz Çağındaki Eksik Halka*, Ege Yayınları, İstanbul 2019.

EK-I: Luvi Coğrafyası

EK-II

a: II. Muvatalli Mühür Baskısı (Singer 2006, Fig. 4)

b: II. Muvatalli ve Danuhepa'nın Mühür Baskısı (Singer 2006, Fig. 5)

EK-III

a: Pegasos'un Betimlendiği Bir Sikke
(<https://www.mfa.org/collections/object/stater-of-corinth-with-pegasos-2771>)

b: Bir Oinochoe Parçasında Pegasos (<https://www.mfa.org/collections/object/fragment-of-an-oinochoe-154084>)

Doç. Dr.
Ali GÜVELOĞLUUniversity of Recep Tayyip Erdoğan
Dept. Of History (Ancient History)
guveloglu@hotmail.comORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9114-7272>

Eser Geçmişi / Article Past: 5 Nis 2019 / 11 Nis 2019

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.549966>

Orjinal Makale / Original Paper

An Approach on Tarhana and its Similarity to Hittite word GA^Ataraşganna

Tarhananın Hititçe GA^Ataraşganna Kelimesi İle Benzerliği Üzerine Bir Yaklaşım

Abstract

The soup termed terhâne, tarhana, trachanás or tarhonya, which is prepared by mixing flour, milk/yoghurt, and various spices and fermenting them together, is a well-known food in Middle East. Tarhana is a food that can be crushed into a powder form and carried in this way, and it can be cooked anywhere by mixing it with some hot water. The naming criteria of this food, which is considered to have Persian origins, remain unclear. The literature focuses on terhâne in Persian and *tracta* in Latin. In addition to naming, discussions regarding the period in which the food first appeared are ongoing. The twelfth century, which is the date suggested by the sources is quite late for this kind of food that can be prepared with simple ingredients. This study argues that the food was named based on dairy products, which are included in its ingredients, and that it still has the names derived from the same root. Among the words considered from this point of view, the word GA^Ataraşganna, found in Hittite cuneiform tablets, which is understood to be about milk and dairy products, may have served as a basis for the names given above.

Keywords: Tarhana, Tracta, Trachanás, GA^Ataraşganna, Kishk, Anatolian Food, Hittite, Milky soup, Grain soup, Colostrum.

Öz

Un, süt / yoğurt ve çeşitli baharatların bir arada fermente edilip kurutulmasıyla elde edilen terhâne, tarhana, trachanás ya da tarhonya isimli çorba çabuk hazırlanan yiyecekler arasında iyi bilinenlerdendir. Tarhana toz haline getirilip taşınabilen ve istenilen her yerde bir miktar sıcak suya katılarak pişirilebilen bir yiyecedir. Orijini Pers kültürüne dayandırılan bu yiyeceğin isimlendirilmesinde hangi kriterlerin rol oynadığı henüz netlik kazanmamıştır. Çalışmalar Pers dilindeki terhâ-

ATIF: GÜVELOĞLU Ali, "Tarhananın Hititçe GA^Ataraşganna Kelimesi İle Benzerliği Üzerine Bir Yaklaşım", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 5/1 (Nisan-2019), s. (110-121)

CITE: GÜVELOĞLU Ali, "An Approach on Tarhana and its Similarity to Hittite word GA^Ataraşganna", *Journal of History and Future*, 5/1 (April- 2019), pp. (110-121)

ne ile Latince *tracta* üzerine yoğunlaşmış durumdadır. İsimlendirme dışında yemeğin ortaya çıktığı dönem konusunda da tartışmalar devam etmektedir, basit girdilerle hazırlanabilen bir yemek için kaynakların ortaya koyduğu M. S. 12. yy. oldukça geç bir dönemdir. Bu çalışma yemeğin girdilerden birisi olan süt ürünlerine göre isimlendirildiğini ve hala aynı kökten türetilen isimler taşıdığını iddia etmektedir. Bu bakış açısıyla ele alınan kelimeler arasında Hitit çivi yazılı metinlerinde süt ve süt ürünleriyle ilişkili olduğu anlaşılan ^{GA}taraşgannanın yukarıdaki isimlere köken teşkil etmiş olabileceği üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Tarhana, Keşkek, Hitit, Ekşi süt, Eski Anadolu Yemekleri, Ağız sütü.

Introduction

As nutrition is essential for humankind, organising it in a more practical manner and shifting towards easier to prepare and more filling food using the available resources must have been due to living conditions. Ancient Egyptians discovered a way to make bread by leaving crushed barley in water to soften it and baking it afterwards. When the same mixture was left under the sun for a longer duration instead of being baked, they discovered an early example of beer.¹ The only differences between these two products were the duration of fermentation and baking. Humankind was aware that they could make different types of food using the same ingredients. A similar process might have occurred with bread and tarhana in places where people used wheat instead of barley. Bread dough is fermented and baked in an oven, and when it is prepared this way, it becomes a product that needs to be consumed in a short time. However, if the fermentation is kept short and the mixture is sun-dried, it can be stored for an extended period of time and can be consumed any time after being cooked in hot water. Foods with such properties were either prepared as provisions for winter and stored or they were used for military expeditions and long journeys. The food that was called kishk or kashk by Persians was one of the best-known examples of such food. Studies indicate that these types of food were given names derived using the consonants ‘t-r-h-n’ in Anatolia and in the region to the west of it. Even then, the twelfth century, the date suggested for the origin of tarhana, whose main ingredients are crushed grain and sour milk, must be a very late estimate because before this date, much more complex food that could be stored for longer periods were prepared in Anatolia and Egypt (and practically all over the world).² Approaching the duality between the origins of tarhana and its nomenclature from a new perspective and perhaps establishing a connection between its taste and name might help clarify the issue. There are many possible civilizations and societies that might have played a role during this process. If its roots reach further back, I believe that the Hittites, who knew how to ferment grain with products such as cheese and milk,³ were very well-equipped to accidentally discover this food.

In modern Turkey, the grain-based ingredient for making the soup known as tarhana is prepared differently in almost all regions. It is prepared in autumn and stored to be consumed in winter.

1 John P. ALCOCK, **Food in the Ancient World**, London, 2006, p. 137; Reay TANNAHILL, **Food in History**, New York, 1988, p. 48.

2 Jean Louis FLANDRIN, “The Humanization of Eating Behaviors”, **A Culinary History of Food**, J. L. Editors: FLANDRIN, M. MONTANARI, Translated From French to English by C. Botsford et al., New York, 2013, p. 13.

3 Güngör KARAUĞUZ, **Hititlerde Ekmek**, İstanbul, 2006, p. 70.

When a small amount of tarhana is boiled in enough water, a thick and filling soup is prepared.⁴ Although tarhana preparation habits vary by region in Turkey, the main steps are usually the same. First, the grains are crushed or ground, then they are flavoured with onions, tomatoes (tomatoes were added to the recipe much later after arriving from the new world) and various spices, and yoghurt is added with a 35-40% ratio to the main ingredient wheat, and then the mixture is thoroughly kneaded. The resulting mixture is laid on a flat surface or divided into palm-sized pieces and left to dry under the sun. Those who want to make their tarhana tastier and more nutritious add in ingredients such as boiled and crushed chickpeas, verjuice, pomegranate sour sauce, coarsely ground wheat, and red pepper. The purpose is to ferment the grain with milk or yoghurt to achieve a sour taste. The vegetables included in the ingredients are selected to make the soup rich in vitamins. Today, in the north-western regions of Turkey, milk is also used for fermentation instead of yoghurt, which is a practice that supports the thesis that is proposed in this article. Similarly, today, Greek Cypriots use both ingredients at the same time to take advantage of milk's fermentation and yoghurt's sourness.⁵

This article does not intend to contribute to the discussion on the recipe and variations of tarhana since from Inner Asia to Central Europe, almost all villages argue that their method is the best. Another commonly accepted idea is that the tarhana tradition and name comes from Persia. My goal is to offer a new suggestion on nomenclature based on historical and linguistic evidence. The study is based on linguistic and historical data dating back to the 2nd millennium BCE in the Near East, where the oldest traces of agriculture and husbandry can be found. The region displays the earliest traces of urbanization in addition to agricultural activities while the said time period features multiple spoken and written languages as well as large migratory movements. Reaching a conclusion on the matter by analysing the linguistic traces in the Persian may be very easy yet also very deceiving at the same time. Therefore, before reaching a final conclusion, an analysis of the now extinct languages that used to be spoken in the region will be helpful. The probable names given to the very basic ingredients that must be included in the simplest tarhana recipes in these languages were used as the basis of reasoning.

Discussions on Naming a Food

The first and the strongest theory on the origins of tarhana posits that it is a food which originated from Persia and was spread westward with the influence of the Turks. However, the argument proposed by those who aim to confirm this theory, which is based on the equivalence of tarhana with *kaşk/kashk/kishk/kişik* and words derived from this root, has not always been accepted. Words derived from the consonants Ksk or kshk are seen in all Indo-European, Semitic, Altaic, and Caucasian language families, and today they have lost their initial meanings. Sallenave states that the word *kaşk* was first seen in an Armenian text from the fifth or sixth century as *k'aşken* and this word was derived from the word *kaşkîn* in Pahlavi.⁶ The word used to mean barley bread in those times. The word disappeared until the tenth century, and around this time it appeared a few times in Ferdowsi's *Shahnameh* as barley bread (*nan-ı kaşkın*). There is no enlightening information related to its content, and in the twelfth century, it appears as porridge with the name *kaşkbâ*,

4 Zümür NAHYA, "İl İl Çorbalarımız", **Türk Mutfak Kültürü** Üzerine Araştırmalar, Editor: K. Toygar, Ankara, 1999, p. 201.

5 William Woys WEAWER, "The Origins of Trachanás: Evidence from Cyprus and Ancient Texts", **Gastronomica**, vol. 2, No. 1, 2002, p. 42.

6 Françoise Aubaile SALLENAVE, "Al-Kishk: the past and the Present of a Complex Culinary", **A Taste of Thyme Culinary Cultures of the Middle East**, Editors: Sami ZUBAIDA, Richard TAPPER, New York, 2000, p. 106.

as a soup with the name âb-ı kaşk, and as a dish with the name âş-ı kaşk.⁷ In this process, the word lost its meaning of barley bread but still referred to a product that contains grains. In the twelfth century, the word lost its meaning of grain content and referred to curdled milk or sour milk. In the same century, in the Arab world, it was the name given to water leftover after curdling instead of the curdled water. The same word was used for products that were prepared by the fermentation of grains and dairy products. In short, the words derived from the consonants -ksk or -kshk were used to refer to 1) bread, 2) grain dishes, and 3) fermented food produced by mixing grains and milk; and the food we know today as tarhana was named as a food belonging to the third group.⁸ According to A. Davidson, the food is known as *kashk* or *kishk* in the Near East today broadly referred to the food prepared by mixing barley or wheat flour with sour milk or yoghurt and leaving it to ferment under the sun.⁹ However, there is no explanatory information on which ingredients served as the basis for the nomenclature of the food.

As can be seen in the texts, the word lost its grain connotation quickly and was mostly used to refer to grain-based food fermented with milk, milk, dairy products, and curdled milk. Today it is used in Iran, Pakistan, Turkey, and the Arab world to mean dried yoghurt or sour milk. Keş derived from *Khisk* is used in Turkey to refer to yoghurt or curdled milk, and it is known as ayran, yoghurt or dry curdled milk in other languages in the region.¹⁰ The general information so far indicates that *kishk* does not always mean tarhana, but the food we call tarhana today was once named *kashk* or *kishk* in Persian. The origin of the word *Kashk* is also disputed. Derived by being combined with Sumerian ideogram ^{NINDA}, meaning bread, the word ^{NINDA}KASKAL, which meant ‘traveler’s bread’ was used with the same meaning in the Hittite language, which belongs to the Indo-European language family like Persian.¹¹ In this regard, it appears to be quite similar to *k’aşken*, which was the name of barley bread in the fifth-sixth centuries, both phonetically and semantically. However, there is not enough evidence to say that the two are the same. Nevertheless, if we also take *kiştu*, which is a type of bread in Hittite,¹² into account, it can be argued that the names given to food such as *kaşk/kashk/kishk/kişik* date much further back.

The name tarhana, which is believed to have originated first as a derivative of *khisk* and later have gone through a name change, first appears in the dictionary of twelfth century dictionary author Al-Zamakhshari. In the same century, it was also known among the Turks with the same name. When Malik Danishmend of the Danismend Beys married Byzantine Princess Gülnuş Banu, during the seven-day long wedding ceremony, the guests were served tarhana soup in addition to tens of other dishes.¹³ This new(?) food entered Ottoman royal cuisine starting from the fifteenth century and established a place for itself. Tarhana was cooked with cheese, eggs, and meat for the sultans, and sometimes cheese and eggs were used together.¹⁴ Although this tradition has mostly been abandoned in Turkey, people cook tarhana with halloumi cheese in Cyprus and Greece.¹⁵

It is believed that this new name tarhana was a deformation of *terhâne*, *terhîne* or *terhuvâne*;

7 Ibid., p. 108.

8 Ibid., p. 131.

9 Alan DAVIDSON, *The Oxford Companion to Food*, Oxford, 2014, p. 441.

10 Françoise Aubaile SALLENAVE, “*Al-Kishk: the past and the Present...*”, p. 112.

11 Ahmet ÜNAL, “^{NINDA}KASKAL”, *Hititçe-Türkçe/Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, Ankara, 2016, p. 268.

12 Ibid., p. 284.

13 Pryscilla Mary IŞIN, *Avçılıktan Gurmeliğe Yemeğin Kültürel Tarihi*, İstanbul, 2018, p. 208.

14 Ömer Lütfi BARKAN, “İstanbul Saraylarına ait Muhasebe Defterleri”, *Belgeler*, vol. IX, No. 13, 1979, p. 190.

15 Andrew DALBY–Rachel DALBY, *Gifts of the Gods: A History of Food in Greece*, London, 2017, p. 159.

the Turks learned it and transformed it to tarhana and spread it to Anatolia (tarhana), Greece (trachanás), and Hungary (tarhonya).¹⁶ This claim poses no historical problems as the expansion of the Turks appears proportional to the dissemination of the word. The author of an informative article on tarhana, C. Perry,¹⁷ also states that the word is pronounced *tarkhâna* or *tarkhîna* in Persian and supports the claim that it was spread westward by the Turks. However, there is no study which explains the root of *Terhâne* and other words in the Persian. Investigating the traces of the word in the Byzantine period, A. Bryer agrees with others that the word tarhana is Persian, yet he considers its dissemination in the West problematic.¹⁸ In particular, he argues (p. 4) that the word trachanás in Greek was known before the Turkish hegemony started in Anatolia. He cites the use of the word in Imbros, Euboa, and Pontos dialects as evidence. In the same article, the author defines trachanás as a combination of tarhana with an old recipe called *trágos* (soaked balls of dough that were left to dry). Thus, Bryer dates the word tarhana further back because the close relations between Persians and the Byzantine Empire could have only started during the Byzantine-Sassanian wars, which took place as a series of conflicts between the years 421-651 CE.¹⁹ Another possibility is that the Byzantines might have learned about this word before the Turks arrived in Anatolia through their relations with Islamic communities.²⁰ A. Dalby agrees with Bryer that *trágos* was known in Greece before Ottoman rule.²¹ He also states that today balls of dough are soaked with milk instead of water, which brings them one step closer to tarhana.

The second important argument of individuals, who wish to clear up the issue of origins, is the similarity/equivalence of *tarcta*, which is encountered in the works of Roman authors, and tarhana. However, we lack the sufficient explanatory information to back this claim up. First of all, the meaning of the Latin word is yet unclear and Glare's dictionary provides no information on this issue. When the works of Antiquity authors like Cato and Apicius were translated into English, *tracta* was usually translated as pastry or noodle. Cato uses *tracta* as an intermediary ingredient in *placenta* recipes.²² In the same passage, the required ingredients and steps to prepare *tracta* are listed as follows: 2 pounds of wheat flour for the crust, besides them 4 pounds of flour and 2 pounds of prime groats are needed for the *tracta*. To make ready *tracta* first soak the groat in water, take them when they are fully softened take them in a mixing bowl and drain well. When it is thoroughly kneaded, work in the 4 pounds of flour. Make a dough and shape *tracta* from this dough. Place them in a wicker basket where they can dry out. When they are dry, arrange them evenly. Cover them with an oily cloth, when they are moulded it means *tracta* is ready.²³ Cato's instructions are clear; these are nothing more than oiled and dried balls of dough, and they contain no dairy products or spices that can induce fermentation. Therefore, these cannot be expected to be the same as tarhana. The discussion should focus on whether *tracta* turned into a general term used to refer to dried pastries. To complete *Placenta*, a mixture of 14 pounds of cheese and 4.5 pounds of honey is prepared. After the oven and the mould is prepared, crushed *tracta* is laid on the bottom and the cheese-honey

16 Françoise Aubaile SALLENAVE, "Al-Kishk: the past and the Present...", p. 131.

17 Charles PERRY, "Tracta/Trahanas/Kishk", **Petits Propos Culinaires**, vol. 14, 1983a, p. 59.

18 Anthony BRYER, "Byzantine Porridge", **Studies Medieval History Presented to R.H.C. Davis**, Editors: Henry M. HARTING, R. I. MOORE, London, 1985, p. 3.

19 Gene R. GARTHWAITE, **The Persians**, UK, 2005, p. 103.

20 Shaun HILL–Anthony BRYER, "Byzantine Porridge Tracta, Trachanás and Tarhana", **Food in Antiquity**, Editors: J. WILKINS et al., Exeter, 2003, p. 52.

21 Andrew DALBY–Rachel DALBY, **Gifts of the Gods...**, p. 135.

22 CATO, **On Agriculture**, Translated from Latin by W. D. Hooper, H. B. Ash, Cambridge et al., 1935, 76.

23 Ibid., 76.

mixture is added on top of it; this is repeated until all ingredients are used, and a complete *tracta* is placed on top. Then, the preparation is baked in an oven. It is understood that *tracta* is not a stew-type dish but rather a dried material that is cooked in the oven. I was unable to determine what makes this dry material, which consists of just flour and water, so valuable. Secondly, the lack of a liquid ingredient that would allow *tracta* to cook was another significant issue.

The Ancona bread of the Picentes mentioned by Pliny's *Natural History* also contained *tracta*; however, unlike Cato's, this bread was not baked in an oven but was cooked in pans instead.²⁴ Our next reference related to this ingredient, which we cannot clearly identify, is Athenaeus's canonical work *Deipnosophistae*.²⁵ When describing the pan bread called *artogalanon*, which is also termed *kapuria* or *tracta*, the author mentions that some wine, pepper, milk, and either oil or lard are used. Of course, he does not feel the necessity to add flour, water, and salt to the list of ingredients and provides no information on whether the bread is fermented or not. However, we know that *kapuria* is a thin, pan-cooked bread.²⁶ From the limited amount of information provided by Athenaeus, we still cannot say anything about *tracta*. However, the fact that fermenting milk and spices are added to the recipe shows that there is a divergence from the *tracta* tradition introduced by Pliny.

Tracta appears differently in Apicius's work *De re Coquinaria*. Although they are in the form of dry balls of dough like Pliny's recipe, this time they are cooked in a liquid and mostly used to thicken sauces. In the English translations of the cookbook of Apicius, for one of the dishes called 'pottage', the steps to follow for a good *tracta* sauce are given as follows: put some milk and water in a new pan, heat them together and crumble 3 disc of dried *tracta* in them, stir while adding some more water, when it is cooked add some honey when it is still over the fire. You may use sweet-wine cakes instead of honey.²⁷ This recipe draws *tracta* close to classical grain-based soup ingredient. Particularly, if it is prepared with Athenaeus's recipe containing milk, oil, and pepper, it can be claimed to be a close relative of tarhana. In another recipe, a cut and cleaned whole chicken *liquamen* is cooked in a mixture of oil and wine. In a separate pot, a mixture of milk, water, and honey is heated for the sauce. Then some *tracta* is crumbled into the sauce and cooked carefully without overcooking. When the sauce thickens, the cooked chicken is placed in this mixture, fully coated, and the cooking continues.²⁸ In a third recipe, Apicius pours the *tracta* sauce, which is thickened after being cooked in a mixture of pepper, honey, and wine, over the fried pork before serving.²⁹

It is clear that *tracta* went through formal changes in the period from Cato to Apicius.³⁰ Therefore, researchers that studied *tracta* reached different conclusions. Some considered it to be an ancestor of pasta while others considered it to be a kind of noodle or a different pastry. On the other hand, J. Solomon claimed it was a dessert.³¹ The fact that different recipes use ingredients such as milk and honey for cooking made him arrive at this conclusion. At some point in history,

24 Pliny, **Natural History**, Translated from Latin by. H. Rackham, Cambridge et al., 1950, XVIII. 106.

25 Athenaeus, **The Learned Banqueters**, Translated from Latin by. S. D. Olson, Cambridge et al., 2006, III. 113 d.

26 Anthony BRYER, "Byzantine Porridge...", p. 5.

27 Marcus Gavius APICIUS, **A Critical Edition with an Introduction and English Translation**. Translation from Latin by. C. Grocock, S. Grainger, London, 2006, V. 1. 3.

28 Ibid., VI. 8. 13.

29 Ibid., VIII. 7. 5.

30 Andrew DALBY, **Food in the Ancient World Fom A to Z**, London, 2003, p. 251.

31 Jhon SOLOMON, "Tracta: A Versatile Roman Pastry", **Hermes**, vol. 106, No. 4, 1978, p. 540.

tracta may have been used as an ingredient for desserts. However, this does not make it a dessert on its own.

Those who have tried to establish a connection between Latin *tracta* and *trachanás* cooked in contemporary Greece have no other proof except the texts cited above and the partial similarity in the nomenclature. In his note written in response to C. Perry's article on *tracta*,³² C. Conran expressed that there might be a connection between *tracta* and *trachanás* in Modern Greek.³³ Perry wrote another piece and stated that no historical connection may be established between the two despite the similarity in names and argued that *trachanás* is a Persian food like *kishk*.³⁴ Even though the subject was brought up a few more times, none of the claims came to fruition to prove that the Greeks took Latin *tracta* and continued to cook it until the present day.

A third and less frequently cited theory argues that *tarhana* and similar foods were known in Anatolia since the Neolithic Age (11,000-5,500 BCE). A. Uhri reports that oxalate enzymes, which arise from the fermentation of grains, were found in 6 troughs with a 160-240-litre capacity that were used in Göbekli Tepe around 11,000 years ago.³⁵ Furthermore, scapulae belonging to wild asses were found by the troughs and in the nearby areas. It is believed that these were used for mixing, which leads to the theory that grains like barley and wheat were fermented and mixed. Uhri believes that these troughs were used to make the earliest examples of *tarhana*. However, we do not have any proof as to whether these mixtures were solid or liquid. Therefore, residents of Göbekli Tepe may have come up with the ancestor of beer rather than *tarhana*. Uhri also proposes a theory on nomenclature and points out that the words related to fermented foods, such as "salted fish, pickle or vinegar seller", were derived from the consonants 'trh' in Ancient Greek and suggests that *tarhana* and similar words might come from a process (which means to ferment).³⁶ However, since we do not know the language used by the residents of Göbekli Tepe, it is impossible to claim that an unknown language had an influence on the Indo-European language family. Indeed, Uhri's suggestion seems reasonable because it covers the region in which agriculture and husbandry emerged, yet it still lacks a foundation due to inadequate data. W. W. Weawer shares similar views with Uhri and claims that the food named *anse.se.a.a* in Assyrian could be a fermented grain food similar to *tarhana* but states that the data to prove this claim does not exist.³⁷ Weawer also points out that *tarhana* might be found anywhere with milk and grains, and in fact, *tarhana* must have originated when the first grains were harvested.

In light of the information above, it can be said that fermented grain-milk mixtures prepared by soaking in water, such as *kishk*, *tarhana*, and *trachanás*, have historical and linguistic ties with one another. Arguing that this highly nutritious, easy to prepare food, which combines the dairy products of nomadic cultures and grain products of sedentary societies, emerged suddenly and from a single point of origin would mean a denial of culture's ever-improving progression. On the other hand, we do not have much data to determine the origin of *tarhana*. The Hittites, who established an empire at the centre of modern Anatolia in the first quarter of the 2nd millennium BCE and who used one of the oldest Indo-European languages, consumed milk and dairy products like nomads

32 Charles PERRY, "What was Tracta?", *Petits Propos Culinaires*, vol. 12, 1983b, pp. 38-39.

33 Caroline CONRAN, "Tracta and Trachanas", *Petits Propos Culinaires*, vol. 13, 1983, pp. 76-77.

34 Charles PERRY, "Tracta/Trachanas/Kishk", pp. 58.

35 Ahmet UHRİ, *Anadolu Mutfak Kültürünün Kökenleri*, İstanbul, 2016, p. 45.

36 Ibid., p. 46-47.

37 William Woys WEAWER, "The Origins of Trachanas....", p. 44.

and grain-based food like sedentary societies.³⁸ In addition, they knew of ingredients like wheat (kant/kanza), milk (menuwa), and chickpeas (GÚ.GAL- zinail), which are still required for even the most complex tarhana recipes today. Furthermore, the Hittites knew how to ferment grains. For example, they used fermented millet to prepare a drink called zythum; they also fermented bread dough.³⁹ They had a dish called zannu, which was prepared with fermented barley (p. 191). Pickles and wine were other fermented foods prepared by the Hittites. Moreover, they knew of spices with the names GI.DÚG.GA, ÚUD.TIR. BABBAR, ÚUD.TIR.GE₆; so, the only questions remaining are whether they combined these ingredients, and if they did, what they named this mixture.

The ideogram ^{GA}tarašganna, which is found in a fortune text in KUB 5.5 i. 21 and iv. 13, can be translated as the first milk of the mother (*colostrum*) or as a dairy product. It is clear that the Sumerogram ^{GA} should be read as milk;⁴⁰ the subsequent ideogram tarašganna gives the meaning of mouth or beginning, so it can be translated as the first milk of the mother, i.e. colostrum, or with a different approach as an unidentified dairy product. Without the Sumerogram ^{GA}, which means milk, the word written as tar-aš-ga-ni-ia-u-wa-an-za means the mouth of a new-born baby.⁴¹ As a contemporary of the Hittite language, the Akkadian language was common in Anatolia as it was in Mesopotamia, and for grains it used words like aldu(m), asnan, se'u(m),⁴² and for milk it used words like hilpu/hilabnu that were derived with the consonants 'hlp' while kisimmu meant sour milk and ser pet u was used for barley soup made with milk or oil.⁴³ For unidentified dairy products, the words sie iskurratu or iturru were used. Since no words that start with the root tara... are related to dairy products or grains,⁴⁴ it is very unlikely that this language named tarhana. Furthermore, none of the surviving words of the Hattian language, which is an older language from Anatolia,⁴⁵ and none of the tablets written in the island of Crete in the 2nd millennium BCE with the Linear B script contain words for grains or dairy products that resemble this sound.⁴⁶ Traces of tarašganna or words derived from this root are not found in the language of the Assyrians, who ended the Late Hittite Kingdoms and were brought down by the Persians.⁴⁷ The reason for this may be due to the fact that Assyrian, which belongs to the Semitic language family, completed its development a long time before they encountered the Hittites and Late Hittite Kingdoms.

One of the words that led me to think that ^{GA}tarašganna, which means colostrum, is related to grains is the verb tarš in the Hittite language, which means grinding/drying grains. According to Hoffner, it goes back to the Sanskrit verb *trsta* and *terreo* = drying the grain in Latin, *tersomai* = drying in Greek and with the same meaning, *dürr*, *dörr*, *darne* in German, and *thirst* in English

38 Ali GÜVELOĞLU, "Eski Doğu Toplumlarında Beslenme ve Damak Tadı", *Cahit Günbattı'ya Armağan*, Editors: İ. ALBAYRAK et al., Ankara, 2015, pp. 128-130.

39 Harry A. HOFFNER Jr., *Alimenta Hethaeorum: Food Production in Hittite Asia Minor*, USA, 1974, p. 55, 116.

40 Ahmet ÜNAL, "GA", *Hititçe-Türkçe/Türkçe-Hititçe...*, p. 124.

41 *KBo* 10. 37. i. 61; ii. 24.

42 Mark WEEDEN, "The Akkadian Words for "Grain" and God Haya", *Die Welt des Orients*, vol. 39, 2009, p. 82.

43 Leonid KOGAN, "Proto-Semitic Lexicon", *The Semitic Languages: An International Handbook*, Editor: S. WENINGER, Berlin, Boston, 2011a, p. 240; Leonid KOGAN, "Proto-Semitic Phonetic and Phonology", *The Semitic Languages: An International Handbook*, Editor: S. WENINGER, Berlin, Boston, 2011b, p. 111.

44 Karl HECKER-Walter SOMMERFELD, *A Concise Dictionary of Akkadian*, Editors: J. Black, A. GEORGE, N. POSTGATE, Wiesbaden, 2000, p. 45.

45 Ahmet ÜNAL, *Hititçe-Türkçe/Türkçe-Hititçe...* p. 890.

46 Paul HALSTEAD, "Late Bronze Age Grain Crops and Linear B Ideograms", *The Annual of the British School at Athens*, vol. 90, 1995, pp. 229-232.

47 See Martha T. ROTH et al., *The Assyrian Dictionary*, vol. 19, Chicago, 2006, p. 49.

come from the same root; this means that the verb is directly related to grinding and drying.⁴⁸ The relationship between the verb tarš and taraşganna made me think that the relationship between ground grain and dairy products may not just be about the physical environment but rather the words might have been intermingled, as well.

As a dairy product, ^{GA}taraşganna might have been used for the fermentation of various grains, and it might have lent its name to the resulting product. Although there are no extensive studies on the practices of the Hittite periods, it is a known fact that they used to name foods based on their taste.⁴⁹ This is especially evident when it comes to bread and grain products.⁵⁰

Historical Process Behind Names

The Hattians, who resided in Central Anatolia prior to the Hittites, were erased from history with the very few words they left behind. Looking at these words, all of which can be found in Hittite texts, it is impossible to draw conclusions on their eating and culinary habits.⁵¹ Between the years 1640-1190 BCE, the Hittites conquered and expanded the area they lived in, and they organized raids into Mesopotamia, Syria, and Palestine regions while defending against incoming attacks. Therefore, the Hittites were the ones responsible for the establishment of political, commercial, cultural, and social ties between Anatolia and this region. They utilized the rich livestock and agricultural resources of Anatolia well and created an excellent nourishment style for themselves.⁵² In the 1190s BCE, once the Hittite Empire collapsed, the local people moved to the east and the south, taking their know-how with them, and they settled in South-eastern Anatolia, Iraq, Iran and Syria. These settlements are called Late Hittite Kingdoms. At the places they went, they used the old Hittite writing system, namely hieroglyphic writing. The Anatolian lands they left behind had no written documents for around two centuries. In the 890s BCE, the Urartian people started to produce written documents in Eastern Anatolia.⁵³ Later, in the first half of the 1st millennium BCE, Anatolia experienced a relative dark age and almost no written documents were produced in this period. In the Hellenistic (330-30 BCE) and Roman periods (133 BCE – 395 CE), Anatolian lands once again saw an influx of written documents, but these were mostly political writings and inscriptions which dealt with the public sphere. Even the Romans, who normally enjoyed writing about daily life, hardly produced any works that discussed daily life in Anatolia. The lack of a tarhana or taraşganna tradition or name in Anatolia might be the result of the internal dynamics of the period that followed the fall of the Hittites, as this period was too hectic to be writing about the dynamics of daily life or eating habits. The locations settled by Late Hittite Kingdoms, such as Kummukh, Carchemish, and Pattin, were first captured by the Assyrians and later by the Persians (sixth century BCE), and a new lifestyle emerged here.⁵⁴ It may be suggested that the interaction and word exchange between the Hittite and Persian languages were not related due to direct interaction but rather successive settlements.

48 Harry A. HOFFNER Jr., *Alimenta Hethaeorum...*, p. 142.

49 Ahmet ÜNAL, *Anadolu'nun En Eski Yemekleri*, İstanbul, 2007, p. 135.

50 Güngör KARAĞUZ, *Hititlerde Ekmek...*, pp. 96-100; Asuman ALBAYRAK, Ahmet UHRİ, Ülkü M. SOLAK, *Hittite Cookery: An Experimental Archeological Study*, İstanbul, 2008, p. 101.

51 Ekrem AKURGAL, *Anadolu Kültür Tarihi*, Ankara, 2000, pp. 15-16.

52 Ali GÜVELOĞLU, "Eski Doğu Toplumlarında Beslenme...", pp. 128-30.

53 Mirjo SALVINI, *Geschichte und Kultur der Urartaer*, Dramstadt, 1995, p. 22.

54 Marc Van De MIEROOP, *A History of the Ancient Near East*, UK, 2007, p. 230; Pierre BRIANT, *From Cyrus to Alexander: A History of the Persian Empire*, Translated from German to English by Peter T. Dannels, Wionna, 2002, p. 27.

Results

Above, we have seen that the Persian food *kishk*, which was the name of thick grain dishes, later evolved to refer to dried dairy products like *keşk*, *keş*, *kiş*. ^{GA}taraşganna that is used to mean colostrum, milk, and dairy products in the Hittite language, which belongs to the Indo-European language family like Persian, might have the same connection we observe with *kishk/keş*. Therefore, after mixing and fermenting crushed grains with certain types of milk and fermenting them, the Hittites may have named the product after the dominant taste resulting from the fermentation instead of the type of grain, which is the main ingredient, and they may have called this product *taraşganna*. On the other hand, the Hittites knew of the determinative TU₇, which meant soup-stew, and they used this determinative when they were deriving names for soups. For example, TU₇ A meant liquid clear soup, TU₇ A.UZU.GUD meant beef stew, TU₇ BA.BA.ZA meant crushed barley soup, TU₇ GÚ.GAL meant pea soup, and TU₇ GA meant milk soup.⁵⁵ Thus, the Hittites must have named tarhana soup as TU₇ *taraşganna* (that is, if they cooked it as a soup, of course). They might have cooked pieces of tarhana in milk, as people still do in north-western regions of Turkey, and continued to use the name ^{GA}taraşganna due to the dominant taste of milk. However, the fact that ^{GA}taraşganna has only been found in KUB 5.5 so far makes it unclear as to whether the word was used with different connotations.

The phonetic similarity between tarhana and *taraşganna* is undeniable, and at the same time, the requirement for a milk with high fermentation potency is another factor to produce tarhana. Nevertheless, the mystery of the nomenclature remains unsolved. At this point, I believe that one of the main ingredients, grain or dairy products, might have had an effect. In the region where tarhana first originated (modern-day Iran and the Near East), the words used for grain and dairy products are provided above. Among them, ^{GA}taraşganna appears to be significant with its meaning of colostrum or dairy product because it might have given tarhana its name along with its sour taste. Although its steps were reversed, a similar naming is observed for the word *kishk* in Persian. Above, we have described that a word that initially meant barley bread was later used for dairy products and dishes prepared by mixing grains and dairy products. The dominant sour taste of milk and dairy products must have become prominent as the products were named and collected the words derived using the consonants *ksk/kshk*. As a dairy product, ^{GA}taraşganna might have lent its name to the food in the Hittite language, along with its taste.

Although the similarity between tarhana-*taraşganna* is an evident, establishing the connection between them is not as simple. More precisely, it is not clear whether the food itself or the name survived. I can propose two theories based on the available data. The first one is that tarhana might be a common food in Anatolia that dates back to the Hittite period, but it only appeared in written documents after the twelfth century. The second is that after it arrived at Anatolia, the Persian food *kishk* was renamed tarhana due to *taraşganna* and similar words, which had been in use in this region for a long time. In other words, the word that spread to Mesopotamia in the tenth century BCE through the Hittites might have transformed from *taraşganna/terkine/tarhana/trachanás* and finally to *tarhonya*. *Tracta*, which is prepared with similar ingredients and methods, can be considered a unique pastry that is historically unrelated to this group.

References

- Ahmet UHRİ, *Anadolu Mutfak Kültürünün Kökenleri*, (İstanbul, 2016).
- Ahmet ÜNAL, *Anadolu'nun En Eski Yemekleri*, (İstanbul, 2007).
- Ahmet ÜNAL, *Hititçe-Türkçe/Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, (Ankara, 2016).
- Alan DAVIDSON, *The Oxford Companion to Food*, (Oxford, 2014).
- Ali GÜVELOĞLU, “Eski Doğu Toplumlarında Beslenme ve Damak Tadı”, *Cahit Günbattı'ya Armağan*, İ. ALBAYRAK et al. (eds.), (Ankara, 2015), pp. 119-134.
- Andrew DALBY–Rachel DALBY, *Gifts of the Gods: A History of Food in Greece*, (London, 2017).
- Andrew DALBY, *Food in the Ancient World Fom A to Z*, (London, 2003).
- Anthony BRYER, “Byzantine Porridge”, *Studies Medieval History Presented to R.H.C. Davis*, Hanry Mayr-HARTING, R. I. MOORE (eds.), (London, 1985), pp. 1-6.
- Asuman ALBAYRAK, Ahmet UHRİ, Ülkü M. SOLAK, *Hittite Cookery: An Experimental Archeological Study*, (İstanbul, 2008).
- Athenaeus, *The Learned Banqueters*, Translated from Latin by. S. D. Olson, (Cambridge et al., 2006).
- Caroline CONRAN, “Tracta and Trachanas”, *Petits Propos Culinaires*, vol. 13, (1983), pp. 76-77.
- CATO, *On Agriculture*, Translated from Latin by. W. D. Hooper, H. B. Ash, (Cambridge et al., 1935).
- Charles PERRY, “Tracta/Trahanas/Kishk”, *Petits Propos Culinaires*, vol. 14, (1983a), pp. 58-59.
- Charles PERRY, “What was Tracta?”, *Petits Propos Culinaires*, vol. 12, (1983b), pp. 38-39.
- Ekrem AKURGAL, *Anadolu Kültür Tarihi*, (Ankara, 2000).
- Françoise Aubaile SALLENAVE, “Al-Kishk: the past and the Present of a Complex Culinary”, *A Taste of Thyme Culinary Cultures of the Middle East*, Sami ZUBAIDA, Richard TAPPER (Eds), (New York, 2000), pp. 105-139.
- Gene R. GARTHWAITE, *The Persians*, (UK, 2005).
- Güngör KARAUĞUZ, *Hititlerde Ekmek*, (İstanbul, 2006).
- Harry A. HOFFNER Jr., *Alimenta Hethaeorum: Food Production in Hittite Asia Minor*, (USA, 1974).
- Jean Louis FLANDRIN, “The Humanization of Eating Behaviors”, in *A Culinary History of Food*, J. L. FLANDRIN, M. MONTANARI (eds.), Translated From French to English by C. Botsford et al., (New York, 2013), pp. 13-20.
- Jhon SOLOMON, “Tracta: A Versatile Roman Pastry”, *Hermes*, vol. 106, No. 4, (1978), pp. 539-556.
- John P. ALCOCK, *Food in the Ancient World*, (London, 2006).

Karl HECKER – Walter SOMMERFELD, *A Concise Dictionary of Akkadian*, J. Black, A. GEORGE, N. POSTGATE (eds.), (Wiesbaden, 2000)

KBo: *Keilschrifttexte aus Boghazköi*.

KUB: *Keilschriftturkunden aus Boghazköi*.

Leonid KOGAN, “Proto-Semitic Lexicon”, *The Semitic Languages: An International Handbook*, S. WENINGER (ed.), (Berlin / Boston, 2011a), pp. 179-258.

Leonid KOGAN, “Proto-Semitic Phonetic and Phonology”, *The Semitic Languages: An International Handbook*, S. WENINGER (ed.), (Berlin / Boston, 2011b), pp. 54-150.

Marc Van De MIEROOP, *A History of the Ancient Near East*, (UK, 2007).

Marcus Gavius APICIUS, *A Critical Edition with an Introduction and English Translation*. Translation from Latin by. C. Grocock, S. Grainger, (London, 2006).

Mark WEEDEN, “The Akkadian Words for “Grain” and God Haya”, *Die Welt des Orients*, vol. 39, (2009), pp. 77-107.

Martha T. ROTH et al. (eds.), *The Assyrian Dictionary*, vol. 19, (Chicago, 2006).

Mirjo SALVINI, *Geschichte und Kultur der Urartaer*, (Dramstadt, 1995).

Ömer Lütfi BARKAN, “İstanbul Saraylarına ait Muhasebe Defterleri”, *Belgeler*, vol. IX, No. 13, (1979), pp. 1-380.

Paul HALSTEAD, “Late Bronze Age Grain Crops and Linear B Ideograms”, *The Annual of the British School at Athens*, vol. 90, (1995), pp. 229-234.

Pierre BRIANT, *From Cyrus to Alexander: A History of the Persian Empire*, Translated from German to English by. Peter T. Dannels, (Wionna, 2002).

Pliny, *Natural History*, Translated from Latin by. H. Rackham (Cambridge et al., 1950).

Priscilla Mary IŞIN, *Avcılıktan Gurmeliğe Yemeğin Kültürel Tarihi*, (İstanbul, 2018).

Reay TANNAHILL, *Food in History*, (New York, 1988).

Shaun HILL–Anthony BRYER, “Byzantine Porridge Tracta, Trachanás and Tarhana”, in *Food in Antiquity*, J. WILKINS et al. (eds.), (Exeter, 2003), pp. 44-54.

William Woys WEAWER, “The Origins of Trachanás: Evidence from Cyprus and Ancient Texts”, *Gastronomica*, vol. 2, No. 1, (2002), pp. 41-48.

Zümrüt NAHYA, “İl İl Çorbalarımız”, *Türk Mutfak Kültürü Üzerine Araştırmalar*, K. TOYGAR (ed.), (Ankara, 1999), pp. 201-215.

Dr. Öğr. Üyesi
Hüseyin KAYHAN

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi,
hukaturk@hotmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9036-3312>

Eser Geçmişi / Article Past: 28 Mar 2019 / 12 Nis 2019

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.546306>

Orjinal Makale / Original Paper

XI-XIII. Yüzyıllarda Zencan'da Bir Türkmen Beyliği: Kafşutoğulları

*Kafshutids: A Turkoman Principality in Zanjan in The 11th and
13th Centuries*

Öz

Sultan Alp Arslan'ın 1065-66 yılında Harezm'e yaptığı sefer sırasında adına rastladığımız Mangışlak'taki Türkmenlerin beyi Kafşut, sonrasında İran'a geçerek Zencan'a yerleşmişti. Onun oğulları Sultan Melikşah'ın 1092'de ölümünden sonra yaşanan saltanat mücadelelerinden istifade ederek siyasi varlıklarını güçlendirmişlerdi. Zencan'ın da içinde bulunduğu İran'ın batı bölgeleri Sultan Sancar tarafından 1120'de kurulan Irak Selçukluları Devleti'nin siyasi sınırları içine girince Kafşutoğulları bu yeni devletin hizmetine girmişler ve hâkimiyetlerini güçlendirip, beylik kurmuşlardı. Bu dönemde adından bahsettiren ilk kişi Cemâleddin İlkafşut olmuştu. Irak Selçuklularının güçlü komutanlarından Türkmen Hasbeg'in yakın dostlarından biri iken 1153'te ona ihanet ederek Sultan Muhammed'in tarafına geçmiş ve yakın adamlarından birisi olarak hâciblik makamına getirilmişti. Kafşutoğulları beyleri son Irak Selçukluları hükümdarı II. Tuğrul'un Atabey Kızıl Arslan ile yaptığı hakimiyet mücadelesinde sultanın yanında yer almışlardı. 1194'te Irak Selçuklularının ortadan kalkması sonrasında feodal çatışmalara sahne olan Zencan'ın da içinde bulunduğu Batı İran'ın yönetimi 1215'te Atabey Özbek'in azatlı kölesi Ogulmuş'un yönetimine bırakılmıştı. 1217-18'de Zencan ve çevresi Harezmşahlar Devleti'nin kontrolüne girmiş ve buradaki Kafşutoğulları Beyliği sona ermişti.

Atahtar Kelimeler: Kafşut Bey, Zencan, Irak Selçukluları, Harezmşahlar, Azerbaycan Atabeyliği.

ATIF: KAYHAN Hüseyin, "XI-XIII Yüzyıllarda Zencan'da Bir Türkmen Beyliği: Kafşutoğulları", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 5/1 (Nisan-2019), s. (122-130)

CITE: KAYHAN Hüseyin, "Kafshutids: A Turkoman Principality in Zanjan in The 11th and 13th Centuries", *Journal of History and Future*, 5/1 (April- 2019), pp. (122-130)

Abstract

The ruler of the Turkomans in Mangyshlak, Kafshut, whose name is encountered in the campaign of Sultan Alp Arslan towards Khwarezm in 1065-66, subsequently moved to Iran, settling in Zanjan. Benefiting from the struggles for the sultanate after the death of Sultan Melikshâh in 1092, his sons got politically more powerful. When the western regions of Iran, including Zanjan, was involved in the borders of the Iraqi Seljukids State, which was founded by Sultan Sanjar in 1120, Kafshudis accepted the hegemony of this new state, empowering their own dominance and establishing a principality. In this period, the first famous member of the family was Jamâl al-dîn İlkafshut. While he was one of the intimate friends of Turkoman Hasbeg, who was one of the powerful commanders of Iraqi Seljukians, he betrayed the Seljukian commander in 1153 and sided with Sultan Muhammed, gaining the position of a hajib as a close fellow to him. In the struggle for dominance between the last Iraqi Seljukian sultan, Tugrul II, and Atabeg Kızıl Arslan, the chieftains of the Kafshudis sided with the Sultan. The management of the Western Iran including Zanjan, which had been a scene of fights following the termination of the Iraqi Suljukians in 1194, was left to the dominance of Ogulmish in 1215 who was the freed slave of the Atabeg Uzbek. Zanjan and its environs were taken under the reign of Khwarezm State in 1217-18, putting an end to the existence of the Kafshudis Principality.

Key Words: Kafshut Bey, Zanjan, Iraqi Seljukids, Khwarezm, Azarbaijan Atabeg Principality.

Giriş

XII. yüzyılda yaşayan Mervezî, Oğuzların Müslüman ülkelerle irtibat kurdukları devirlerde bir kısmının İslâm dinini benimsediğini ve bunların Türkmen olarak adlandırıldığını, Müslüman Oğuzların diğerleriyle savaşıp, zaman içinde sayıca çoğaldıklarını, başarıları sonucunda İslâm topraklarına doğru yayılarak oralarda meliklikler ve sultanlıklar kurduklarını belirtmektedir.¹ Bu bilgiyi doğrular nitelikte Irak Selçukluları Devleti'nin 1120'de kurulması ile başlayan süreçte Selçukluların batıdaki topraklarında yeni feodal oluşumların ortaya çıktıkları görülmektedir. Türkmenlerin yoğun olarak yaşadıkları Azerbaycan'ın hemen yanında Zencan bu feodal oluşumlardan Kafşutoğulları Beyliği'ne kaynaklık etmişti.

Zencan, Selçuklu hâkimiyeti ile birlikte yoğun bir Türkmen göçüne ve yerleşmesine zemin oluşturmuştu. Tuğrul Bey, Dandanakan Savaşı'ndan sonra ülkeyi taksim ederken kardeşi Çağrı Bey'in oğlu Yâkûtî'ye Ebher, Zencan ve Azerbaycan'ı vermişti.² Yine Tuğrul Bey, 434/1042-43'te bir süre önce isyan etmiş bulunan Göktaş, Boğa ve diğer Oğuz beylerine haber göndererek, onların gönlünü almış ve gelip hizmetine girmeye davet etmişti. Bu beyler ve etraflarındaki Oğuzlar Zencan'da, muhtemelen Kızıl Özen ırmağı kenarında konaklamışlar ve burada olumsuz cevaplarını ilettiler diye sultanın elçilerini geri göndermişlerdi.³ Onların Zencan'a çekilmeleri şüphesiz sebepsiz değildi. Bu tarihlerde Zencan çevresinde yerleşmiş kalabalık Türkmen gruplarının varlığı onları buraya çekmiş olmalıydı.

Tuğrul Bey, yine 434/1042-43 yılında Hemedan hâkimi Gerşasf b. Alâuddevle ile Ebher

1 Mervezi, *Sharaf al-Zamân Tâhir Marvazî on China, The Turks and India*, Eng tr. V. Minorsky, London, 1942, 29.

2 Reşideddîn Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih*, Selçuklularla İlgili Kısmını Nşr. A. Ateş, Ankara, 1960, 20.

3 İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, Çev. A. Özaydın, A. Ağırakça, *İslâm Tarihi*, İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, İstanbul, 1987, IX, 388; O. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ankara, 1980, 114.

ve Zencan'a gelmiş, muhtemelen buradaki Türkmenlerden aldığı takviye güçlerle harekete geçip Hemedan'ı almıştı.⁴

1. Kafşut ve Beyliğin Kuruluşu

Kaşgarlı Mahmud, *Kafşut*'un Türklerde erkek çocuklarına verilen bir ad olduğunu ve iki hanın ülkelerinin emniyeti için buluşarak barışmaları anlamına geldiğini belirtmektedir.⁵

Beyliğin atası Kafşut Bey, Sultan Alp Arslan'ın 458/1065-66 yılında Harezm'e yaptığı sefer sırasında adından bahsettirmektedir. 12 Aralık 1065'te Harezm'e gelen Sultan Alp Arslan, burada işlerini tamamladıktan sonra Karadeniz'in kuzeyi ile Harezm arasında ticaret yapan kervanlara saldıran Kıpçaklar ile Türkmenleri cezalandırmak ve ticaret yolunun güvenliğini sağlamak için harekete geçmişti. Önce Kıpçak başbuğu Cazığ'ı yenilgiye uğratmış, ardından da Mangışlak'taki Türkmenlerin beyi Kafşut'a elçi göndererek onu itaate davet etmişti. Kafşut, sultanın isteğine uyarak itaati kabul edince sultan Mangışlak'a sefer yapmaktan vazgeçerek Cend'e dönmüştü.⁶

Kafşut Bey ile ilgili bilgi bununla sınırlıdır. Bundan sonrasını ancak tahmin edebilmekteyiz. O, Büyük Selçuklulara bağlanıp tüccar kervanlarına saldırıları sonlandırmak zorunda kalınca ganimetlerden yoksun kalan Mangışlak Türkmenleri ile İran'a geçmek zorunda kalmış ve Türkmenlerin yoğun bir şekilde yaşadıkları Zencan'a yerleşmişti. Bunun Sultan Alparslan'ın son zamanları veya Melikşah'ın saltanatının başlarında gerçekleşmiş olması muhtemeldir. Kafşut Bey'in Zencan'a geldikten sonra neler yaptığı ve ne zaman öldüğünü tahmin etmek ise imkânsız görünmektedir. Bu dönemde onun veya oğullarının Melikşah'ın 1092'de ölümünden sonra yaşanan saltanat mücadelelerinden istifade ederek siyasi varlıklarını güçlendirdiklerini tahmin edebiliriz. Zencan'ın da içinde bulunduğu İran'ın batı bölgeleri Sultan Sancar tarafından 1120'de kurulan Irak Selçukluları Devleti'nin siyasi sınırları içine girince Kafşut'un oğullarının bu yeni devletin hizmetine girdikleri ve hâkimiyetlerini güçlendirip, beylik kurdukları tahmin edilebilir.

Hamdullah Mustevfi Kazvîni, Sultan Melikşah'ın kölesi İl-Fakşut'un ve ondan sonra da oğlu Bozan ve onun oğlu İl-Fakşut'un 51 yıl boyunca Kazvin'i yönettiklerini belirtmektedir⁷ ki, bunların Kafşutoğulları'ndan olmadıkları anlaşılmaktadır.

2. Irak Selçukluları Zamanında Kafşutoğulları Beyliği

a. Cemâleddin İlkafşut

Zencan ve burada yerleşmiş bulunan Türkmenler ve Kafşutoğulları ile ilgili bilgilere Irak Selçukluları'nın ilk devirlerinde değil de ancak son yarım asırda yaşanan bazı olaylarda rastlanmaktadır. 2 Ekim 1152'de Hemedan'da vefat eden Sultan Mesud'un yerine veliahdi Melikşah tahta geçmişti. Bir süredir yönetimi kontrolünde tutan Türkmen beyi Hasbeg, devletin durumunun gittikçe kötüleştiğini ve bir hükümdarda olması gereken hasletlerden uzak olan Melikşah'ın saltanatı-

4 İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 389.

5 Kaşgarlı Mahmud, *Divâni Lugati't-Türk*, çev. B. Atalay, Ankara, 1986, I, 451.

6 Sibt İbnu'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân fi Târihi'l-Â'yân*, Çev. Ali Sevim, *Mirâtu'z-Zemân fi Târihi'l-Â'yân'da Selçuklular*, Ankara, 2011, 149-150; Huseynî, *Ahbâru'd-Devleti's-Selcukiyye*, Çev. N. Lügâl, Ankara, 1943, 28; Mîrhond, *Târihu Ravzatu's-Safâ*, Selçuklular kısmını Çev. E. Göksu, Ankara, 2015, 107-108; F. Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri, Boy Teşkilâtı, Destanları*, İstanbul, 1980, 100-101.

7 Hamdullah Mustevfi Kazvîni, *Târih-i Guzide*, Nşr. A. H. Nevâî, Tahran, 1381, 796.

nın artık tehlikeli bir hal almağa başladığını görünce, bütün emîrlerin onayını alarak onu tutuklatıp, Huzistan'da bulunan Melik Muhammed'i tahta oturtma kararı almıştı.⁸ Aslında yapmak istediği Melik Muhammed geldiği zaman onu hapse atarak tek başına tahta oturmaktı. Bu amaçla Melik Muhammed'i Hemedan'a davet etmeleri için Cemâleddin İlkafşut, Muşeyyededdin b. Şah Melik ve veziri Kemâl Ebû Şuca ez-Zencânî'yi elçi olarak Huzistan'a yollamıştı. Fakat bunlar Hasbeg'e ihanet ederek planlarını Melik Muhammed'e anlatmışlar, onun halife ile gizlice anlaşarak saltanatı Selçuklu hanedanının elinden almak istediğini bildirmişlerdi. Vardıkları anlaşma gereğince elçilik heyeti geri dönerek yeni sultanın Hemedan'a doğru hareket ettiğini bildirmişlerdi.⁹

Hasbeg'i şüphelendirmemek için fazla bir hazırlık yapmadan ve yanına az sayıda asker alarak Hemedan'a giden Melik Muhammed, diğer emîrlerle birlikte kendisini şehrin dışında karşılayan Hasbeg'e yakınlık göstererek güvenini kazanmıştı. Ertesi gün Sultan Mesud'un yaptırdığı ve Hemedan'da iken kullandığı saraya giden Sultan Muhammed, öteden beri adet olduğu üzere culûs tebriki için genel bir kabul resmi düzenlemiş ve Irak Selçukluları Devleti tahtına oturmuştu (14 Nisan 1153). Alışıl gelen tören bittikten ve misafirlerin gitmesinden sonra saraydan ayrılmayan Hasbeg ve Zengi Candar tevkif edilerek öldürülmüşlerdi. Onlarla birlikte olan Atabey Şumla ise kaçmayı başarmış ve Huzistan'a gitmişti.¹⁰

Sultan Sancar'ın Muharrem 548/Mart-Nisan 1153 tarihinde Türkmenler karşısında yenilgiye uğrayarak tahtını kaybedip esir düşmesinden sonra 19 Cemâziyelâhir 548/11 Eylül 1153 tarihinde Büyük Selçuklu tahtına oturtulan Melik Süleymanşah başarısız olmuş ve Safer 549/Nisan-Mayıs 1154 tarihinde Curcan'a dönmek zorunda kalmıştı.¹¹ Buradaki başarısızlığı üzerine, şansını bir daha denemek amacıyla Sultan Mesud'un ölümünden sonra bir otorite boşluğunun yaşandığı Irak Selçukluları Devleti'nin başına geçebilmek için kendisine destek bulma umuduyla Azerbaycan'a gitmişti. Burada desteklerini aldığı komutanların askerlerinden oluşan büyük bir orduyla Sultan Muhammed'in üzerine yürümüştü. Bütün komutanlarını küstürdüğü için terkedilen ve yanında çok az bir kuvvet kalmış olan Muhammedşah, Melik Süleymanşah'ın ordusu ile baş edemeyeceğini görerek İsfahan'a çekilmiş, orada da tutunamayınca Huzistan'a geri dönmüştü. Süleymanşah, üç gün sonra ordusuyla Hemedan'a girmiş ve tahta oturmuş, bürokraside yeni atamalar yapmıştı. İçki ve eğlenceye olan düşkünlüğü sebebiyle devlet işlerini veziri Fahreddin Kâşî'ye bırakmış, kendisini tahta geçiren komutanlarını kırmıştı. Bunun sonucunda ilkin İldeniz Azerbaycan'a geri dönmüş, ardından Nusreteddin Aksungur diğer emîrlerle toplanıp durumu müzakere ederek sultanın başarısızlığının sebebi olarak gördükleri veziri ve Harezmsah'ı tevkif ederek yerlerine başkalarının getirilmesi için harekete geçmeye karar vermişlerdi. Olay biraz abartılı bir şekilde anlatılınca korkuya kapılan Süleymanşah yanında karısı, kayınbiraderleri Yusuf ve Yınal Tegin'le birlikte devlet hazinesinden taşıyabileceği kadar altın alarak Hemedan'ı terk etmişti. Ertesi gün sultanın kaçtığını duyan askerleri sarayı yağmalamışlar, komutanlar da görev bölgelerine geri dönmüşlerdi. Huzistan'da bulunan Muhammed durumu öğrenince ilkin bir hile zannederek inanmamış, daha

8 Bundârî, *Zubdeu'n-Nusra ve Nuhbetu'l-Usra*, Çev., K. Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, İstanbul, 1943, 208; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, 143; ayn. mlf., , *et-Târihu'l-Bâhir fi Devleti'l-Atabekiyye*, Nşr. A. A. Tolaymat, Kahire, 1963, 105; İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târihi'l-Mulûk ve'l-Umem*, Haydarabad, 1357, X, 153; Râvendî, II, 245; Zahîreddîn Nişâbüri, *Târih-i Âl-i Selçuk*, Nşr. İ. Afşar, Tahran, 1332, 67; Reşideddin, 136-137.

9 Bundârî, 208; Râvendî, II, 249.

10 Bundârî, 209-210; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, 143; ayn. mlf., *Atabekiyye*, 105; Râvendî, II, 245; Zahîreddîn Nişâbüri, 67; İbnu'l-Ezrak, *Târihu Meyyâfârikîn ve Âmid (Artuklular Kısmı)*, Çev. A. Savran, Erzurum, 1992, 94; İbnu'l-Cevzî, X, 153; Ebû'l-Fidâ, *Kitâbu'l-Muhtasar fi Ahbârî'l-Beşer*, İstanbul, 1286, III, 25; H. Alyârî, *Azerbaycan Atabegleri, İldeniz Oğulları (1146-1225)*, İ.Ü. Ed. Fak. Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1966, 13-15.

11 İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, 157-159.

sonra olayın doğruluğu ispatlandıktan sonra Hemedan'a giderek duruma hâkim olmuştu. Devlet işlerini tekrar düzene koymuş, vezirliğe Şemseddîn Ebû'n-Necîb'i getirirken, Cemâleddin İlkafşut'u da emîr-i hâcibliğe getirmişti.¹²

b. Irak Selçukluları'nın Son Zamanlarında Kafşutoğulları

Son Irak Selçuklu Sultanı II. Tuğrul (1176-1194) zamanında Zencan, Kafşutoğulları'nın elinde bulunuyordu.¹³ İlk bilgiler onların 1186-87 yıllarında Sultan II. Tuğrul'un yanında olduklarını ortaya koymaktadır. Atabeg İldeniz'in oğlu Cihân Pehlivan'ın 1186'da ölmesinden sonra yerini alan kardeşi Kızıl Arslan'ın hâkimiyetine ilk tepki gösteren kardeşinin dul karısı İnanç Hatun olmuştu. Bunun sebebi devletin tamamen Kızıl Arslan ve üvey oğlu Ebûbekir'in denetimi altına girmesi ve kendi oğulları İnanç Mahmud ile Emîr-i Emîrân Ömer'in bir tarafa itilmeleriydi. Bu durumu kabul etmeyerek harekete geçmiş ve Hemedan'da bulunan kocasının yakın adamları Cemâleddin Ayaba ile Seyfeddin Rûs'a haber göndererek onları isyana teşvik etmişti. Bu komutanlar yanlarına İnanç Hatun'un çocuklarını da alarak Hemedan'dan ayrılıp Rey'de ona katılmışlardı. Kızıl Arslan, isyancıları ortadan kaldırmak için yanına Tuğrul'u da alarak süratle Rey üzerine yürümüş, savaşı göze alamayan isyancılar Rey'i terk edip Bistâm, Damgan ve Mazenderan civarlarına çekilmişlerdi. İnanç Hatun ve oğulları ise Rey yakınlarında karargâh kuran Atabeg Kızıl Arslan'ı karşılamışlardı (Temmuz-Ağustos 1187). Bu isyanın ardında Sultan Tuğrul'un olduğundan şüphelenen Kızıl Arslan, Rey'i terk eden isyancı emîrleri takip etmemişti. Ayağından rahatsız olduğu için hasta yatan Tuğrul, fırsatını bularak kaçıp isyancı emîrlerin yanına gitmişti. Bunun üzerine payitahtı savunmasız bırakmak istemeyen Kızıl Arslan birkaç gün sonra Hemedan'a hareket etmişti. İsyancı emîrlere katılan Tuğrul, onlarla Mazenderan'a gitmiş, burada fazla kalmayarak Damgan ve Girdkûh civarındaki Batmîlere saldırarak yağma ve tahriplerde bulunduktan sonra Rey'e yönelmişti. Burada kendisine Ebher hâkimi Bahaeddin Şerefu'd-Devle, Zencan hâkimi Kafşutoğulları ve Merâğa hâkimi Alâeddin Körpe Arslan'ın katılmasıyla güçlendiği için rakibi Kızıl Arslan Azerbaycan'a çekilmek zorunda kalmıştı (7 Kasım 1187). Onun ayrılmasından hemen sonra 17 Kasım 1187 tarihinde Sultan Tuğrul payitahtı Hemedan'a girmişti.¹⁴

Kafşutoğulları bu olaydan bir yıl sonra 1188'de bu sefer Halife Nâsır'ın yanında Sultan Tuğrul'a karşı mücadele ederken karşımıza çıkmaktadırlar. Emrindeki az sayıda askerle Hemedan'dan Halife Nâsır'ın ordusunu karşılamaya çıkan Tuğrul, yanında İnanç Mahmud ve bütün Irak Selçuklu emîrleriyle birlikte Dây Merk'e gelerek, burada karargâh kurmuş bulunan halifenin veziriyle savaşa tutuşmuştu (7 Mayıs 1188). Sultan Tuğrul, iki taraf arasında oldukça kanlı geçen savaşta büyük kahramanlıklar göstermiş ve özellikle Kafşutoğulları'na saldırmış, galip gelerek, halifenin ordusunu bozguna uğratmıştı.¹⁵

Kızıl Arslan'ın Kasım 1191'de karısı İnanç Hatun tarafından öldürülmesinden sonra emîrlere aralarında anlaşarak ülkeyi paylaşmışlardı. Bu anlaşma çerçevesinde Atabeg Ebûbekir Azerbaycan'a giderek Kızıl Arslan'ın mirasına sahip çıkmıştı. Azerbaycan emîrleri ona biat etmiş-

12 Râvendî, II, 252-255; Bundârî, 211-212; Zahîreddin Nişâbüri, 68-69.

13 Huseynî, *Ahbâru'd-Devleti's-Selçukiyye*, Çev. N. Lügal, Ankara, 1943, 123, 128.

14 Râvendî, II, 314-317; Huseynî, 122-123; Ebû Hâmid Muhammed b. İbrahim, *Zeyl-i Selçuknâme*, Tahran, 1332, 85-86; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, 415; Bundârî, 268; İbnu'l-Kalânîsî, *Zeyli Târihu Dimâşk*, Nşr. H. F. Amedroz, Beyrut, 1908, 392 Hamdullah Mustevfî Kazvîni, *Târih-i Guzîde*, Nşr. E. G. Browne, I, London, 1910, 475; H. Alyârî, 67-70; M. A. Köymen, "Son Irak Selçukluları hükümdarı II. Tuğrul ve zamanı", *AÜFEFAD*, 13, Erzurum, 1985, 221.

15 Râvendî, II, 319-320; Huseynî, 123-125; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, 32-33; Ebû Hâmid, 85-86.; Kazvîni, I, 475; Hinduşah b. Sancar, *Tecâribu's-Selef*, Nşr. A. İkbâl, Tahran, 1934, 324, 327-328; H. Alyârî, 71-73; M. A. Köymen, a.g.m., 222.

lerdi. Hazar Denizinden Gökçeğöl'e kadar uzanan Arrân topraklarına sahip olmuştu. Kutluğ İnanç Mahmud ise, bütün Irak-ı Acem'e sahip olmuştu. Bu paylaşımına rağmen, kardeşler arasında ihtilaf ve kavgalar eksilmemişti.¹⁶ Böylece Irak Selçukluları Devleti'nin bütün toprakları Atabeg Cihân Pehlivan'ın oğulları arasında paylaştırılmış oluyordu ki, bu durum artık devletin fiilen çöktüğünün en belirgin işaretiydi.

Bütün bu olaylar yaşanırken, 14 aydır hapiste tutulan Sultan Tuğrul, bazı komutanlarla anlaşarak haptiden kurtulmuş ve Azerbaycan'a girip Tebriz'i kuşatmıştı (1192). Azerbaycan'a girip Tebriz'i kuşatmıştı (1192). Bunu duyan Ebûbekir, büyük bir kuvvetle üzerine saldırarak onu yenilgiye uğratmıştı. Bundan sonra kaybettiği saltanatını tekrar eline geçirmek için Irak-ı Acem üzerine yürüyen Tuğrul, Zencan'a geldiği zaman buranın hâkimi Türkmen Kafşutoğulları ve diğer bazı komutanların kendisine katılmaları ile güçlenerek Hemedan'a hareket etmişti.¹⁷ Bu büyük başarılarından sonra hâkimiyetini bütün Irak-ı Acem'e yaygınlaştırmış ve kendisine rakip olabilecek kimse kalmadığı için büyük bir ataletle kapılan Tuğrul, zevk ve eğlenceye yönelerek, devlet işlerini bırakmıştı.¹⁸

Sultan Tuğrul'un Rey'e saldırısını fırsat bilen Kutluğ İnanç, Harezmşah Tekiş'e elçi yollayarak yine yardım istemişti. Halife Nâsır'ın Irak Selçukluları Devleti topraklarının kendisine iktâ edildiğine dair halifenin menşurunu getirmesi üzerine Tekiş harekete geçmişti. Onun ordusuyla Rey taraflarına doğru ilerlediğini duyan Sultan Tuğrul, ordusunu toplayarak Rey'e hareket etmişti. Bu sırada henüz sultanın ordusuna katılmayan İzzeddîn Ferec İsfahan'da, Kafşutoğulları da Zencan'da bulunuyorlardı. Harezmşah Tekiş, bunların yardımları ulaşmadan Tuğrul ile savaşmak için çok hızlı hareket ederek ondan önce Hûvâr'da¹⁹ karargâh kurmuştu. Komutanlarının savaş yapılmaması yönündeki uyarılarına aldırmayan Tuğrul, az bir kuvvetle Tekiş'in karşısına çıkmış, Rey yakınlarında yapılan savaşta atından düşürülüp öldürülmüştü (19 Mart 1194). Cenazesi Tuğrul Bey'in Rey Câmii'nde bulunan mezarının yanına gömülmüştü.²⁰

3. Kafşutoğulları Beyliği'nin Ortadan Kalkması

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra İran'ın hâkimiyeti için harekete geçen Harezmşahlar Devleti, burada dağınık halde yerleşen Türkmenlerle, bunların beyleri ve Selçuklu komutanlarıyla mücadele etmek zorunda kalmıştı. Diğer taraftan da Atabey İldeniz'in ve oğullarının yönetimi altındaki Irak Selçukluları Devleti ile nüfuz mücadelesi yapmıştı. İldeniz ve oğlu Pehlivan'ın istikrarlı ve güçlü yönetimlerinden sonra Atabey Kızıl Arslan'ın başarısız politikaları güç dengesini Harezmşahlar Devleti lehine bozmuş, sonuçta 1194'de Irak Selçukluları Devleti

16 Râvendî, II, 333-334; Bundârî, 269; Anonim Gürcü Vekeynamesi, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, Çev. H. Andreasyan, Ankara, 2003, 392-396; F. Kızıoğlu, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar*, Ankara, 1992, 133.

17 Huseynî, 127-128; Kazvîni, I, 476; Ebû Hâmid, 89-90; Râvendî, II, 334; Bundârî, 269; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, 86; Cuveynî, *Târih-i Cihan Guşa*, Çev. M. Öztürk, Ankara, 1988, II, 23; Ebû'l-Fidâ, III, 89; M. A. Köymen, a.g.m., 227-228.

18 Râvendî, II, 340; Ebû Hâmid, 90. Fahreddîn b. Safieddîn Verâmîni hk. bkz. Hondmîr, *Dustûru'l-Vuzerâ*, Nşr. S. Nefîsî, Tahran, 1317 h.ş., 222.

19 Kûhistan'da Rey ve Nişâbûr arasında bir beldedir (Hamdullah Mustevfi Kazvîni, *Nuzhetu'l-Kulûb*, Nşr. M. Debîr-i Siyâkî, Tahran, 1336, 363 vd.).

20 İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, 96-97; Cuveynî, II, 25-26; Râvendî, II, 340-341; Huseynî, 134-136; Kazvîni, I, 477-478; Sibt, Haydarabat, 1951-52, II, 444; Bundârî, 269-270; Kadî İmâdeddîn, *el-Bustânü'l-Câmî Tevârîhu'z-Zemân*, Nşr. C. Cahen, "Une Chronique du VI/XIIe siècle, Bustan al-Jami", *BEO*, VII-VIII, 1937-38, 154; Cuzcânî, 166-167; Abû'l-Farac, II, 467; İbn Kesîr, XIII, 80; V. V. Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, Haz. H. D. Yıldız, Ankara, 1990, 370; İ. Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, Ankara, 1984, 123-126; ayn. mlf., "Tekiş", İA, XI/1, 137; M. A. Köymen, a.g.m., 229-231.

ortadan kalkmıştı.²¹ Irak Selçukluları Devletinin merkezi Cibal'da hâkimiyet kuran Harezşahlar, burada kontrolü sağlayamamıştı. Harezşah ve Selçuklu komutanları ile Abbasi Halifeleri bölgede nüfuz mücadeleleri başlatmışlardı.

Mengli, Aydoğmuş'un ortadan kaldırılmasından sonra Cibal'da hızla yükselmiş ve Atabey Özbek'i tehdit edecek duruma gelmişti. Abbasilerin bölgedeki çıkarları aleyhine tavır takınması ve dik başlılığı karşısında halife, Atabey Özbek'e bir mektup yazarak onun Azerbaycan için bir tehdit olduğunu belirterek Mengli ile savaşa kışkırtmıştı. Halife bir yandan da Alamut ve çevresine sahip olan İsmâiliyye lideri Celâleddin'i de bu konuda harekete geçmeye davet etmişti. Böylece topraklarını ele geçirerek paylaşmak karşılığında Mengli'ye üçlü bir ittifak oluşturulmuştu. Bunun sonucunda harekete geçen halife Muzaffereddin Sungur komutasında büyük bir ordu hazırlatarak bölgeye yollamıştı. Bununla da yetinmeyen halife, Musul, Cezîre ve Haleb bölgelerinin askerlerinin de katılmaları ile iyice güçlenen bu ordunun başına Erbil Atabeyi Muzaffereddin Gökbörü'yü geçirmişti. Müttefik ordusu Hemedan'a doğru ilerleyince bu büyük orduyla baş edemeyeceğini anlayan Mengli dağlara çekilmek zorunda kalmıştı. Sonrasında bir fırsatını bularak aşağıya inmiş ve Atabey Özbek'in ordusuna saldırarak yenilgiye uğratmıştı. Bu durumdan yararlanmadan tekrar dağın zirvelerine doğru çekilmiş, ertesi gün yaptığı yeni saldırıda bu sefer yenilmiş ve yakalanarak esir edilmişti (Cemaziyelevvel 512/Ağustos-Eylül 1215). Varılan anlaşma uyarınca Mengli'ye ait şehirler müttefikler taraflar arasında paylaştırılmıştı. Ebher ve Zencan'ı kardeşinin azatlı kölesi Ogulmuş'un yönetimine bırakan Özbek Azerbaycan'a geri dönmüştü. Bahsi geçen şehirler birkaç yıl boyunca Ogulmuş tarafından idare edilmişti.²²

Cibal'de Harezşahlar Devleti adına hutbe okutan Ogulmuş'un Batınîler tarafından öldürülmesinden sonra bölgede kontrolü sağlamak isteyen Harezşah Muhammed bir ordu ile harekete geçmiş, hemen Rey'i ele geçirmişti. Ogulmuş'un ölümü üzerine Fars Atabeyi Sa'd b. Dekle de korumasız kalan bu bölgeyi ele geçirmek için ordusuyla ilerlemiş, İsfahân'ı itaat altına aldıktan sonra Rey üzerine yürümüşü. Burada Harezşah Muhammed'in öncü birlikleriyle karşılaşmış ve yenilerek teslim olmuştu. Onu kendisine tâbi kılan Harezşah Muhammed elindeki toprakların bir kısmını kendisine bırakmasını sağlayacak anlaşma yapmıştı. Ülkesine dönen Sa'd, büyük oğlunun yönetimi eline geçirdiğini görmüş ve oğluyla mücadele ederek yönetimi tekrar eline geçirmişti. Salgurluların Cibal'de hâkimiyet kurmasını önleyen Harezşah Muhammed ise Sâve'yi almış, devamında ise Kazvin, Zencan, Ebher, Hemedan, İsfahân, Kum ve Kâşân'ı aynı şekilde ele geçirmişti. Atabey Özbek, bu karışıklık döneminden yararlanarak Hemedan üzerine yürümüşse de Harezşah'ın ordusuna yenilerek geri çekilmişti.²³ Sultan Muhammed ile bir anlaşma yaparak Harezşahlar Devleti'nin hâkimiyetini kabul etmek zorunda kalmıştı (1217-1218).²⁴ Böylece Zencan Harezşahlar Devleti'nin kontrolü altına girerken, buradaki Türkmen beyliği de ortadan kalkmıştı.

21 Bu konuda bkz. H. Kayhan, *Irak Selçukluları*, Konya, 2001, 293-307.

22 İbnu'l-Esir, *el-Kâmil*, XII, 262-263; Cuveynî, III, 561; V. Minorsky, "Özbek", İA, IX, 489. Bu olayın 511/1214-15 yılında cereyan ettiğini belirten Cuveynî, Özbek ve yanında misafir olarak bulunan Celâleddin'in Mengli'nin Irak'tan uzaklaştırılması konusunda halifeye ve Suriye'deki Türk meliklerine mektuplar yazdıklarından bahsetmektedir. Ortak düşman hüviyetindeki Mengli'nin ortadan kaldırılması için taraflar arasında mektuplaşmalar olmuştur. Halife Nâsır Lidîmillah, bu amaçla Evhadeddin-i Kirmânî'yi elçi olarak bir mektupla birlikte Atabeg Özbek'e göndermişti (Bkz. *Menâkib-nâme-i Şeyh Evhadeddin-i Kirmânî*, Haz. İ. H. Mercan, Erciyes Ün. Sos. Bil. Ens. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 1990, 158-161).

23 Cuveynî, II, 312.

24 İbnu'l-Esir, *el-Kâmil*, XII, 272-274; Cuveynî, II, 312; Vassâf el-Hazre, *Târih-i Vassâf el-Hazre*, Nşr. M. Mehdî, Tahran, 1338 hş., 153; Kadı Beyzâvî, *Nizâmü't-Tevârih*, Nşr. B. Mîrzâ Kerîmî, Tehran, 1313/1934 hş., 87.

Sonuç

Zencan, İran'ın Türklerin hâkimiyetine girmesinden sonra yoğun Türkmen yerleşmesinin yaşandığı bir yerdi. Buradaki Türkmenler Sultan Melikşah'ın 1092'de ölümünden sonra yaşanan saltanat mücadelelerinde yaşanan karışıklıklardan istifade ederek Kafşut Bey ve onun oğulları tarafından ön plana çıkmışlardı. Sonuçta Zencan'da Kafşutoğulları Beyliği kurulmuştu. Bu beylik Irak Selçukluları Devleti ve Azerbaycan Atabeyliği zamanında adından sıkça bahsettirmişti. Özellikle Irak Selçukluları'nın siyasi yapısı içinde kimi zaman önemli aktörlerden birisi olmuştu.

Kaynakça

- Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, Çev. Ö. R. Doğrul, 2 cild, Ankara, 1987.
- Alptekin, C., "Zengi", İA, XIII, 526-532.
- Alyârî, H., Azerbaycan Atabegleri, İldeniz Oğulları (1146-1225), İ.Ü. Ed. Fak. Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1966.
- Anonim Gürcü Vekeynamesi, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, Çev. H. Andreasyan, Ankara, 2003.
- Anonim *Târih-i Âli Selçuk*, Nşr. ve Çev. F. N. Uzluk, Ankara, 1952.
- Barthold, V. V., *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, Haz. H. D. Yıldız, Ankara, 1990.
- Bosworth, C. E., *The Cambridge History of Iran Volume 5: The Saljuq and Mongol Periods*, Ed. J. A. Boyle, Cambridge, 1968, 1-202.
- Bundârî, *Zubdeu'n-Nusra ve Nuhbetu'l-Usra*, Çev., K. Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, İstanbul, 1943.
- Cuveynî, *Târih-i Cihan Guşa*, Çev. M. Öztürk, 3 cild, Ankara, 1988.
- Ebû'l-Fidâ, *Kitâbu'l-Muhtasar fi Ahbâri'l-Beşer*, İstanbul, 1286.
- Ebû Hâmid Muhammed b. İbrahim, *Zeyl-i Selçuknâme*, Tahran, 1332.
- Hamdullah Mustevfî Kazvînî, *Nuzhetu'l-Kulûb*, Nşr. M. Debîr-i Siyâkî, Tahran, 1336.
- Hamdullah Mustevfî Kazvinî, *Târih-i Guzîde*, Nşr. E. G. Browne, I, London, 1910.
- Hinduşah b. Sancar, *Tecâribu's-Selef*, Nşr. A. İkbâl, Tahran, 1934.
- Hondmir, *Dustûru'l-Vuzerâ*, Nşr. S. Nefisî, Tahran, 1317 h.ş.
- Huseynî, *Ahbâru'd-Devleti's-Selcukiyye*, Çev. N. Lügal, Ankara, 1943.
- İbn Şeddâd, *en-Nâvadiru's-Sultaniyye*, Nşr. C. Şeyyâl, Kahire, 1964.
- İbn Vâsil, *Muferricu'l-Kurûb fi Ahbâri Benî Eyyûb*, Nşr. C. eş-Şeyyal, 5 cild, Kahire, 1953-1960.
- İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târihi'l-Mulûk ve'l-Umem*, Haydarabad, 1357.
- İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, Çev. A. Özeydin, A. Ağırakça, *İslâm Tarihi*, İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, 12 cild, İstanbul, 1987.
- İbnu'l-Esîr, *et-Târihu'l-Bâhir fi Devleti'l-Atabekiyye*, Nşr. A. A. Tolaymat, Kahire, 1963.
- İbnu'l-Ezrak, *Târihu Meyyâfârikîn ve Âmid (Artuklular Kısmı)*, Çev. A. Savran, Erzurum,

1992.

İbnu'l-Kalânîsî, *Zeyli Târîhu Dimaşk*, Nşr. H. F. Amedroz, Beyrut, 1908,

İsfahânî, *el-Fethu'l-Kussî*, Nşr. M. M. Subh, Kahire, 1962.

Kadı Beyzâvî, *Nizâmu't-Tevârih*, Nşr. B. Mîrzâ Kerîmî, Tehran, 1313/1934 hş.

Kadı İmâdeddîn, *el-Bustânu'l-Câmî Tevârîhu'z-Zemân*, Nşr. C. Cahen, "Une Chronique du VI/XIle siecle, Bustan al-Jami", *BEO*, VII-VIII, 1937-38.

Kafesoğlu, İ., "Tekiş", *İA*, XI/1, 135-139.

Kafesoğlu, İ., *Harezşahlar Devleti Tarihi*, Ankara, 1984.

Kaşgarlı Mahmud, *Divâni Lugati't-Türk*, Çev. B. Atalay, 4 cild, Ankara, 1986.

Kayhan, H., *Irak Selçukluları*, Konya, 2001.

Kesrevî-i Tebrizî, *Şehr-i Yârân-ı Gumnâm*, 3 cild, Tahran, 1307-1308.

Kırzioğlu, M. F., *Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar*, Ankara, 1992.

Köymen, M. A., "Son Irak Selçukluları hükümdarı II. Tuğrul ve zamanı", *AÜFEFAD*, 13, Erzurum, 1985, 215-234.

Köymen, M. A., *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi II. İkinci İmparatorluk Devri*, Ankara, 1984.

Menâkib-nâme-i Şeyh Evhadeddîn-i Kirmânî, Haz. İ. H. Mercan, (Erciyes Ün. Sos. Bil. Ens. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri, 1990.

Merçil, E., "Zencan", *İA*, XIII, 522-525.

Minorsky, V., "Özbek", *İA*, IX, 488-490.

Mîrhond, *Târîhu Ravzatu's-Safâ*, Mîrhond, *Târîhu Ravzatu's-Safâ*, Selçuklular kısmını Çev. E. Göksu, Ankara, 2015.

Mervezi, *Sharaf al-Zamân Tâhir Marvazî on China, The Turks and India*, Eng tr. V. Minorsky, London, 1942.

Newby, P. H., *Saladin in his Time*, London, Boston, 1983.

Râvendî, *Râhatu's-Sudûr ve Âyeti's-Sûrûr*, Çev., A. Ateş, *Râhatu's-Sudûr ve Âyeti's-Sûrûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti)*, 2 cild, Ankara, 1957-1960.

Reşideddîn Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih*, Selçuklularla İlgili Kısmını Nşr. A. Ateş, Ankara, 1960.

Sibt İbnu'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân fî Târîhi'l-Â'yân*, Çev. Ali Sevim, *Mirâtu'z-Zemân fî Târîhi'l-Â'yân'da Selçuklular*, Ankara, 2011; 2 cild, Haydarabat, 1951-1952.

Sümer, F., *Oğuzlar (Türkmenler) – Tarihleri, Boy Teşkilâtı, Destanları*, İstanbul, 1980.

Şeşen, R., *Salâheddin Devrinde Eyyübîler Devleti*, İstanbul, 1983.

Turan, O., *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ankara, 1980.

Vassâf el-Hazre, *Târîh-i Vassâf el-Hazre*, Nşr. M. Mehdî, Tahran, 1338 hş.

Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, Nşr. Ferîd Abdulâziz el-Cundî, Beyrut, (tarihsiz).

Zahîreddîn Nişâbü'rî, *Târîh-i Âl-i Selçuk*, Nşr. İ. Afşar, Tahran, 1332.

Zekeriya Kazvînî, *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İ'bâd*, Beyrut, (tarihsiz).

Arş. Gör.

Türker UYGUR

Harran Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
turkeruygur@harran.edu.tr

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5345-7168>

Eser Geçmişi / Article Past: 10 Nis 2019 / 21 Nis 2019

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.551968>

Orjinal Makale / Original Paper

Emeviler Döneminde Fars Bölgesi ve Şiraz Şehri

Persian Region and City Of Shiraz During Umayyad Era

Öz

Hz. Ömer döneminde başlayan ve Hz. Osman döneminde devam eden İslam fetihleri, Hz. Ali döneminde yaşanan iç karışıklıklardan dolayı durmak zorunda kalmıştı. İslam tarihi açısından çok sıkıntılı geçen bir sürecin arkasından idareyi eline alan Emevi Hanedanı saltanat haline dönüştürdükleri idare sistemi ile İslam Devleti'ni Arap hanedan devletine dönüştürmüştür. Emevilerin bu hâkimiyet anlayışının meşru bir temele dayandırılması hakkındaki tartışmalar, bir süre sonra fetih programının devreye sokulmasıyla bir şekilde askıya alınmıştır. Böylece Emeviler, dış seferler ile hâkimiyet alanını genişleterek askeri garnizonlar kurmayı başarmıştır. Daha sonra da bölgeye Müslümanların iskân edilmesiyle yeni İslam şehirlerinin kurulması sağlanmıştır. Bu çalışmada Fars bölgesinin İslam hâkimiyetine geçişi, bölgede cereyan eden Emevi hâkimiyet mücadelelerinin yansımaları ve bir İslam şehri olarak Şiraz'ın kuruluşu konuları ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Fars Bölgesi, Şiraz, Şehir Tarihi, Emeviler

Abstract

Islamic conquests that started in Caliph Omar's era and continued during Caliph Uthman's era had to stop due to the domestic disturbances during Caliph Ali's era. The Umayyad Dynasty that took over the power after a period that had been quite troublous for the history of Islam transformed the Islamic State into an Arab dynasty state by turning the administrative system into a reign. Disputes about basing this perception of sovereignty of the Umayyad upon a legitimate ground were suspended after a while due to the conquest program put into effect. As a result, the Umayyad managed to establish military garrisons by expanding their dominance with foreign military expeditions. Then, new Islamic cities were founded by settling Muslim population into these regions. Persian region's going under Islamic rule, reflections of the power struggles of the Umayyad in the region, and the foundation of Shiraz as an Islamic city are dealt with in this study.

Key Words: Persian Region, Shiraz, City History, the Umayyad.

ATIF: UYGUR Türker, "Emeviler Döneminde Fars Bölgesi ve Şiraz Şehri" **Tarih ve Gelecek Dergisi**, 5/1 (Nisan-2019), s. (131-141)

CITE: UYGUR Türker, "Persian Region and City Of Shiraz During Umayyad Era" **Journal of History and Future**, 5/1 (April- 2019), pp. (131-141)

Giriş

İslam tarihinde Dört Halife devrinden sonra iktidar olan Muâviye ülkede siyâsî istikrarı sağladıktan sonra üç farklı yönde fetih hareketlerine başlanılmıştı. Bunlar Anadolu ve Ermenistan, Horasan, Mâverâünnehir ve Sind, Kuzey Afrika bölgeleriydi. Fetih hareketlerinin düzenli bir şekilde yapılması için askeri garnizonların oluşturulması sağlanmış ve daha sonra bu garnizonlar etrafında yeni şehirler oluşturulmuştu¹.

Askeri garnizonların daha sonra idari bir merkeze dönüşmesine bir örnek olması bakımından Şiraz, Emevi döneminin askeri hareketliliğini yansıtmaya açısından da güzel bir örnektir². Şiraz kurulmadan önce Fars bölgesinin merkezi konumunda olan İstahr şehri, İslam orduları tarafından uzun yıllar önce fethedilmiş olmasına rağmen, Emevi Hanedanlığı zamanında Ahameniş ve Sasani devletlerinin mirasını etkili bir şekilde yaşadığı yerlerden biridir. Bu da doğal olarak bölgeyi Mecusiler için bir merkez konumuna getirmiş ve şehirde yaşayan Mecusi sayısının her geçen gün artmasına sebep olmuştur. Bir süre sonra burada yaşayan Mecusilerin fazlalığı Müslüman Arapların kendilerini güvende hissetmemesine yol açmıştır. Bu durum, Haccâc b. Yusuf'u Irak genel valisi olarak göreve yeni başladığı yıllarda, daha sonra Şiraz adıyla anılacak olan, yeni bir şehir kurma ihtimali üzerinde düşünmeye sevk etmiş olmalıdır. Ayrıca bu yeni kurulacak şehir ile birlikte İslamiyet'i yeni kabul eden İranlıların Arapların etrafında daha güvenli bir şekilde toplanması da sağlanabilirdi³.

1. Şiraz Şehrinin Kuruluşu

Fars bölgesinin merkezi konumunda olan İstahr şehri, İslam orduları tarafından uzun yıllar önce fethedilmiş olmasına rağmen, Emevi Hanedanlığı zamanında Ahameniş ve Sasani devletlerinin mirasını etkili bir şekilde yaşadığı yerlerden biriydi. Bu da doğal olarak bölgeyi Mecusiler için bir merkez konumuna getirmiş ve şehirde yaşayan Mecusi sayısının her geçen gün artmasına sebep olmuştur. Bir süre sonra burada yaşayan Mecusilerin fazlalığı Müslüman Arapların kendilerini güvende hissetmemesine yol açtı. Bu durum bir süre sonra Müslümanlar için bölgede yeni bir şehir kurarak kendi idarecilerinin üzerinden hâkimiyeti sağlamlaştırma ihtiyacının ortaya çıkmasına sebep oldu.

Birçok müverrihin Farsname'den rivayet ettiğine göre Halife Abdümelik b. Mervan zamanında Haccâc, kardeşi Muhammed b. Yusuf es-Sekafi'yi H.74/M.693 yılında Fars'a göndererek orada yeni bir şehir kurmasını ve bu yeni şehrin valisi olarak oraya yerleşmesini emrettiği söylenir. Yeni kurulacak olan şehrin yeri için bölgede araştırma ve incelemelerde bulunan Muhammed b. Yusuf'un önceliği su kaynaklarına yakınlık ve ulaşım rahatlığı olmuştur. Muhammed b. Yusuf, bu şartlara uyan en uygun yerin İstahr yakınlarındaki antik kalıntıların bulunduğu bölgenin olduğundan emin olduktan sonra çalışmalara başlamıştır⁴.

1 İsmail Yiğit, "Emeviler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, C. 11, İstanbul, 1995, s.89; Adem Apak, *Ana hatlarıyla İslam Tarihi (3) (Emeviler Dönemi)*, Ensar Yayınları, İstanbul 2010, s.56.

2 Khalil Athamina, "Emevi Hilafeti Döneminde Arap İskanı", Çev., Saim Yılmaz, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.2, Sakarya 2000, s.207.; Mustafa Zeki Terzi, "Emevilerde Kara Ordusu Teşkilâtı", *OMÜİFD*, S.9, Samsun 1997, s.48.

3 Kerametullah Efser, *Tarih-i Baft-ı Kadim-i Şiraz*, İntişarat-ı Encümen-i Asar ve Mefahir-i Ferhengi Yayınları, Tahran, 1353, s. 37-38.

4 İbn Belhi, *Farsname*, Edited by G. Le Strange, R. A. Nicholson Cambridge University Press, London, 1921, s.132; Ebu'l Abbas

Şiraz'ın kuruluşuna dair efsaneler pek çok şehrin kuruluş felsefesiyle örtüşmektedir. Zerkûb-î Şîrâzî, Haccâc'ın emri ile Fars eyaletine gelen Muhammed b. Yusuf'un burada kurulacak olan yeni şehrin yerini rüyasında gördükten sonra şehrin yerinin tespit ettiğini söylemektedir. Şîrâzî, Muhammed b. Yusuf'un rüyasını şu şekilde nakletmektedir: “*Muhammed b. Yusuf, bir gece kıya-fetlerini giyip uyumak için hazırlıklarını tamamladıktan sonra yatağına uzandı. Gözlerini kapatır kapatmaz rüyasına gelen melekler ona bir yer göstererek burada daire şeklinde bir şehir inşa etmesini çünkü o yerin ilerleyen yıllarda binlerce sufinin geleceği bir şehir olacağını söyledi. Ayrıca bu şehrin, buraya gelecek olan âlimlerin diğer dünyaya giderken ihtiyaç duyacakları her şeyin bulunduğu bir köşe olacağını, fakirler için bereketli topraklar olacağını ve hikmet merkezi olmakla birlikte burada yaşayan insanların da iyi insanlar olacağını söylemiştir.*”⁵

Muhammed b. Yusuf, uykusundan uyanır uyanmaz rüyasındaki meleklerin içine dâhil olduğu bölgeyi haritada bir daire içine alarak yeni kuracağı şehrin sınırlarını belirlemiştir. Ertesi gün de İstahr'dan rüyasında gördüğü topraklara gitti ve rüyasında kendisine gösterilen bölgeyi buldu. Muhammed b. Yusuf'un Fars eyaletinin kuzey sınırlarına yakın bir bölgede bulunduğu bu yer çamurlu bir arazidir. İlk bakışta çamurlu ve ıssız topraklar olarak görünen bu topraklar çok ışık alan güneşli bir yer olduğu için Muhammed b. Yusuf'a göre “*Tur Dağı*” gibiydi ve kutsal topraklar gibi görünmekteydi. Muhammed b. Yusuf daha sonra mühendislerini de buraya çağırarak rüyasında gördüğü şehri inşa edilmesi için hazırlıklara başlanması emrini vermiştir⁶.

Zerkûb-î Şîrâzî'nin naklettiğine göre, Muhammed b. Yusuf, Şiraz'ın kurduğu gün müneccimleri çağırarak ve yıldızların Şiraz'ın geleceği hakkında ne söylediğini sormuştur. Onlarda şehri kurmak için çok uygun ve mübarek bir gün olduğunu söyleyerek bu ayın (İran takviminin altıncı ayı Sunbule ya da Şehriver ayı, ayın başak burcunda olduğu zaman) şans getireceğini söylemiştir. Hatta Merkür'ünde bu şehri olumlu yönde etkileyeceğini de sözlerine eklemiştir. Daha sonra Yıldızname⁷ adı verilen kitaplardan şehrin gelecekteki durumu hakkında bilgiler öğrenmeye çalışmışlardır⁸.

Ahmed b. Ebi'l-Hayr Zerkûb-i Şîrâzî, *Şirazname*, Nşr. Behmen Kerimi Tahran, 1305-1310, s.20-21,24; Hamdullah Müstevfi-i Kazvinî, *Nuzhetü'l-Kulub*, Edited by G. Le Strange, Cambridge University Press, London, 1915, s.114; Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya) İslam Fetihlerinden Timur Zamanına Kadar*, Trc. Adnan Ekikurt, Cengiz Tomar, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2015, s.314; Efser, *Tarih-i Baft-ı Kadim-i Şiraz*, s.27; Abdu'r-Refi Hekikat (Ref'i), *Ferheng-i Tarih ve Coğrafya-yı Şehristanha-yı İran*, Tahran, 1376, s.351; Mesud Keyhan, *Cografyâ-yı Mufassal-ı İrân*, C.2, Tahran, 1311, s.218; John Limbert, *Shiraz In The Age Of Hafez The Glory Of A Medieval Persian City*, University of Washington Press, Seattle, 2004, s 4; Osman Gazi Özgüdenli, “Şiraz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, C.39, İstanbul, 2010, s.182.

5 Zerkûb-i Şîrâzî, *Şirazname*, s.21-22; Efser, *Tarih-i Baft-ı Kadim-i Şiraz*, s.35-36.

6 Zerkûb-i Şîrâzî, *Şirazname*, s.21-22; Efser, *Tarih-i Baft-ı Kadim-i Şiraz*, s.35-36.

7 Yıldızların konum ve hareketlerinin bir işaret sistemi oluşturduğuna ve bu sayede insan hayatının evrelerinin bilinebileceği iddiasından hareketle yazılan kitaplardır. Arapların ilmi't-tenciy ya da ahkâmî'n-nücum dedikleri bu inanışı batılılar astroloji olarak adlandırmıştır. Türklerde ise müneccimlik, yıldız falı ve yıldız bakıcılığı olarak bilinir. Yıldız falına bakılmak üzer yazılmış kitaplara ise “yıldızname” ismi verilmektedir. En çok kullanım şekillerinden ilki *Mevâlid* yani insanın doğumu sırasında burçlar kuşağındaki yıldızın konumuna bakarak geleceğe dair tahminlerde bulunmaktır. İkincisi ise *İhtiyarat* yani bir işe uğurlu uğursuz vakitlerin sayılarını seçerek başlamaktır. Yıldıznameelerde yedi gezegen, on iki kamerî ay ve on iki burcun esas alındığı bir sistemden bahsedilir. Yıldız bakanın görevi yıldızına baktıranla gök cisimleri arasındaki gizli ilişkiyi bulmaktır. Bu hükümlerin yazıldığı kitaplar Büveyhi hükümdarı Azaduddevle zamanına kadar varlıklarını yoğun bir şekilde sürdürmüş daha sonraları ortadan kaybolmuştur. İlyas Çelebi, “Yıldızname”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, C.43, İstanbul: 2013, s.545-547.

8 Zerkûb-i Şîrâzî, *Şirazname*, s.22.

Bazı rivayetlerde şehri yenileyip imar eden kişinin Haccâc'ın kardeşi değil amcası oğlu Muhammed b. Kasım Ebî Akîl olabileceği ve şehrin bulunduğu yerin aslan göğsüne benzediği için de buraya Şiraz isminin verildiği ileri sürülmüştür⁹. Fakat Zerkûb-î Şîrâzî'nin Muhammed b. Yusuf'un bu eyaletteki görevi bittikten sonra geri döndüğüne dair kayıtları şehrin kurucusunun Muhammed b. Yusuf olduğu ihtimalini daha da güçlendirmektedir. Bunun yanı sıra Zerkûb, Muhammed b. Yusuf'un valiliği sırasında iki buçuk yıl halifelik yapan Ömer b. Abdulaziz'in bu şehre çok ilgi gösterdiğini, birçok hayır binası, mescit ve diğer dini mekânların Şiraz'da inşa edilmesi için emir verdiğini kaydetmiştir¹⁰.

İbn Belhi, bu şehrin büyüklüğünün birkaç tane İsfahan kadar olduğunu ve 1.000 adımdan daha uzun ve geniş olduğunu yazmıştır¹¹. Fehender Kalesi, antik Persapolis şehri kalıntıları ve Ebu Nasr sarayının bulunduğu yerde inşa edilen Şiraz şehri, ilk etapta Araplar tarafından bir ordugâh olarak kullanılmıştır. Fakat ilerleyen zamanlarda bölgeye göç eden Araplar ve yerli halktan İslamiyet'i kabul edenlerin de buraya yerleşmesi ile her geçen gelişerek büyümesiyle birlikte İstahr şehrinde bulunan hükümet merkezi Şiraz'a taşınmış ve Fars illerinin idare merkezi haline gelmiştir¹².

2. Fars Bölgesinde İktidar Mücadeleleri

Haccâc'ın Horasan valiliğini yapan Mühelleb b. Sufra, ölmeden önce kendisinden sonra oğlu Yezid'in Horasan valisi olmasını vasiyet etmiştir. Haccâc da aynı zamanda kayınpederi olan Mühelleb'in vasiyetini yerine getirerek oğlu Yezid'i yeni vali olarak görev yapmasını onaylamıştır¹³. H.85/M.704 yılına kadar valilik görevine devam eden Yezid'in bu tarihten itibaren makamını kendi çıkarları için kullanması ve bölgedeki asi gruplara karşı müsamahakâr davranışları Haccâc'ı rahatsız etmiş ve halifeden onu azlederek hapse atmak için izin istemiştir¹⁴. Halife Abdülmelik'in de onayını alan Haccâc, Yezid'i Horasan valiliğinden azlederek hapse atmış ve yerine kardeşi Mufaddal'ı vekil olarak atamıştır¹⁵. Mufaddal Haccâc'ın yanındaki yerini sağlama almak için kardeşinin sessiz kaldığı isyancı gruplarla savaşmış ve Horasan'ın çeşitli bölgelerine seferler düzenleyerek elde ettiği ganimetleri de askerlerine dağıtmıştır. Fakat bütün bu çabalarına rağmen Haccâc tarafından sadece dokuz ay görevde tutulmuş ve sonrasında azledilerek yerine Kuteybe b. Müslim atanmıştır¹⁶.

9 İstahri, *Mesâlikü'l-Memlik Ülkelerin Yolları Değerlendirme-Metin*, çev. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, 1. Baskı, İstanbul, 2015, s.126; Muhammed b. Ahmed el-Mukaddesi, *İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsim)* Çeviri ve Notlar, Ahsen Batur, Selenge Yayınları 1. Baskı, İstanbul, 2015, s.440; İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, Tercüme: Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2014, s.224; Müstevfi, *Nuzhetü'l-Kulub*, 114; Cl. Huart "Şiraz", *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi C.11 İstanbul, 1979, s.563.

10 Zerkûb-i Şîrâzî, *Şirazname*, s.24; Efser, *Tarih-i Baft-ı Kadim-i Şiraz*, s.38.

11 İbn Belhi, *Farsname*, s.132; Efser, *Tarih-i Baft-ı Kadim-i Şiraz*, s.37.

12 Efser, *Tarih-i Baft-ı Kadim-i Şiraz*, s.38.

13 İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, Çev. Abdülkerim Özaydın ve dğr., Bahar Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 1985, C.4, s.526-527; İbn Kesir Ebu'l-Fida, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, Çağrı Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 1994, C.9, s.74; Fatma Odabaşı, "Yezid b. Mühelleb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, C. 43, İstanbul, 2013, s.522.

14 İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, C.4, s.51-452; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, C.9, s.96; Ebu Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberi, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, Çev. Zakir Kadiri Ugan, Ahmet Temir, Milli Eğitim Basımevi 1. Baskı, İstanbul, 1991, C3, s.330,332-333.

15 İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, C.4, s.52; Taberi, *Tarih-i Taberi*, C.3, s.333.

16 İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, C.4, s.453-454; Taberi, *Tarih-i Taberi*, C.3, s.334-335; Hakkı Dursun Yıldız, *Doğuştan*

H.90/M.708-709 yılında Fars bölgesinde Kürtlerin isyan çıkararak birçok şehrin idaresini ele geçirdikleri haberi gelmiştir. Bunun üzerine Haccâc, Fars topraklarına yapacağı seferin asker sevkiyatını düzenlemek amacıyla Rustakabaz'a giderken, yokluğundan istifade ederek kaçma teşebbüsünde bulunabileceklerini düşündüğü Yezid b. Mühelleb ve kardeşlerini de beraberinde götürmüştür. Onları kendisine yakın ve etrafı hendek kazılı bir çadırda tutan Haccâc, onların kaçmamaları için de çadırın etrafına nöbetçi dikmiştir. Bütün bu önlemlere rağmen Yezid, dört yıl boyunca çeşitli işkencelere maruz kaldığı Haccâc'ın elinden kendisine yemek getiren aşçının yardımıyla kardeşleri Mufaddal ve Abdülmelik birlikte kaçmayı başarmıştır. Haccâc'ın elinden kurtulmayı başaran Yezid, kendisi gibi Haccâc'a karşı düşmanlık besleyen ve aynı zamanda hilafet makamının da varisi olan Süleyman b. Abdülmelik'e sığınmış ve onun himayesine girmiştir¹⁷. İlerleyen yıllarda önce Haccâc'ın ardından halife Velid b. Abdülmelik'in ölmesi üzerine rahat bir nefes alan Yezid, Süleyman b. Abdülmelik'in halife olması ile birlikte Irak'a genel vali olarak tayin edilmiştir. Bir süre sonra Horasan valiliğini de elde eden Yezid, H.97/M.715 yılında Irak'tan Horasan'a giderek orda yaşamaya başlamıştır¹⁸.

Yezid, dönemin ünlü komutanlarından Kuteybe b. Müslim'in gölgesinde kalmamak adına çıktığı seferler sonucunda Cürcan ve Taberistan önemli fetihler gerçekleştirerek büyük ganimetler elde etmiştir. Fakat bu ganimetlerin dağılımı ve halifeye göndermeyi taahhüt ettiği miktarı göndermemesi üzerine halife Süleyman b. Abdülmelik ile arası açılmıştır. Süleyman b. Abdülmelik'in H.99/M.717 yılında ölümüyle birlikte halife olan Ömer b. Abdülaziz de bu durumun aydınlığa kavuşması için onu huzuruna çağırmıştır. Adeta başına geleceklerden emin olan ve ikinci bir defa hapis hayatı yaşamayı göze alamayan Yezid, Horasan'da yerine oğlu Muhalled'i bırakarak önce Vasıt'a ordan Basra'ya geçerek kaçma girişiminde bulunmuştur. Fakat Yezid'in kaçabileceği ihtimalini düşünen halife Ömer, yeni kurulan Şiraz şehrinde ikamet eden Fars valisi Adıyy b. Ertat'a onu tutuklayarak kendisine göndermesini istemiştir. Bunun üzerine Ertat'ın bu iş için görevlendirdiği Musa b. Vecih, Yezid'i Vasıt şehrinde hareket ederek Basra'ya giden bir geminin içinde yakalayıp tutuklamış ve halifeye göndermiştir¹⁹. Bu başarısından dolayı Ömer b. Abdülaziz, Adıyy b. Ertat'ı Basra valiliği görevine atamıştır²⁰.

Daha sonra Yezid'i huzuruna getiren halife ona neden göndermeyi taahhüt ettiği ganimet miktarını göndermediğini sormuş, aldığı tutarsız cevaplar karşısında tatmin olmayan ve sinirlenen halife onu Horasan valiliğinden azlederek tutuklanıp hapse atılmasına karar vermiştir²¹. Bu arada Yezid'den boşalan Horasan valiliği görevine de önce Cerrah b. Abdullah Hakemi'yi atamış fakat daha sonra onu da azlederek aralarında görev paylaşımı yaptığı Abdurrahman b. Nuaym ve Abdurrahman b. Abdullah'ı Horasan bölgesinin idaresi için görevlendirmiştir²².

Yezid b. Mühelleb'in bu ikinci tutukluluk dönemi diğerinden daha kısa sürmüştür. İki yıl

Günümüze Büyük İslam Tarihi Çağ Yayınları, İstanbul, 1992, C.2, s.382-383.

17 Taberi, *Tarih-i Taberi*, C.3, s.356-357; İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, C.4, s.488-490; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, C.9, s.132.

18 İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, C.5, s.27-29; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, C.9, s.274; Odabaşı, "Yezid b. Mühelleb", C.43, s.522.

19 Taberi, *Tarih-i Taberi*, 3:396; İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, C.5, s.49-50; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 9:304; Odabaşı, "Yezid b. Mühelleb", C.43, s.522.

20 İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, C.9, s.299; Odabaşı, "Yezid b. Mühelleb", C.43, s.522.

21 Taberi, *Tarih-i Taberi*, C.3, s.396-397; İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, C.5, s.49-50; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, C.9, s.305; Odabaşı, "Yezid b. Mühelleb", C.43, s.522.

22 İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, C.5, s.51-53; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, C.9, s.305; Taberi, *Tarih-i Taberi*, C.3, s.396.

hapiste kalan Yezid, halife Ömer b. Abdülaziz'in ölüm döşeginde olduğunu ve onun yerine Yezid b. Abdülmelik'in halife olacağını öğrenince hapisten kaçmak için harekete geçmiştir. Çünkü vaktiyle Yezid b. Abdülmelik'in hısımları olan Ebi Akiloğulları kabilesine işkence etmiştir. Haccâc b. Yusuf'un kardeşinin kızıyla evlenerek bu kabile ile hısım olması Yezid b. Abdülmelik'in kendisini işkence ile öldürmesinden korkmuştur. Yezid b. Mühelleb, Ömer b. Abdülaziz'in hastalığı ilerleyince azatlı kölelerine haber yollayarak hapisten kaçması için kendisine yardımcı olmalarını istemiştir²³. Hapisten kaçmayı başaran Mühelleb'in Ezz ve Rebia kabilelerinden topladığı destek kuvvetlerle beraber Basra'ya doğru harekete geçtiğini öğrenen yeni halife Yezid b. Abdülmelik, Basra valisi Adiyy b. Ertat'a haber göndererek durumdan haberdar etmiş ve gerekli tedbirleri almasını söylemiştir. Ayrıca Mühelleb'in çocukları ve akrabalarının yakalanarak hapse atılmasını emretmiştir. Bunun üzerine vali Ertat, başta Mühelleb'in oğulları Mufaddal, Habib ve Mervan olmak üzere onun bütün akrabalarını yakalayarak hapsedmiştir. Ayrıca Basra'nın dört bir yanına elçiler göndererek ileri gelen Arap kabilelerinden Yezid b. Mühelleb'e karşı kendisine destek vermesini istemiştir. Fakat bu kabilelerden sadece Temim ve Kays kabilesi olumlu yanıt vermiştir. Etrafına topladığı kabilelerin desteğiyle vali Ertat'ı etkisiz hale getirerek Basra'yı ele geçiren Mühelleb, başlatmış olduğu isyan hareketini dini bir çerçeveye sokmak ve dindar kesimin desteğini kendi yanına çekebilmek için halkı Kur'an ve sünnete uyarak cihad etmeye çağırmıştır²⁴. Mühelleb, Basra'yı ele geçirip vali Ertat'ı hapse attıktan sonra Beytülmalin içerisindeki bütün parayı askerlere dağıtılmasına karar vermiştir²⁵. Bunun etkisiyle kısa süre sonra mevalinin de onun saflarına katılmasıyla birlikte Basra'ya bağlı Ahvaz, Fars, Kirman ve Sind **bölgesi** halkları ona bağlılıklarını bildirmiştir. Yezid bu bölgelerden gelen çok sayıdaki askeri güçle birlikte Basra'yı tamamen kendi kontrolüne almıştır²⁶.

Basra'yı ele geçirdikten sonra yerine kardeşi Mervan'ı bırakarak Vasıt şehrine yönelmiştir. Vasıt şehrini de ele geçiren Mühelleb kardeşi Habib diğer yakın arkadaşlarının Fars bölgesinde çekilip konaklayarak önemli geçitleri ve tepeleri kontrol altına alarak önce Horasan'a oradan da Şam ehline ulaşma fikrini kabul etmeyerek Kûfe'ye Yezid b. Abdülmelik'in üzerine yönelme konusunda ısrarcı ve aceleci olmuştur²⁷. Vasıt şehrine oğlu Muâviyeyi vekil bırakarak Kûfe'ye doğru yola çıkan Mühelleb'i halifenin kardeşi Mesleme b. Abdülmelik ve kardeşinin oğlu Abbas b. Velid b. Abdülmelik karşılamış ve iki taraf arasında çok şiddetli çarpışmalar meydana gelmiştir. Mühelleb, her ne kadar Emevi ordusunda yer alan Ezz, Rebia ve Temim kabilesine mensup kişileri kendi tarafına çekmeyi başarmış olsa dahi Abbas ve Mesleme'nin askerlerine karşı varlık gösteremeyerek bozguna uğramıştır. Ordusu dağılarak dört bir tarafa kaçan Mühelleb, kardeşi ve kendisine yakın olan arkadaşları ile beraber ölene kadar savaşmaya devam etmiştir²⁸. Mühelleb'in ölüm haberi Vasıt'a gelince Muâviye babası tarafından hapse atılan başata Adiyy b. Ertat ve ço-

23 İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, C.5, s.56; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, C.9, s.308;

24 İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, C.5, s.67-68; Taberi, *Tarih-i Taberi*, C.3, s.403; Odabaşı, "Yezid b. Mühelleb", C.43, s.522.

25 İbnü'l-Esir, Mühelleb'in başlattığı isyan hareketinin bu kadar kısa bir sürede bu kadar fazla taraftar bulmasını Mühelleb'in orduya katılan herkese altın ve gümüş dağıtmasının önemli bir faktör olduğunu kaydetmiştir. Buna rağmen Adiyy b. Ertat'ın ise sadece 2 dirhem vermesi daha fazlasının halifenin emri olmadan veremeyeceğini açıklaması üzerine Basra ve ona bağlı diğer şehirlerdeki halkın çoğu tercihini Mühelleb'den yana yapmıştır. İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, C.5, s67-68.

26 Taberi, *Tarih-i Taberi*, C.3, s.403; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C.2, s.414-415; Odabaşı, "Yezid b. Mühelleb", C.43, s.522.

27 İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, 5:71; Taberi, *Tarih-i Taberi*, 3:404.

28 Hamdullah Müstevfi-i Kazvinî, *Tarih-i Güzide*, Neşr. Abdül-Hüseyin Nevaî, Emir Kebir Yayınları, Tahran, 1339, s.282; İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, C.5, s.72; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, C.9, s.357; Taberi, *Tarih-i Taberi*, C.3, s.404-405; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C.2, s.415; Odabaşı, "Yezid b. Mühelleb", C.43, s.522.

cukları olmak üzere 32 kişiyi idam etmiştir²⁹. Mühelleb'in ölümüyle birlikte kardeşleri ve çocukları başta olmak üzere ailesinin geri kalanları devlet hazinelerini de yanlarına alarak önce Fars'a oradan da Kirman'a kaçmak istemişlerse de Halife Yezid b. Abdümelik, onları yakalamayı başarmış ve ailesinin büyük bir kısmını ettirmiş geri kalanı da tutuklayarak hapse attirmiştir. Ayrıca halifenin emri ile Mühellebiler ailesinin bütün mallarına el konularak kadın ve çocukları köle olarak pazarlarda satılmıştır³⁰.

Mesleme b. Abdümelik, Yezid b. Mühelleb ile olan savaşını bitirdikten sonra halife olan kardeşi Yezid b. Abdümelik tarafından Fars bölgesinin bağlı olduğu Basra, Kûfe ve Horasan'ın idaresi kedisine verilerek Irak genel valiliği görevine getirilmiştir. Horasan'da damadını naib olarak atayan Mesleme, Kûfe ve Basra'ya da naibler göndererek Mühellebiler ailesi adına hüküm sürmeye çalışanların cezalandırılmasını sağlamış ve buralarda devlet otoritesini yeniden tahsis etmeye çalışmıştır. Aldığı tedbirler sayesinde Mühellebiler'in sebep olduğu kargaşa ortamının ortadan kalkması ve istikrarın tekrar sağlanması yolunda önemli adımlar atılmıştır. Fakat kısa bir süre sonra idaresi altındaki şehirlerin devlet hazinelerini hilafet merkezine göndermediği gerekçesi ile H.102/M.720-721 yılında Irak genel valiliği görevinden azledilmiştir³¹.

3. Emevilerin Son Zamanlarında Fars Bölgesi ve Şiraz

H.105/M.724 yılına gelindiğinde vefat eden Yezid b. Abdümelik'in yerine halife olan kardeşi Hişam b. Abdümelik, özellikle Basra ve Fars bölgelerindeki Kays kabilesinin baskısını ortadan kaldırmak ve olası kabile savaşlarına engel olmak adına Ömer b. Hübeyre'yi azlederek Halid b. Abdullah el-Kasrî'yi Irak'a genel vali olarak atamıştır³². Halid, özellikle Basra ve Fars bölgeleri başta olmak üzere bütün Irak bölgesini Ziyad ve Haccâc'ın zamanındaki gibi sükûnete kavuşturmaya çalışmış bunu bir noktaya kadar da başarmıştır. Fakat bir süre sonra aldığı bütün tedbirlere rağmen kendisini bölgedeki kabilelerin iktidar mücadelesi içerisinde bulmuş ve kendisinin de mensubu olduğu Yemenli Kays kabilesinin tarafını tutmaya mecbur kalmıştır. Ziraata büyük önem veren Halid Irak topraklarının birçok yerinde bataklıkları kurutarak sulama kanalları açmış bu sayede zirai gelirlerde büyük bir artışın olmasını sağlamıştır. Fakat bu gelirlerin kendisine alması, ona muhalif olanların Hristiyan ve Yahudi halkı korumakla suçlamaları sonucunda devlet içerisinde ona karşı bir grubun oluşmasına yol açmıştır. Bütün bunlar sonucunda H.120/M.738 yılında yaklaşık on beş yıl yürüttüğü valilik görevinden azledilmiştir³³.

Halid b. Abdullah azledildikten sonra onun yerine Haccâc'ın amcasının torunu Yusuf b. Ömer es-Sekafî getirilmiştir. Yusuf b. Ömer, göreve başladıktan Halid b. Ömer ve oğullarını tutuklayarak hapse atmıştır. On sekiz ay tutuklu kalan Halid ve oğulları Hişam b. Abdümelik öldükten sonra serbest bırakılmış fakat yeni halife II. Velid onu tekrar tutuklatmış ve Yusuf b. Ömer'e göndermiş-

29 İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, C.5, s.77; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, C.9, s.359-360.

30 İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, C.5, s.78; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 9:360; Odabaşı, "Yezid b. Mühelleb", C.43, s.523.

31 İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, C.5, s.85-86; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C.2, s.415.

32 İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, C.5, s.106; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, C.9, s.377; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C.2, s.418; Abdülkerim Özaydın, "Halid b. Abdullah el-Kasrî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, C.15, İstanbul, 1997, s.281-282.

33 İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, C.5, s.181-182; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, C.9, s.532-533; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C.2, s.418; Özaydın, "Halid b. Abdullah el-Kasrî", C.15, s.282; İsmail Hakkı Atçeken, "Yusuf b. Ömer es-Sekafî" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, C. 44, İstanbul, 2013, s.22.

tir. Bir süre daha hapis hayatı yaşayan Halid daha sonra işkence edilerek öldürülmüştür³⁴. Yusuf b. Ömer'in valiliği döneminde Irak topraklarında Halid zamanında sağlanan istikrar ve sükûnet ortamı son bulmuş ve Yemeni-Kaysi kabile düşmanlığı tekrar orta çıkmıştır. Yusuf b. Ömer'in bu durum karşısında sert ve acımasız tutumu muhalif grupları harekete geçirmiş ve Emeviler tarihinin en önemli isyanlarından birinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Hz. Ali soyundan gelen Zeyd b. Ali b. Hüseyin b. Ali, Şii grupları yanına çekmeye çalışarak giriştiği bu isyan hareketi Yusuf b. Ömer'in Şam askerleri ile birlikte yaptığı ani bir baskın ile Zeyd b. Ali ve taraftarlarının tamamının öldürülmesi ile sonuçlanmıştır³⁵.

Yusuf b. Ömer'in sert ve acımasız tutumu Hişam b. Abdülmelik'in H.125/M.743 yılında ölmesi üzerine halife olan II. Velid yani Velid b. Yezid b. Abdülmelik döneminde de devam etmiştir. Halid b. Abdullah'ın öldürülmesi ile birlikte Yemenli kabileler üzerine uygulamaya başladığı baskı politikası onların Velid'e düşman olmasına sebep olmuştur. Bir süre sonra hanedan üyelerinin de Velid'e karşı cephe almasıyla birlikte Emevi devletini yok olma sürecine sokacak bir isyan hareketi başlamıştır. III. Yezid³⁶ olarak bilinen Yezid b. Velid b. Abdülmelik'in etrafına toplanan hanedan üyeleri H.126/M.744 yılında başlattıkları isyanla sarayı basarak Velid'i öldürerek III. Yezid'i halife ilan etmiştir³⁷. III. Yezid altı ay iki günlük halifelik yaptıktan sonra H.126/M.744 yılında yakalandığı ağır hastalıktan kurtulamayarak vefat etmiş ve onun yerine kardeşi İbrahim b. Velid b. Abdülmelik halife olmuştur³⁸. Fakat onun halifeliği de sadece iki ay kadar sürmüştür. İbrahim b. Velid'in halife olduğu haberini alan II. Mervan olarak bilinen Mervan b. Muhammed b. Mervan b. Hakem, Kays kabilesinden topladığı askerleri ile birlikte yola çıkarak Şam'a gitmiştir. İbrahim b. Velid ve Şam askerlerinin büyük kısmının kaçması üzerine Mervan halifeliğini ilan etmiştir³⁹.

Mervan'ın halifeliğini ilan ettiği zamanlarda Abdullah b. Muâviye b. Abdullah b. Cafer b. Tayyar b. Ebi Talib⁴⁰ Medine'den Kûfe'ye gelerek buraya yerleşmiştir. Kûfe'de bulunan Irak valisi Abdullah b. Ömer b. Abdülaziz tarafından İbrahim b. Velid ile Mervan arasındaki halifelik mücadelesi sırasında tedbiren hapse atılmıştır. Bir süre hapiste kaldıktan sonra serbest kalan Abdullah b. Muâviye Kûfe Şiilerinin desteğini alarak isyan çıkarmıştır. Kısa sürede kalabalık bir grubu etrafın-

34 İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, C.5, s.231; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, C.10, s.23; Özeydin, "Halid b. Abdullah el-Kasri", C.15, s.282; Atçeken, "Yusuf b. Ömer es-Sekafi", C.44, s.22.

35 İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, C.5, s.202vd.; Taberi, *Tarih-i Taberi*, C.3, s.427-431; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, C.9, s.534-535; Atçeken, "Yusuf b. Ömer es-Sekafi", C.44, s.22.

36 III. Yezid yani Yezid b. Velid b. Abdülmelik b. Mervan'ın annesi nakledilenlere göre Fars asıllı bir cariyeye olan **Şâhferend** binti Feyruz b. Yezdicerd b. **Şehriyâr** b. Kisradır. Yezid'in bu konu hakkında dedelerinden birinin Kayser birinin de Türk Hakanlarından biri olduğunu söylemiştir. Kuteybe b. Müslim, Annesi **Şâhferend** ile kız kardeşini çıkmış olduğu bir gazada esir olarak **Şâhferend**'i halife Velid'e **göndermiş, kız kardeşini ise kendi yanında tutmuştu**. İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, C.5, s.259; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, C.10, s.36; Mevlüd Koyuncu, "Yezid III", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, C. 43, İstanbul, 2013, s.516.

37 İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, C.10, s.36; İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, C.5, s.241; Taberi, *Tarih-i Taberi*, C.3, s.435; Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C.2, s.428-429.

38 İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, C.5, s.259-260; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, C.10, s.237; Taberi, *Tarih-i Taberi*, C.3, s.435; Julius Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, Terc. Fikret İşıltan, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 1963, s.178; Koyuncu, "Yezid III", C.43, s.517.

39 İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, C.5, s.268-269; Taberi, *Tarih-i Taberi*, C.3, s.435-436; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, C.10, s.47; Hasan Kurt, "Mervan II", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, C.29, İstanbul, 2004, s.227.

40 Mûte Savaşı'ndaki fedakârlığından dolayı Hz. Peygamber tarafından Zü'l-cenahayn lakabı verilen Ca'fer-i Tayyar'ın bu lakabına nispetle, Abdullah b. Muaviye'nin etrafında toplanan ve onu imam olarak tanıyan gruba Cenahiyye denilmiştir. Ethem Ruhi Fırlı, "Abdullah b. Muaviye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, C.1, İstanbul, 1988, s.119.

da toplayarak Fars bölgesine doğru yola çıkmış ve Sasaniler'e uzun süre başkentlik yapan Medain şehrinde konaklamıştır. Burada kendisine katılan Kûfeliler ve diğer şehirlerden gelenlerle birlikte sayıları daha da artmıştır. Destekçileri ile birlikte Fars bölgesine giren Abdullah b. Muâviye, önce İsfahan ardından Cibal, Huzistan Hûlvan, Kumis ve Rey şehirlerini ele geçirerek Irak valisi Abdullah b. Ömer'in bu şehirlere görevlendirdiği idarecileri de şehirden kovmuştur⁴¹.

Benû Yeşkür kabilesine mensup azatlı bir köle olan Muharib b. Musa, Abdullah b. Muaviye adına çıktığı seferlerde ilk olarak İstahr şehrine giderek şehri ele geçirdikten sonra beraberindeki Şamlı komutanlarla birlikte Kirman'a yağma seferlerine çıkmıştır. Daha sonra H.128/M.747 yılında Şiraz şehrine gelen Musa burada Abdullah b. Ömer'in naibliğini yapan Müslim b. Müseyyeb'i öldürerek Şiraz'ı kendi idaresine almıştır. İstahr ve Şiraz halkının Abdullah b. Muâviye'ye biat etmesini sağladıktan sonra İsfahan'a Abdullah b. Muâviye'nin yanına dönen Musa, Abdullah b. Muaviye'nin İstahr'a gitmesi ve oraya yerleşmesi konusunda tavsiyelerde bulunmuştur. Kendisi de onunla birlikte İstahr'a yerleşmiş fakat bir süre sonra Abdullah b. Muâviye ile araları bozulunca İstahr'dan ayrılmak zorunda kalmıştır. Topladığı ordu ile birlikte Sabur'da Abdullah b. Muâviye'nin kardeşi Yezid ile savaşmış ve bu savaşı kaybedince de Kirman'a çekilmek zorunda kalmıştır⁴².

Mervan halifeliğini sağlama alıp idareyi tamamen kendi eline aldıktan sonra Şam ordusunda görev yapan kumandanlarından Amir b. Dubara'yı Davud b. Yezid b. Ömer b. Hübeyre ile birlikte İstahr'a Abdullah b. Muâviye'nin üzerine gönderdi. İbn Hübeyre öncü kuvvet olarak Şiraz'ın tanınmış şahsiyetlerinden olan Ma'n b. Zaide b. Abdullah'ı Abdullah b. Muâviye üzerine göndermiştir. Merv-i Şazan bölgesinde yapılan savaşı kaybeden Abdullah b. Muâviye'nin ordusu dağılarak büyük bir kısmı esir düşmüştür. İbn Dubara bu esirlerden Abbasi ailesi taraftarı olan Abdullah b. Ali b. Abdullah b. Abbas hariç büyük bir bölümünü idam etmiş, Abdullah b. Ali'yi ise İbn Hübeyre'ye yollayarak ve kendisi de Abdullah b. Muâviye'yi bulmak için Şiraz'a doğru yola çıkmıştır. Abdullah b. Muâviye'nin İbn Dubara'ya karşı savaşı kaybederek ordusunun dağılması üzerine Abdullah b. Muâviye'ye destek veren diğer gruplar da dağılarak çareyi başka şehirlere kaçmakta bulmuşlardır. Bunlardan Mansur b. Cumhur Sind'e, Abdurrahman b. Yezid Umman'a, Amr b. Sehl b. Abdülaziz b. Mervan Mısır'a kaçmışlardır. İbn Dubara Abdullah b. Muâviye'yi Şiraz'da sıkıştırmış fakat yakalayamamıştır. Abdullah b. Muaviye kardeşleri Yezid ve Hasan ile birlikte güvendiği adamlardan bir bölümünü yanına alarak önce Kirman'a oradan da Sicistan üzerinden Herat'a giderek Horasan'da Ebu Müslim Horasanî'ye sığınmak istemiştir. Fakat Ebu Müslim Horasanî'nin Herat emiri tarafından tutuklanmış ve Ebu Müslim Horasanî'nin emri ile öldürülmüştür⁴³.

41 İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, C.5, s.272-273; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, C.10, s.52,64; Halife b. Hayyat, *Tarih-u Halife b. Hayyat- Halife b. Hayyat Tarihi*, Çev. Abdulhalik Bakır, Bizim Büro Yayınevi,1. Baskı, Ankara, 2001, s.449-450; Julius Wellhausen, *İslamiyet'in İlk Devrinde Dini-Siyasi- Muhalefet Partileri*, Terc. Fikret İşıltan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 1989, s.161-162; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 182-183; Fığlalı, "Abdullah b. Muâviye",C.1, s.119.

42 İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, C.5, s.307; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, s.183.

43 İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, C.5, s.308; Wellhausen, *İslamiyet'in İlk Devrinde Dini-Siyasi- Muhalefet Partileri*, s.162; Mustafa Atalan, "Bir Muhalefet İttifakı, Abdullah b. Muâviye (129/746-47) Hareketi", *D.E.Ü İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.XXIII, İzmir, 2006, s.42; Fığlalı, "Abdullah b. Muâviye",C.1, s.119.

Sonuç

Fars bölgesinin idare merkezi olma özelliğini devam ettiren Şiraz şehrinin kuruluşundan itibaren yaklaşık iki yüz yıllık zamanı hakkında kayıtlara geçen çok az bilgi yer almıştır. Bu bilgiler de daha çok Emevi ve Abbasi halifeleri tarafından bölgenin idaresi için görevlendirilen valiler hakkındadır. Bununla birlikte Muhammed b. Yusuf es-Sekafi'nin H.74/M.693 yılında kurmuş olduğu Şiraz şehri Emeviler devletinin yıkıldığı H.132/M.749 yılına kadar Fars topraklarının idare merkezi olmuştur. Emevi halifeleri tarafından Basra vilayetinin idaresi için görevlendirilen valiler vasıtasıyla idare edilen Fars bölgesi ve Şiraz şehri, kuruluşundan itibaren hızla gelişerek toplumun her sınıfından insanların ilgi gösterdiği bir yaşam merkezi haline gelmiştir⁴⁴.

Kaynakça

Apak, Adem: *Ana hatlarıyla İslam Tarihi (3) (Emeviler Dönemi)*, Ensar Yayınları, İstanbul, 2010.

Atalan, Mustafa, “Bir Muhalefet İttifakı, Abdullah b. Muâviye (129/746-47) Hareketi”, *D.E.Ü İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXIII (2006), 41-63.

Atçeken, İsmail Hakkı “Yusuf b. Ömer es-Sekafi” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, C. 44, İstanbul, 2013, s.22-23.

Athamna, Khalil, “Emevi Hilafeti Döneminde Arap İskânı”, Çev. Saim Yılmaz, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S.2, Sakarya 2000, s.203-226.

Çelebi, İlyas, “Yıldızname”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, C.43, İstanbul: 2013, s.545-547.

Ebu'l Abbas Ahmed b. Ebi'l-Hayr Zerkûb-i Şîrâzî, *Şirazname*, Nşr. Behmen Kerimi Tahran, 1305-1310.

Efser, Kerametullah *Tarih-i Baft-ı Kadim-i Şiraz*, İntişarat-ı Encümen-i Asar ve Mefahir-i Ferhengi Yayınları, Tahran, 1353.

el-Mukaddesi, Muhammed b. Ahmed *İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsîm)* Çeviri ve Notlar, Ahsen Batur, Selenge Yayınları 1. Baskı, İstanbul, 2015.

et-Taberi, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, Çev. Zakir Kadiri, Ugan, Ahmet Temir, Milli Eğitim Basımevi 1. Baskı, İstanbul, 1991.

Fığlalı, Ethem Ruhi, “Abdullah b. Muaviye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, C.1, İstanbul, 1988, s.118-119

Halife b. Hayyat, *Tarih-u Halife b. Hayyat- Halife b. Hayyat Tarihi*, Çev. Abdulhalik Bakır, Bizim Büro Yayınevi,1. Baskı, Ankara, 2001.

Hekikat, Abdu'r-Refi, *Ferheng-i Tarih ve Coğrafya-yı Şehristanha-yı İran*, Tahran, 1376.

Huart, Cl., “Şiraz”, *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi C.11 İstanbul, 1979, s.563-564.

İbn Belhi, *Farsname*, Edited by G. Le Strange, R. A. Nicholson Cambridge University Press, London, 1921.

44 Efser, *Tarih-i Baft-ı Kadim-i Şiraz*, s.38.

İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, Tercüme: Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2014.

İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, Çev. Abdülkerim Özaydın ve dğr., Bahar Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 1985.

İbn Kesir Ebu'l-Fida, *el-Bidaye ve 'n-Nihaye*, Çağrı Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 1994.

İstahri, *Mesâlikü'l-Memlik Ülkelerin Yolları Değerlendirme-Metin*, çev. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, 1. Baskı, İstanbul, 2015.

Keyhan, Mesud *Cografyâ-yı Mufassal-ı İrân*, Tahran, 1311.

Koyuncu, Mevlüd, "Yezid III", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, C.43, İstanbul, 2013, s.516-517.

Kurt, Hasan, "Mervan II", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları C.29, İstanbul, 2004), s227-229.

Limbirt, John, *Shiraz In The Age Of Hafez The Glory Of A Medieval Persian City*, University of Washington Press, Seattle, 2004.

Müstevfi-i Kazvinî, Hamdullah, *Nuzhetü'l-Kulub*, Edited by G. Le Strange, Cambridge University Press, London, 1915

Müstevfi-i Kazvinî, Hamdullah, *Tarih-i Güzide*, Neşr. Abdu'l-Hüseyin Nevaî, Emir Kebir Yayınları, Tahran, 1339.

Odabaşı, Fatma, "Yezid b. Mühelleb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, C. 43, İstanbul, 2013, s.522-523.

Özaydın, Abdülkerim, "Halid b. Abdullah el-Kasrî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul, 1997, C.15, s.281-282.

Özgüdenli, Osman Gazi, "Şiraz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, C.39, İstanbul, 2010, s.182-184.

Strange, Guy Le, *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya) İslam Fetihlerinden Timur Zamanına Kadar*, Terc. Adnan Ekikurt, Cengiz Tomar, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2015.

Terzi, Mustafa Zeki, "Emevîlerde Kara Ordusu Teşkilâtı", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.9, Samsun 1997, s.41-88.

Wellhausen, Julius, *Arap Devleti ve Sukutu*, Terc. Fikret Işıltan, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 1963.

Wellhausen, Julius, *İslamiyet'in İlk Devrinde Dini-Siyasi- Muhalefet Partileri*, Terc. Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 1989.

Yıldız, Hakkı Dursun, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi* C.2, Çağ Yayınları, İstanbul, 1992.

Yiğit, İsmail, "Emeviler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, C.11, İstanbul, 1995, s.87-104.

Dr. Öğr. Üyesi
Mustafa ŞEHİTOĞLUMuş Alparslan Üniversitesi, İ.İ.B.F.
Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi
Bölümü
m.sehitoglu@alparslan.edu.trORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1943-7953>Öğr. Gör.
Nevzat ERDOĞANMuş Alparslan Üniversitesi, Sosyal
Bilimler M.Y.O
n.erdogan@alparslan.edu.trORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0017-0144>

Eser Geçmişi / Article Past: 22 Şub 2019 / 21 Nis 2019

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.531245>

Orjinal Makale / Original Paper

I. Dünya Savaşı Öncesinde Osmanlı Devleti Ve İran'ın Almanya'yı Üçüncü Güç Olarak Görme Politikaları

Policies of Ottoman Empire and Iran Regarding Germany as the Third Ally Before the First World War

Öz

19. yüzyılda dünya liderliğini oluşturmaya çalışan İngiltere ve ona rakip olarak ortaya çıkan Almanya ile arasındaki rekabetin ağırlıklı sahası Ortadoğu olmuştur. Osmanlı yönetiminin bu durumda gördüğü çıkış yolu, kendisini sıkıştıran İngiltere ve Fransa ile Rusya'nın emellerinden olası Alman ittifakı sayesinde kurtulma ümididir. Bu sırada Osmanlı üzerinde nüfuz hesapları olan Almanya, üçüncü güç olarak davet edilme planları ile Osmanlı ülkesinde bir hayranlık oluşturmayı başarmıştır. Bu dönemde İran'ın da İngiltere ve Rusya ortaklığı yüzünden bir üçüncü güç arayışı söz konusudur. İngiltere ve Rusya baskısı altındaki İran devleti, bir çare olarak Almanya'nın dostluğunu görmektedir. Almanya, Osmanlı Devleti üzerindeki projelerini İran'a kadar genişletmeyi düşündüğünden, bu ülkede de bir Alman etkisi oluşturmaya gayret etmiştir. Ülkelerini İngiliz ve Rus nüfuzundan kurtarmak isteyen İranlı yöneticiler ve İran kamuoyu böyle bir müttefikliğe sıcak bakmışlardır. Bu makale; Türk ve İran kaynakları ışığında Osmanlı Devleti ve İran'ın İngiltere ve Rusya'ya karşı üçüncü bir güç olarak Almanya stratejisini kullanmaları ve Almanya'nın önceki güçlerden farklı düşünmediği konusuna odaklanır.

Anahtar Kelimeler: 19.Yüzyıl, Osmanlı Devleti, Alman Nüfuzu, Birinci Dünya Savaşı, İran

ATIF: ŞEHİTOĞLU Mustafa, ERDOĞAN Nevzat, "I. Dünya Savaşı Öncesinde Osmanlı Devleti Ve İran'ın Almanya'yı Üçüncü Güç Olarak Görme Politikaları", **Tarih ve Gelecek Dergisi**, 5/1 (Nisan-2019), s. (142-159)

CITE: ŞEHİTOĞLU Mustafa, ERDOĞAN Nevzat, "Policies of Ottoman Empire and Iran Regarding Germany as the Third Ally Before the First World War", **Journal of History and Future**, 5/1 (April- 2019), pp. (142-159)

Abstract

Middle East had been the center for the competition between England that was especially aiming for the leadership of world and Germany as being rival to this race in 19th century. Under these circumstances Ottoman Empire considered German Alliance as a solution to avoid the ambitions and oppressing policies of England, France and Russia. On the other hand Germany had her plans to have an impact on Ottoman Empire and utilizing the call as the third ally gained the admiration of the people of Ottoman. In this period Iran was the other country searching for a third power against the collaboration of England and Russia. Under the oppression of this collaboration Iran regarded German friendship as a solution as well. As Germany had the similar exploiting policies to expand from Ottoman Empire to Iran, she tried to create the German effect on Iranian society. In this context Iranian government and people approved such an ally to save their country from English and Russian influence. This article; In the light of Turkish and Iranian sources, the Ottoman Empire and Iran focus on the German strategy as a third power against Britain and Russia, and on the fact that Germany does not think differently from the previous powers.

Key Words: 19th Century, The Ottoman Empire, German Influence, First World War, The Iran

Giriş

Sömürgeciliğin dünya sathına yayıldığı 18. ve 19. yüzyıllarda başı çeken ve dünya liderliğine oynayan üç ülke; İngiltere, Rusya ve Fransa büyük bir rekabet içindeydiler. Denizlerdeki üstün gücü sayesinde İngiltere, bu iki devlete hemen her yerde üstünlük sağlamıştı. İngiltere'nin üstünlüğünden söz edilen bir dönemde Almanya'nın hızlı bir yükseliş ile büyük devlet olarak ortaya çıkışı, İngiltere'yi olduğu kadar Rusya'yı da rahatsız etmişti.

Almanya, kuruluşunu tamamladıktan sonra özellikle İngiltere'nin sömürge politikaları açısından büyük öneme haiz Ortadoğu üzerine oynuyordu. Almanya, geriden gelen bir emperyal güç olarak stratejik öneme sahip, Osmanlı ve İran topraklarında varlık göstermek ve topraklarda söz sahibi olmak istiyordu. Hem Osmanlı hem de İran Hükümetleri ise, Almanya'yı geleneksel düşmanları İngiltere ve Rusya'nın karşısına bir müttefik olarak sürmek istiyorlardı. Durumu kendi lehine bir fırsat olarak değerlendiren Almanya, bu iki ülke içinde çeşitli imtiyazlar ve anlaşmalar ile etkin konuma gelmiştir.

Almanlar, Osmanlı Devleti'ndeki rakipleri (İngiltere-Fransa-Rusya) ve İran'daki rakiplerinin (İngiltere-Rusya) kendi aralarındaki rekabeti bir tarafa bırakıp Almanya'ya karşı birleşmelerine fırsat vermeyecek hamleler yaparak dikkatli davranıyordu. Bu yüzden bu ülkelerin de rıza göstereceği adımlar atıyordu. Bu arada Rusya, İran'daki nüfuzunu sağlamlaştırmanın yanı sıra Osmanlı Devleti üzerinde de çeşitli politikaları ile tehdit oluşturuyordu. Bu durum, Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti'nin ve İran'ın, Almanya'yı kurtarıcı gibi görmeleri nedeniyle yeni mücadelelerin çarpışma sahasını Ortadoğu olarak belirlemiştir.

Almanya'nın Ortadoğu'ya yönelmesi, bu coğrafyanın petrol kaynakları açısından zenginliklerinin yanı sıra, hem Osmanlı'da hem de İran'da İngiliz ve Rus çıkarlarının kesişmesi ve ihtilaf noktalarının merkezini oluşturmasıydı.

Bu çalışmada; Ortadoğu'da gördüğü boşluktan yararlanmaya çalışan ve kendini yeni bir dayanak olarak gösteren Almanya'nın, Osmanlı İmparatorluğu ve İran'ın Ortadoğu'da görmek istedikleri, üçüncü bir güç olarak siyasi ve askeri arenaya çıkma çabası incelenmiştir.

1. Emperyalist Devletler Karşısında Osmanlı Devleti'nin Üçüncü Güç Politikası

Avrupa'da 1756-1763yılları arasında yaşanan Yedi Yıl Savaşları neticesinde İngilizler, Fransızlara ait olan Hindistan'ı almış ve burası İngiltere'nin en önemli sömürgesi olmuştur. Hindistan'a giden yol Cebelitarık, Akdeniz ve Mısır'dan geçiyordu. İngiliz Hükümeti bu yola büyük önem veriyordu. 1787-1792Osmanlı ile Avusturya-Rusya arasındaki savaş gösterdi ki Avusturya ve Rusya, Osmanlı'yı yıkarak yerine Bizans'ı kurmayı düşünüyorlardı. Böylece Rusya'nın daha büyük güç olmasını sağlayabilecek İstanbul'a yerleşmek istemesi İngiltere'yi "*Hindistan Yolu*" konusunda endişelendirmişti. Rusya'nın boğazlara sahip olarak güneye inmesini önlemek için İngiltere, Osmanlı Devleti'nin varlığını ve toprak bütünlüğünü korumayı gerekli görmüştü. 1791 yılından sonra Osmanlı'yı korumak, İngiliz politikası haline gelmiştir.¹

Hindistan'dan vazgeçmek istemeyen ve İngiltere ile rekabetine yeni bir politika oluşturmak isteyen Fransa'da 1798 yılında Osmanlı toprağı olan Mısır'a girmiştir.² Bu durum hem, "*Hindistan Yolu*"nu korumak isteyen İngiltere'yi, hem de Mısır'dan sonra Suriye'ye yönelen Napolyon'un boğazları almasından korkan Rusya'yı telaşlandırdı. Bu sebeple İngiltere ve Rusya, Osmanlı Devleti ile ittifak yaparak Mısır'ı Napolyon'dan aldılar.³

İngiltere, Fransa'yı Mısır'dan çıkardıktan sonra büyük önem verdiği Hindistan yolu konusunda rahatladı ve bu sayede Osmanlı Devleti de Fransa'yı kovmayı başarmıştı. Böylece Osmanlı Devleti denge politikası izleyerek bir emperyalist ülkeyi bertaraf edebilmişti.

Osmanlı Devleti'nin bir iç sorunu olan Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın Osmanlı'ya savaş açması, Suriye'yi alarak Kütahya'ya kadar ilerlemesi karşısında Rus Çarı bunu fırsat olarak görmüş ve Osmanlı'ya "dostluk elini" uzatmıştı. Osmanlı Devleti, kendi açısından önemli sonuçları olan bu sorundan, Rusya'nın yardımı sayesinde kurtulmuştu. Ancak imzalanan Hünkâr İskeleyi Anlaşması ile Rus askeri birlikleri 8 Temmuz 1833'te İstanbul Boğazı'na yerleşmeyi başarmışlardı. Bu durum üzerine Boğazlarda Rus birliklerini görmeyi sakıncalı bulan İngiltere 1840 yılında Londra'da bir konferans toplamış ve İngiltere ile birlikte davranan Avusturya, bütün Avrupa'yı Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti'ni korumaya ikna etmişti. İngiltere, Ruslar lehine olan Hünkâr İskeleyi Anlaşması'nın iki maddesini ortadan kaldırıncaya kadar tekrar Karadeniz'e hapsolacağını düşünen Rus Çarı, çemberi kırmak ve "*sıcak denizlerde var olmak*" için İngiltere'ye sadece iki devlet arasında Osmanlı Devleti'nin paylaşımını teklif etti.⁴ Bu arada Rusya'nın asıl gayesini sezen İngiltere, bu teklifi reddetti. Bundan sonra Rus yayılması tehlikesi konusunda Fransa'yı da ikna eden İngiltere, bu devlete karşı Osmanlı Devleti'nin koruyuculuğunu üstlendi.⁵ Bu ittifak sayesinde Kırım Savaşı'nın İngiliz, Fransız ve Osmanlı orduları ile Rusya'ya karşı yapılması sağlandı.⁶ Osmanlı bir kez daha denge politikası yapmış ve fayda elde etmişti.

Osmanlı Devleti 19.yüzyıla Avrupa'nın ağır baskısı altında girmişti. Bu dönemde dünyanın birçok yerinde sömürgeleri ile büyük bir imparatorluk kuran İngiltere, en önemli sömürge-

1 Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Alkım Yay. İstanbul 2010, s. 68-69.

2 Yaşar Yücel, Ali Sevim, *Türkiye Tarihi IV*, Atatürk Kültür dil ve tarih yüksek kurumu Türk Tarih Kurumu yay. Ankara 1991, s. 128-130.

3 Fahir Armaoğlu, *a.g.e*, s. 69.

4 Raif Karadağ, *Şark Meselesi*, Emre Yay. İstanbul 2005, s. 144-146.

5 Bayram SOY, "*Lord Palmerston'un Osmanlı Toprak Bütünlüğünü Koruma Siyaseti*", Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları, Yıl 2007, S. 7 141-168, s. 155-156.

6 Raif Karadağ, *Şark Meselesi*, s. 146.

si Hindistan ve onun yollarını korumayı temel politika olarak sürdürüyordu. Fransa ise Osmanlı topraklarının bir kısmını potansiyel sömürü alanı olarak görüyordu. Ayrıca Osmanlı topraklarının kontrolü sayesinde İngiltere'nin en önemli sömürgesi yani Hindistan'ı almayı da hesaplıyordu. Rusya 19. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'ne "Yıkılması kolay" gözüyle bakıyor ve sıcak denizlerde olabilmek için Osmanlı boğazlarına yerleşme politikası düsturu ile Osmanlı'yı yıpratıyordu. Boğazlara talip olunca karşısında İngiltere ve Fransa ve hatta Avusturya İmparatorluğu'nu bulan Rusya, sıcak denizlerde var olmak için ikinci yol olarak gördüğü Doğu Anadolu'ya ve Balkanlara yönelmiştir.⁷ Rusya'nın faaliyetleri hakkında Berlin sefaretinden Mâbeyn-i Hümâyun'a gelen 4 Kasım 1861 tarihli bir telgrafta, Rusya'nın Almanya'dan silah sipariş ettiği bildiriliyordu. Aynı telgrafta, Rusya devleti Kurup fabrikasına levazımıyla beraber büyük çapta yedi yüz top ve üç yüz sahra topu ve külliyetli barut ve bazı Almanya fabrikalarına duba, köprü ve şimendifer edevatı ve çeşitli askeri levazım imâl ettirmektedir, deniliyordu.⁸ Böylesine ağır ve donanımlı silahlanma Osmanlı'nın takibinde olsa da bununla baş etmek, bu dönem Osmanlı Devleti açısından kolay değildir.

Osmanlı Devleti, Rusya'nın Doğu Anadolu'daki Ermenileri ve Balkanlardaki farklı etnik kökene mensup halkları etnik milliyetçilik temelinde kışkırtması neticesinde, bir takım eşitlikçi reformlar yapmak zorunda kalmıştı. Bunun sonucunda yükselen milliyetçilik akımları yüzünden Rusya'yı hamî olarak gören Balkan ulusları Osmanlı idaresinin başını ağrıtmıştır.

Osmanlı Devleti, 1877-1878'de yaşanan Osmanlı-Rus savaşını kaybedince, İngiltere'nin Osmanlı politikası değişti. "Hasta Adam"ın ayakta duramayacağına hükmeden İngiltere, Kıbrıs ve Mısır'a el koydu. Artık İngiltere Osmanlı'nın yaşamasının değil, bu devletin paylaşımında en çok payı alma mücadelesinin içindeydi. Bu konuda Rusya'yı Doğu Anadolu'ya sokmamak isteyen İngiltere, Ermeni isyanlarını ve iddialarını destekleyerek, bu kozu Rusya'nın elinden almaya çalıştı.⁹ Böylece Osmanlı üzerinde başrollerde İngiliz-Rus rekabetinin görüldüğü yeni bir Emperyalist senaryo cereyan ediyordu. Osmanlı Devleti bu yeni durum karşısında nasıl bir denge politikası izlemeliydi? Nispeten geriletilmiş Fransa düşünülmezse de bir İngiliz-Rus ittifakı Osmanlı'nın felaketi olabilirdi.

Tam bu dönemde Avrupa'da yıldızı parlayan devlet Almanya idi. Almanya, Osmanlı ile sınırı olmayan uzak bir devletti ve İngiltere'nin Hindistan yolunu kesmek için rekabet sahası arıyordu. Osmanlı'dan toprak talep etmemesi ve İngiltere ile rekabete hevesli olması Osmanlı'yı Almanya ile yakınlaştırdı. İngiltere'nin terk ettiği Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü koruma politikasını artık Almanya devralmıştı. Almanya bu ittifak karşılığında Osmanlı'dan ekonomik ve siyasi ayrıcalıklar almayı hedefliyordu. Osmanlı'yı İngiltere, Fransa ve Rusya karşısında yaşatmak savunusuyla olabildiğince imtiyaz almak istiyordu. II. Abdülhamit döneminde başlayan Osmanlı-Almanya ilişkileri gün geçtikçe kuvvetlendi. Almanya, Osmanlı Devletine krediler açarak, demiryolları yaptı ve ordusunun modernize edilmesine destek sağladı.

Almanya, en geniş sınırları ile birliğini kurduğunda Avrupa'nın ortasında, güçlü bir devlet olarak yerini almıştı. Almanya büyük bir güç olmuş ve böylece Osmanlı Devleti'nin beklediği yeni bir politika doğmuştu. Osmanlı, Avrupa'nın yeni gücü ile yeni politikasını uygulayabileceği bir fırsat bulmuştu. Almanya yükseldikçe, Osmanlı Devleti de dış politikasını bu devletin eksenine kaydırды ve sonuçta İngiltere'den boşalan yeri Almanya aldı. Osmanlı yönetiminin bilindik emperyalist devletlere olan nefreti arttıkça, Almanya'ya ilgileri yükselmekteydi. Sultan Abdülhamit'in

7 Rahmi Doğanay, Erdal Açıkşes, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi ve Atatürk İlkeleri*, Data Yay. Ankara 2012, s. 9-10.

8 BOA, Y.PRK.ESA.1/15-2-1

9 Fahir Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 69-70.

bizzat kendisi Almanlara övgüler dile getiriyor ve siyasi anılarında, “Almanya gücünü heba ederek birçok yerde kendisine lüzumsuz koloniler arayacağına, nüfuzunu İran Körfezine kadar uzatsaydı, hem bizim için hem de kendisi için şüphesiz çok daha iyi olurdu” diyerek, Almanların işini son derece kolaylaştırıyordu. İngiltere ve Fransa’nın aksine Almanya, bir İmparatorluk olarak otokratikti ve bu durum Osmanlı Padişahı’nın dış politikasının gücünü arttırıyordu. Nitekim İngiltere ve Fransa, reform ve meşrutiyet talepleriyle Osmanlı idarecilerini baskı ile zor duruma sürüklerken, Alman temsilciler “Osmanlı Devleti otokrasiden ayrılırsa yok olmaya mahkûmdur” diyerek, Sultan Abdülhamit’in elini güçlendiren bir yaklaşım gösteriyorlardı.¹⁰

Sömürgecilikte Avrupa’nın en yenisi olan Almanya, dünyanın paylaşılmış olmasından dolayı farklı bir yöntem geliştirdi. Almanya İngiltere, Fransa ve Rusya gibi toprak işgalleri tasavvur etmiyordu. Sultan II. Abdülhamit emperyalist devletlerin karşısına Almanya’yı çıkarmayı uygun görmüş ve bunu başarmıştı. İlk ilişkiler kurulduktan sonra Almanya sefirinin devletinden aldığı bir telgrafta belirtildiği üzere Mayıs 1880 tarihinde İstanbul’da Alman sefaretine tahsis edilen araziden dolayı Alman İmparatoru Osmanlıya teşekkürlerini bildirip bunun samimi ilişkilere yeni bir delil olduğunu bildiriyordu.¹¹ 1889 yılında İmparator II. Wilhelm’in İstanbul’u ziyareti Osmanlı ülkesinde Alman nüfuzunun hızla yükselmesini başlatmıştı.¹² Bu ziyaretten sonra Almanlar Bağdat demiryolu imtiyazını almaya yaklaştılar. Aslında Avrupalı bir imparatoru tarihte ilk kez Osmanlı Sultanı’nın ayağına kadar getiren sebep bu projeydi.

Sultan II. Abdülhamit tahta çıktığı sıralarda, Osmanlı hudutları içinde İngilizler, Almanlar, Ruslar ve kısmen de Fransızlar iktisaden mücadele içindedirler. İngilizlerin Türklere hoş görünmek için Adana-Mersin demiryolu inşaatının ruhsatını almalarına karşılık Almanlar da Bağdat demiryolu projesinin inşası hususunda Osmanlı ile mutabakata vardılar. Bu sıralarda birliğini yeni tamamlamış olan Almanya ve onun usta devlet adamı Bismarck biliyorlardı ki büyük devlet olmak sürekli ham madde kaynaklarına sahip olmakla mümkündür. İşte bu yüzden Almanya orta doğuda ve büyük ticaret yolları üzerinde İngilizlerle karşı karşıya geldi. İngilizler ve Almanlar özellikle Osmanlı’nın petrol bölgeleri ile yakından ilgileniyorlardı. Her iki devlet de Mezopotamya’dan imtiyazlar almak istiyorlardı. Sultan II. Abdülhamit bu iki devletin de petrole olan ilgisini fark etmişti. Buna göre bir politika geliştiren II. Abdülhamit 1890 yılında tehlikeyi önlemek maksatlı bir tedbir almış ve İrade-i seniye ile Musul petrol sahasını “Memaliki Şahane” (padişahın mülki arazisi) olarak ilan etmişti. Bu durum karşısında Osmanlı’yı zora sokmak isteyen İngilizler, Mısır ile Osmanlı arasında süren bir sınır meselesi olan Akabe sorununu oluşturmakta gecikmediler. Buna mukabil, II. Abdülhamit de Almanların imtiyazlarını genişletti. Böylece “Dünya hâkimiyeti parolası” ile yürüyen güçlü Almanya’yı kendisine bağlayabilmişti.¹³ Emperyalizmden kurtuluşun çarelerini arayan Osmanlı, bu imtiyazı verdikten sonra İngiltere ile Almanya, dünya hâkimiyeti yolundaki mücadele merkezlerini Mezopotamya ve İstanbul’a taşımışlardı. Bu sıralar, Osmanlı ülkesinde Alman araştırmaları başlamış ve Almanya’nın Jena şehrindeki üniversite hocalarından Dr. Maks Fvoren’e Bab-ı Ali ve padişah tarafından 7 Şubat 1895 tarihinde özel izin verilmiş ve Fvoren, Suriye, Bağdat, Basra ve Hicaz vilâyetlerini gezmiş, teknik incelemelerde bulunmuştu.¹⁴

10 Murat Özyüksel, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Nüfuz Mücadelesi Anadolu ve Bağdat Demiryolları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay. İstanbul 2013, s. 40-41.

11 BOA, Y.PRK.TSF.1/23-1

12 Süleyman Kocabaş, *Hindistan yolu ve petrol uğruna yapılanlar Türkiye ve İngiltere*, Vatan Yay. İstanbul 1985, s. 144.

13 Raif Karadağ, *Petrol Fırtınası*, Turan Yay. İstanbul 1969, s. 53-57.

14 BOA, I.HR.346/60-1

Alman İmparatoru II. Wilhelm'in Osmanlı ülkesine yaptığı 1898 yılındaki ikinci seyahat¹⁵, Alman dış politikasının Ortadoğu'ya doğru hız kazandığı önemli bir dönemdir. Almanya, doğu siyasetinde İngiltere, Fransa ve Rusya'ya karşı bir tavır geliştirmiş, bundan böyle kendi varlığını açıktan göstermiş ve Ortadoğu'nun hâkimi olma iddiasını göstermiştir. Bu seyahati sırasında Kudüs'e de giden Alman İmparatoru, Alman kilisesi "*Erlöserkirche*" yi bir ayinle açmıştır.¹⁶ II. Wilhelm, Protestanların dini liderlerinin yanı sıra, Katoliklerin dini liderleri, Alman Yahudilerinin liderleri ve buralara yerleşmiş Alman kolonistlerin her bir gurubu ile görüşmelerde bulunmuştur. Kudüs'te mevcut olan bütün ruhani liderlere maddi yardımlarda bulunan II. Wilhelm, Ağlama Duvarına, Rum Ortodoks Kilisesi'ne ve Mescid'i Aksa'ya da ziyaretlerde bulunmuştur. Kudüs'ten Şam'a giden imparator II. Wilhelm burada özellikle İngiltere'yi çok rahatsız edecek olan ünlü konuşmasını yapmıştır. İmparator bu konuşmasında, Osmanlı Padişahını övmüş ve Alman İmparatoru'nun her zaman, dünyanın her yerindeki 300 milyon Müslüman'ın dostu olacağı sözünü dile getirmiştir. İmparator burada, bir anlamda Müslümanların koruyuculuğunu üstlendiğini söylemiş oluyordu. "*Dağınık halde yaşayan Müslümanlar...*" cümlesi ile kast ettiği, İngiliz yönetimi altındaki Hindistan'da yaşayan Müslümanlardı.¹⁷ Almanlar çok hesaplı ve titiz çalışıyorlardı. II. Wilhelm'in 1898 de İstanbul'a yaptığı ikinci ziyaretinden sonra Bağdat demiryolu projesi vaadi verildi ve nihayet 1902 yılında imtiyaz antlaşması imzalandı.¹⁸ Alman İmparatoru diplomatik geziyle Müslüman ahalinin gönlünü memnun ederken Eylül 1904 yılında Alman bilim adamlarından Dr. Karl Mihal Konya Vilayeti dâhilinde Isparta ve Antalya sancaklarında bulunan bazı antik harabeleri ziyaret ederek fotoğraflar çektiriyordu.¹⁹ Bu, Almanların topyekûn ulusal bir çalışmasıydı. Osmanlı Devleti, Almanya'nın kalıcılığını pekiştirmek istiyor ve böylece geleneksel düşmanlarına karşı yeni bir denge oluşturmayı ümit ediyordu. Bununla beraber Osmanlı'da nüfuzunu arttırmak isteyen Almanya'nın asıl amacı neydi? Bağdat demiryolu projesi ile neyi hedefliyordu?

Bağdat demiryolu projesine Ruslar, Doğu Anadolu ile İran'daki emelleri açısından; Fransızlar ise Suriye'deki emelleri açısından tepki göstermişlerdir. Ancak en yoğun tepkiyi İngiltere göstermiştir. Zira böyle bir Alman projesi Hindistan yolu egemenliği açısından büyük tehlike olarak görülüyordu.²⁰

Haziran 1909'da Alman Başbakanlığına atanan Bethmann Hollweg'e dış politikada ağır bir miras bırakılmıştı. Selefî Bismarck'ın çift cephe savaş kâbusu gerçekleşmişti. Yeni şansölye Almanya'nın aleyhine gelişen Fransa-Rusya yakınlaşmasını İngiltere ile anlaşarak bertaraf etmeye çalışmış ancak muvaffak olamamıştır. Bundan sonra Şansölye Almanya- Rusya yakınlaşmasına yönelmiştir. Çar II. Nikolaus'un Kasım 1910 başlarında Potsdam'daki ziyaretinde bir yakınlaşma gerçekleşmiştir. Rusya, Bağdat demiryolunun yapımına ses çıkarmayacaklarını vaat etmesine karşılık Alman İmparatorluğu'ndan da İran'ın Rusya'nın çıkar alanı olduğunu kabul etmesini istemiştir. Böylece Almanların elinde doğuda Rusya ve İngiltere'yi anlaşmazlığa düşürecek baskı unsuru kalmamıştı.²¹ Almanya'nın menfaatleri Bismarck'ın da işaret ettiği gibi Rus hassasiyetlerini dikkate almayı gerekli kılıyordu. "*Çanakkale boğazı Rusya'nın güney sahillerinin ev anahtarıdır*", diyen

15 Salih Kış, "*Alman İmparatoru II. Wilhelm'in Haçlı Rüyası ve 1898 Kudüs Seyahati*", Sutad, Güz 2017; (42): 487-506, s. 494-495.

16 Salih Kış, *a.g.m.*, s. 490 vd.

17 Fatih Çolak, *Almanların Konya ve Çevresindeki Faaliyetleri 19. Yüzyıl Sonu – 20. Yüzyıl Başı*, Çizgi Yay. Konya 2014, s. 54-55.

18 Süleyman Kocabaş, *Hindistan yolu ve petrol uğruna yapılanlar Türkiye ve İngiltere*, Vatan Yay. İstanbul 1985, s. 144-146.

19 BOA, I.HR.391/30-1

20 İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*, Timaş Yay. İstanbul 2014, s. 154-156.

21 Yunus Kobal, *Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Almanya*, Gece Kitaplığı Yay. Ankara 2014, s. 126-127.

Bismarck gibi II. Wilhelm de Rusya'dan yana görünmek ve bu suretle Rusya'nın müzaheretini temin ederek Orta Doğu'daki Alman emellerine erişmek, böylece İngiltere'yi saf dışı etmek istemişti. II. Wilhelm Potsdam'da, Rusya'nın Bağdat demiryolu inşaatına muhalefetini kırdığı gibi Rusya ile Osmanlı ve İran hususunda bir anlaşmaya da varıldı. Anlaşma kısaca şunu ihtiva ediyordu: Almanya Osmanlı'daki çıkarlarına karşılık Rusya'yı İran'da serbest bırakıyor ve Huzistan eyaleti ile Fars körfezine yerleşmesine izin veriyordu. Böylece Rusya 1907 anlaşması ile İngilizlerden alamadığı güney İran petrol bölgesine girebilme fırsatı yakalamıştı. Almanya'nın demiryolu planı ile de ulaşmak istediği asıl amaç Musul petrolü idi. Alman ve Rus İmparatorları 1911 yılında bir kere daha buluştular. Port Baltık limanında yapılan ikinci görüşmede önceki yıl varılan anlaşma teknik heyetlere havale edildi.

Almanya, Rusya'yı Osmanlı boğazlarında serbest bırakacağını vaat ettiği bu anlaşma ile Osmanlı Devleti'ni kendi büyük politikası için araçsallaştırdığını ifade ediyordu. Diğer yandan Boğazları Ruslara terk eden Almanya, İttihat Terakki Cemiyeti'nin hamisi, "*Büyük Türk dostu*" olarak propaganda yapıyordu. İttihat Terakki Cemiyeti'nin hayran olduğu Alman İmparatorluğu, kendi politik hedefleri ve bu amaca hizmet edecek Osmanlı petrolü için "dostum" dediği kendinden çok daha eski bir imparatorluğu emperyalizmin önüne atıyordu.²² Aslında Osmanlı Devleti tarafından Almanya'nın, Rusya ve İngiltere'yi dengeleyecek kadar güçlü oluşu şüphe ile karşılanmaktadır. Buna rağmen Osmanlı Devleti, İngiltere ve Rusya'nın yakın tehlike olmaları yüzünden Almanya ile müttefik olma rotasını benimsemiştir.

Alman dostluğu gereği olarak Bağdat demiryolu projesini onaylayan Osmanlı Devleti, doğal olarak Almanya'nın kendisini güçlendireceğini düşünüyordu. Almanlar, Bağdat Demiryolunu, Osmanlı Devleti topraklarında bir iktisadi çıkar tekeli kurmak için kullanacakları yolundaki iddiaları yalanlamışlardır. Ancak Almanların, şu ifadeleri asıl niyetlerini açığa vuruyordu: "*Türk topraklarında gözümüz yok, bütün istediğimiz Osmanlı ilerde yalnız Asya topraklarına sıkışıp kalsa bile, sanayimiz için ham madde kaynağı ve Pazar sağlamaktır.*"²³ Bu açıklama ile Almanlar rakiplerinin planlarını bozmaya gelmediklerini söylüyorlardı.

Öte yandan Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Alman sermayesi özellikle, Doğu ve Güneydoğu Avrupa'da ve Osmanlı Devleti'nde güçlü bir etkinlik kurmuştu. Almanya'nın Osmanlı Devleti'ne yönelen sermaye ihracının egemen şekli demiryolu yapımıydı. Osmanlı Devleti, Almanya tarafından yönelen sermaye ihracının yanında demiryolu yapımı ve devlet borçları alanında çalışan Deutsche Bank'a 29 milyon Osmanlı Lirası borçlanmıştı. Bu borç miktarı Osmanlı devlet borçlarının yüzde yirmisini oluşturuyordu. Osmanlı Devleti, Alman finans kapitaline yalnızca faiz ödemek için, ülke halkından yılda 20 milyon Mark toplamak zorundaydı. Alman finans kapitali, Bağdat demiryolu girişimiyle Osmanlı Devletini, bir yandan demiryolunun yapımı için gerekli finans kaynağı ile diğer yandan demiryolunun kendinden sağlanan karlarla zarara uğratiyordu. Burada sadece Anadolu Şimendifer Şirketinin hâsılatı 1890'da 767.557 Franktan 1910'da 3.382.286 Franka ve 1914'de ise 5.169.895 Franka yükseldiği düşünüldüğünde Osmanlı'nın kaybı daha iyi görülür.²⁴

Almanların nasıl bir hesabı vardı? Almanlar, Osmanlı Devleti'ni geleneksel sömürgeci güçlerden korumaya mı gelmişlerdi? Bu soruların yanı sıra askeri, ekonomik ve siyasi bakımdan kalkınmış bir Osmanlı'nın Alman emellerine daha iyi hizmet edeceği görüşü ağır basmaktadır. İktisaden kalkınmış bir Osmanlı, Alman sanayisini daha bol ham madde ile besleyen ve daha

22 Raif Karadağ, *Petrol Fırtınası*, s. 78-81.

23 Edward Mead Earle, *Bağdat Demir ve Petrol Yolu Savaşı (1903-1923)*, (Çev. K. Yargıcı, N. Uğurlu), Örgün Yay. İstanbul 2003, s. 116-117.

24 Lothar Rathman, *Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi* (Çev. Ragıp Zaralı), Gözlem Yay. İstanbul 1976, s. 114.-115.

çok Alman malı alan bir pazar haline getirecekti. Almanya ile işbirliği yapan Osmanlı Devleti, Alman silahları ile güçlendirilmiş askeri yapısı sayesinde olası bir Yakındoğu savaşı durumunda Rusya'nın güney kanadını ya da İngiltere'nin Hindistan yollarını tehdit edebilecekti. Siyasi bakımdan güçlendirilecek bir Osmanlı ise Rusya'nın Orta Doğu'ya inme planlarını durduracak ve İngiltere'nin Müslüman ülkeler üzerindeki ağırlığını zayıflatacaktı. Alman politikası, Osmanlı toprak bütünlüğüne saygı göstermek ve Osmanlı'yı başka devletlerin saldırılarına karşı savunmak şeklinde açıklanıyordu.²⁵ Bu da Osmanlı'yı Almanya'ya güvenme konusunda cesaretlendiriyordu.

Almanya, II. Abdülhamit döneminde iç politikada uygulanan resmi İslamcılık ideolojisini desteklemekten de geri durmadı. Çünkü Almanya bu resmi ideolojinin kendi çıkarları ile bağdaştığına inanıyordu. Almanlar, *"İslama dost bir Almanya, Doğuda İngiltere'nin başaramadığını yapacaktır. Anadolu ve Mezopotamya, sulama kanalları ve yollarla yeniden imar edilecek, eski çağlardaki görkemine ulaşacaktır. Aynı şey Almanya için de geçerlidir. Bu sebeple Almanya kim-senin gitmediği bir politikadan gidiyor."* diyorlardı.²⁶ Almanya'yı kurtarıcı gibi gösterme ile kamuoyu kazanılmak isteniyordu. Almanya, Müslüman dünyasındaki imajını güçlendirmeyi başarmıştı.²⁷ Ancak aldıkları imtiyazı genişletmek ve Musul petrol imtiyazını da koparmak isteyen Almanya, Padişah Abdülhamit'i tazyike başladı. Sonunda da asıl niyetlerini itiraf ettiler. Almanya'nın İstanbul'daki sefir-i kebiri, sultana tehditkâr bir üslup ile şöyle söylüyordu: *"Alman imparatorluğu Osmanlı imparatorluğu ile akdettiği bütün anlaşmaları harfiyen tatbik etmek kararındadır. Fakat bazı taleplerimiz vardır. Birincisi de Musul petrol sahası içinde imtiyaz almaktır."* Yıldız sarayı ile Bab-ı Ali arasında cereyan eden İngiliz ve Alman sefirlerinin yıpratıcı çekişmelerinin ağırlık merkezini münhasıran Musul petroleri teşkil etti ve bu mücadele Abdülhamit'in İttihat Terakki tarafından tahttan indirildiği 1909 yılına kadar devam etti.²⁸

1908 Jöntürk ihtilalinden sonra Alman politikası, Abdülhamit dönemi bağlantıları sebebiyle bozulma noktasına gelmişti. Alman izleri başta ordu olmak üzere her yerden silinmeye gayret ediliyordu. Alman İmparatoru, Abdülhamit'e benzetilerek, ona eski rejimin destekçisi ve Osmanlı Devleti'ndeki özgürlükçü hareketin karşıtlığı suçlaması yöneltilmekteydi. Bütün bunlara rağmen Alman Büyük Elçisi Marshall, Osmanlı kamuoyundaki Alman nefretini gidermeyi ve *"Türkiye'nin dostu"* imajını oluşturmayı başardı. Osmanlı Devleti için Almanya; İngiliz-Fransız hegemonyasının karşısına çıkabilecek dengeleyici güç olması ve Türkiye'de batı Avrupa tipi bir milli devlet oluşturulması açısından yeniliklere destek vermesi gibi sebeplerle vazgeçilmez gibi duruyordu. Bu yüzden Almanya'nın konumu yeniden kuvvetlendi.

Bu yakınlaşmada Osmanlı ordusunun özellikle de subaylarının Alman uzmanlar tarafından eğitilmesi önemli bir yere sahipti. İhtilalden sonra Berlin'e askeri ataşe olarak gönderilen Enver Paşa gibi subaylar daha sonra Osmanlı ordusunda üst düzey görevlere geldiler. Enver Paşa ilerleyen dönemde Harbiye Nazırı oldu. Alman subayları Osmanlı ordusunda kumandan ve eğitmen olarak görev almak üzere İstanbul'a davet edildiler. Gelen Alman subayları Osmanlı ordusunda Alman etkisinin güçlenmesine etki ediyorlardı.²⁹ Böylece Abdülhamit döneminde başlayan Alman hayranlığı İttihat Terakki döneminde de devam etmiş oluyordu. Alman teknik uzman ve heyetlerine verilen Osmanlı ordusunu ve hususen kara kuvvetlerini modernize etme işi, Osmanlının genç

25 Edward Mead Earle, *a.g.e.*, s. 117-118.

26 İlber Ortaylı, *a.g.e.*, s. 79-80.

27 Kadir Kon, *Birinci Dünya Savaşı'nda Almanya'nın İslam Stratejisi*, Küre Yay. İstanbul 2013, s. 36.

28 Raif Karadağ, *Petrol Fırtınası*, s. 58-59.

29 Gencer Mustafa, *Jöntürk Modernizmi ve Alman Ruhü 1908-1918 Dönemi Türk Alman İlişkileri ve Eğitim*, İletişim Yay. İstanbul 2010, s. 54.

subayları arasında Alman askeri gücüne hayranlık duyulmasına sebebiyet vermişti. Sonradan tanınacak Enver paşa gibi birçok genç subayın Alman ordusunu yenilmez sanmalarına neden olmuştu.³⁰ Artık İttihat Terakki yönetimi de Alman İmparatorunun desteğini görmek istiyordu. Yeniden kurulan iyi ilişkiler çerçevesinde Bab-ı Ali, Alman İmparatoru ile yakın dostluklarını gösteren bir nişane olarak Padişah adına 23 Ocak 1910 tarihli bir telgraf mesajı ile Alman İmparatorunun doğum gününü kutlamıştı.³¹

Osmanlı ülkesindeki Alman politikası yeniden tesis edilmişti. Ancak bu duruma gelmeden önce İttihat Terakki iktidarının başında Osmanlı Devleti, Almanya rotasından İngiltere rotasına kayabilirdi. Zira Alman tekeli sermayesi, İngilizlerle Fransızları Osmanlı ekonomisinden kovalayacaklarını anlamışlardı. Almanya'nın üstün olduğu alanlar ancak belirli noktalarda yoğunlaşıyordu. Demiryolu yapımı ve Osmanlı ordusu ile yürütülen silah işleri Almanların önde oldukları alanlardı. Jöntürk devrimi ve yönetimiyle birlikte Alman üstünlüğünün dayandığı bu koşullarda ortadan kalkmıştı. İngiltere ve Fransa safında yer almaya başlayan Jöntürk çevreleri sebebiyle, demiryolu için yeni imtiyazların ve alınması muhtemel yeni sipariş silahların İngiliz ve Fransız tekellerine kaptırılma tehlikesi meydana gelmişti. Deutsche Bank, Krupp ve tüm Alman tekellerinin üzgün olmaları ve gerek özenle kurdukları "barışçı yayılma" yöntemiyle İran körfezine değin uzanan Alman-Bağdat demiryolu hayalinin sonlanması, gerekse ekonomik boyunduruk altına alma hayalinin yıkıldığını kabul etmeleri için yeterli neden oluşmuştu.³² Bu yüzden Osmanlı ekonomisini destekleme gibi sempatik adımlar atmaya başlayan Almanya, Osmanlı Devleti'ne borç vermeyi oluşan ilk fırsatta gündemine aldı.

1910 yılında Almanlarla yapılan borçlanma anlaşmasının içeriğinin tartışıldığı Mebusan Meclisi'nin 3 Aralık 1910 tarihli oturumunda, Osmanlı Hükümeti'nin çalışmalarına dair Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa'nın verdiği beyanatın üzerinde yapılan görüşmelerde, Almanya ile borçlanma anlaşması hakkında farklı yorumlar ve eleştiriler meydana gelmiştir. İbrahim Hakkı Paşa, Osmanlı Devleti'nin borç almak zorunda kaldığını ve borçlanma anlaşması yaptıkları devletlerden birinin de Almanya olduğunu ifade etmiştir.³³ Bunun üzerine Almanya ile yapılan borçlanmadan dolayı Fransa ve İngiltere'nin dostluklarının kaybedileceğine dair eleştiriler yapılmıştır.

Hükümetin borçlanma hususunda takip ettiği yolun yanlış olduğunu savunan, İstanbul milletvekili Kozmide Pandelaki Efendi gibi bazı vekiller, Fransa ile yapılan görüşmelerin erken sona erdirildiğini ileri sürmüşlerdir. Bu gibi vekillerin düşüncesine göre, Fransa ile dostane ilişkilerin biteceği aşikâr iken, Osmanlı Hükümeti iyimser davranarak sorun çıkmayacağı düşüncesine kapılmıştı. Amasya vekili İsmail Hakkı Paşa da yalnız Almanya ile ilişkileri geliştirip diğer büyük Avrupa devletlerini dışlamanın sorun oluşturacağını dile getirerek bir ya da iki büyük devletle yakın ilişkilerde bulunmanın zorunluluk olduğunu savunmuştur. Bazı milletvekilleri de Fransa yerine Almanya ile borçlanma (istikraz) yapılmış olmasının asıl nedenini, Üçlü İttifaka meyleden Osmanlı'nın yeni politikasına bağlamıştır.³⁴ Bu borçlanma anlaşmasından sonra İttihat Terakki yönetimi, Almanya rotasında tutulmuştu.

Almanya için Osmanlı'yı kontrolüne almak ve ekseninde tutmak temel bir politikaydı. Almanların nihai hedeflerinden biri de Anadolu'da kalıcı olmaktı. Anadolu'yu son derece benimseyen Almanlar, buradan bahsederlerken sanki Almanya'nın bir eyaletinden söz eder gibi

30 A. Şerif Aksoy, İttihat ve Terakki, Nokta Kitap Yay. İstanbul 2013, s. 94.

31 BOA, I.MBH.1/26-1

32 Lothar Rathman, a.g.e., s. 104-105.

33 Faysal Mayak, *Tanın Gazetesine göre Osmanlı-Alman İlişkileri (1910-1912)*, Libra Yay. İstanbul 2018, s. 67-68.

34 Faysal Mayak, a.g.e., s. 71-72.

konusuyorlardı. Alman yazarlardan bazıları bunu açıkça dile getirmişlerdi. Bunlardan biri yazar Eschpranger'e göre; "*Güçlü olmak isteyen bir memleketin eline geçmemiş bir ülke varsa o da Doğu'daki Anadolu'dur. Almanlar bu fırsatı iyi değerlendirip bir an önce burayı sömürgeleştirecek olurlarsa dünyanın paylaşımında en karlı çıkan millet olacaklardır. Anadolu'da Almanların her tabakasını iskân edebilirler burada silahlı birkaç yüz bin Alman oturacak olursa Kayser'imiz Asya işlerine elini uzatabilir. Böylece bütün Asya'da barış ve refah sağlanır. Hem Tüccar hem sanatkâr burada kendi yerini bulur. Sermayesini genişletecek saha bulur. Almanya'nın parasız pulsuz Çingenesi bile gözünü açar, çalışır ve uğraşırsa mükemmel bir tüccar olur.*"

Anadolu'daki dikkatlerini ve faaliyetlerini arttıran Almanların, Erzurum'da Almanya Hükümeti adına bir konsolosluk açma taleplerine Osmanlı Hükümeti tarafından 10 Ağustos 1913 izin verilmişti.³⁵ Böylece Almanlar, yazar, asker, profesör ve diplomatlarıyla Alman idealini gerçekleştirme ve Anadolu'yu kolonize etmeye dönük kitap ve neşriyat ile cemiyetler oluşturarak çalışıyorlardı. Diğer taraftan da Osmanlı Devleti'nin kaderinde belirleyici olan İttihatçı iktidar, Alman generallerini Osmanlı ordularının başına paşa yapıyordu.³⁶

Bir kimlik arayışında olan Almanya, mevcut topraklarının ve imkânlarının çok küçük olduğunu düşünüyordu. Bu yüzden büyük bir adım atmadığı takdirde uluslararası arenadan yok olacağını öngörüyordu. İngiltere, Fransa ve Rusya, kendilerini ezmeye, yola getirmeye ya da Ortadoğu'daki menfaatlerini bozmaya kararlı olan yayılmacı Almanya'nın farkına varmışlardı. Bu yüzden Almanya'nın etrafındaki çember daralıyordu. Bu devletlerle mücadeleye kararlı olan Almanya ise kendi savaşına destekçiler arıyordu. Almanya kendisini İngiltere, Fransa ve Rusya ile çarpıştıracak bu büyük ve belirsiz savaşa Osmanlı ve İran'ı da katmak istiyordu. Bu büyük bir maceraydı. Bu durumu 1914'te Alman Genelkurmay Başkanı olan General Fon Falkenhain'nın şu sözlerinden veciz bir şekilde okuyabiliriz; "*bizi harabeye de çevirse güzeldi.*"³⁷Böyle bir dost olan Almanya ile girilen dünya savaşı, Osmanlı Devleti'ne beklediği faydayı getirmemiştir.

2. Emperyalist Devletler Karşısında İran'ın Üçüncü Güç Politikası

Feth Ali Şah dönemindeki İran-Rus savaşlarından sonra imzalanan 1813 tarihli Gülistan ve 1828 tarihli Türkmen Çay Antlaşmaları, İran'ın kuzeyden işgal edilmesine sebep olmuştur. Antlaşmaların imzalanması sırasında Rusya'dan yana tavır takınan İngiltere, Kafkaslardaki İran topraklarının işgal edilmesine seyirci kalmıştır. İran'ı Rus tahakkümüne soktukten sonra da 1814 yılında ticaret anlaşmasını imzalayarak İran'dan siyasi ve ticari imtiyazlar elde etmiştir.

Afganistan bölgesinde Herat aşiretleriyle anlaşarak İran'ı burada etkili olmaması için durdurmuş İngiltere, Hindistan yolu açısından bir önlem almış oluyordu. Hindistan'a gidemeyecek kadar güçsüz, Rusya'ya teslim olmayacak kadar güçlü bir İran, İngiltere'nin siyasetine en uygun devlet modeli olarak düşünülmüştür.

İran, 19. yüzyıl boyunca kendi ensesinde hissettiği İngiliz ve Rus nüfuzunu kırmak amacıyla Amerika, Belçika ve İspanya ile ticaret anlaşmaları imzalamıştı. Ancak bu antlaşmalar ülkede beklenen rahatlığı getirmemiştir. Aksine yeni sömürgecilerin davet edilmesinden öteye gitmemiştir. Bu yüzyılın sonunda Avrupa'da yeni bir güç olarak ortaya çıkan Almanya ile yakınlaşma ve Almanya'nın Basra körfezinde (Fars körfezinde) etkili olmaya çalışması geleneksel sömürgecileri

35 BOA, I.HR.432/26-4-1

36 Karl Von Winterstetten, *XX. Yüzyıl Başında Alman Emperyalizmi ve Türkiye (Berlin-Bağdat)*, Hazırlayan: Faruk Yılmaz, Berikan Yay. Ankara 2002, s. 30.

37 Harold James, *Alman Kimliği -1770'den bugüne-*(Çev. İsmail Türkmen), Kızılelma Yay. İstanbul 1999, s. 122.

telaşlandırmıştır.³⁸

Kaçar hanedanlığından önce İran'da Almanya'nın herhangi bir faaliyeti söz konusu değildi. Nasırüddin Şah'ın 1873 tarihinde Avrupa yolculuğu sırasında Almanya'ya gelmesiyle iki ülke arasındaki dostluk ilişkileri başladı.³⁹ Nasırüddin Şah, İran'ın içişlerine İngiliz ve Rusların müdahalelerinin arttığını ve bunlara karşı herhangi bir girişimde bulunamayacağını fark ettiğinde, bu iki ülkenin nüfuzunu azaltmak ve müdahalelerine karşı koymak amacıyla başka bir güçlü devletin desteğinin olması gerektiği sonucuna varmıştı.⁴⁰ Bu yüzden de Avrupa'ya ikinci ziyareti sırasında Alman imparatoru I. Wilhelm ve şansölye Bismarck'la bazı müzakereler gerçekleştirmişti. İran-Almanya ilişkilerinin gelişmesi ve ilerlemesi konusunda istekli olduğunu dile getirmişti.⁴¹ Zira Kaçar Şah'ı ve devlet adamları tahtı korumak ve İran'ın çıkarlarını temin etmek için Rusya ve İngiltere arasında "siyasi tezat oluşturma" siyasetinin artık tek başına yeterli olmadığı, bu nedenle de muktedir ancak tarafsız bir ülkeyi İran'ın siyaset ve ekonomik sahasına çekerek Rus ve İngiliz nüfuzunun önüne geçmeyi düşündüler.⁴²

Öteden beri Kaçar hükümeti Rusya veya İngiltere ülkelerinden birine verdiği ayrıcalığın benzerini diğer devlete de vermek zorunda kalıyor veya her iki devleti razı edebilecek bir durum yaratmaya çalışıyordu. Bu sayede iki devletin rekabetinden Kaçar yönetimini ve ülkenin yarı bağımsızlığını korumaya çalışıyordu. Bu iki devlet arasındaki rekabet çoğunlukla İran'ın uzun vadede yatırımlarına engel oluyordu. Bu nedenle İranlı yöneticiler üçüncü güç siyasetine yöneldiler.⁴³ Almanları İran'a çekerek, Rusya ve İngiltere ile olan ilişkilerinde bir denge oluşturmak istiyorlardı. Bu arada Ortadoğu'da bir üs ve dayanak noktası bulmak isteyen Bismarck, Şah'ın bu önerisini memnuniyetle karşıladı. 1883 Martında Nasırüddin Şah ve Bismarck arasında bazı gizli yazışmalar yapıldı ve ardından da 1885 yılında iki devlet karşılıklı elçilik açma kararı aldılar. Aynı yıl içinde Nasırüddin Şah, Almanya ile yeni kurduğu ilişkileri güçlendirmek için Almanya'dan Persepolis ve Şuş adlı 650 tonluk ve 205 tonluk iki adet gemi aldı. Almanya, satın alınan gemilerle birlikte bazı Alman denizcileri de İran'a gönderdi. Ayrıca Tahran'da bir Alman Okulu da açıldı.

Diğer taraftan Almanlar, İran'da demiryolu inşa etme meselesini de gündeme taşıdılar ve İran'ın kuzeyinde demiryolu inşası için iki ülke arasında gizli görüşmeler başladı.⁴⁴ Sonunda 1895'te Felix Moral adlı bir Alman, Tahran-Bağdat demiryolu imtiyazını almıştı. Bu sayede Almanya, Bağdat'ın ardından demiryolu egemenliğini İran'da da gösterebilmeyi amaçlıyordu. Fakat İngiliz Hükümeti'nin Bahtiyarı aşireti üzerindeki nüfuzu ve petrol çıkarları, (Anglo-Persian Oil Comp.) Nasırüddin Şah'tan elde ettiği tütün tekeli ve umduğu imtiyazlar nedeniyle İngiltere, Almanya karşısında ihtiyatlı davranma politikasını tercih ediyordu.⁴⁵ Almanya gibi üçüncü bir devletin varlığı, İran'ı kendi kontrolü altına almış ve düzenli olarak bu ülkenin kaynaklarını yağmalayan Rusya ve İngiltere için kabul edilebilir bir şey değildi. İngiltere ve Rusya, Almanların İran'daki girişimle-

38 İlber Ortaylı, *a.g.e.*, s. 22-23.

39 Seyyid Celaleddin Medeni, "Revabüt-i İran ve Alman Der Tarih-i Muassır", *Zemane*, Şomare 60, Sal 6, Şehriver 1386, 23 – 31, s. 24.

40 Hamid Hacıyanpur, Haydar Emiri, "Tarih-i Revabüt-i İktisadi-yi İran ve Alman Der Dovre-i Kaçar (Ba Tekiye Ber Huze Halic-i Fars)", *Fesname-i Mutalaat-i Tarih-i Cehan-i İslam*, Sal. 4, Şomare.8, 1395, s.83.

41 Hamid Hacıyanpur, Haydar Emiri, *a.g.m.*, s. 84; Seyyid Celaleddin Medeni, *a.g.m.*, s.24.

42 Hamid Hacıyanpur, Haydar Emiri, *a.g.m.*, s. 78-79.

43 Hüseyin Abadiyan, "Mahiyet-i Revabüt İktisadi-yi Alman ve İran Ez 1898 Ta 1940", *Pejuhişname-i Tarih-i İctimai ve İktisadi, Pejuhişgahi Ulum-i İnsani ve Mutalaat-i Ferhengi*, Sal 2, Şomere:1, 1392, s. 2.

44 Seyyid Celaleddin Medeni, *a.g.m.*, s. 25 vd.

45 İlber Ortaylı, *a.g.e.*, s. 23.

rinde kendilerinin onayını almasını bekliyorlardı. Bu yüzden İngiltere elçisi Ronald Thompson, İran devletinden Alman denizcilerin görevine son verilmesini ve Almanya'ya verilen gemi siparişlerinin iptal edilmesini istedi. Ruslar ise Almanlar tarafından İran'ın kuzeyinde demiryolu inşa edileceği haberini alınca elçileri aracılığıyla projenin iptal edilmesini istediler.⁴⁶ Nasırüddin Şah, ülke içerisinde tam bir hâkimiyete sahip olmasına rağmen yabancı devletlerin istekleri karşısında direnecek güce sahip değildi. Bu nedenle İngiliz ve Rusların baskıları sonucunda 25 Mart 1889'da bir ferman yayınlarak, İran'ın beş yıl boyunca Rusya'nın onayı olmaksızın yabancı bir ülkeye demiryolu inşası için izin vermeyeceğini taahhüt etmek zorunda kalmıştı.⁴⁷ Bu yaşanan baskılar İran yöneticilerinin sömürgeci olarak gördükleri ve giderek nefret ettikleri İngiltere ve Rusya'ya karşı yeni bir güç ile işbirliği yapma (Alman sempatisi) noktasındaki eğilimlerini güçlendirmiştir.

Öte yandan Almanya, Ortadoğu'yu kendi ekonomik ve siyasal etki alanı haline dönüştürme amacına yönelik istediği sonucu, 16 Aralık 1902'de II. Abdülhamit'in imzaladığı kesin imtiyaz anlaşması ile elde etmişti. İran Körfezine kadar uzanan ana hat, Mezopotamya'ya yönelen ekonomik ve siyasal yayılma için gerekli koşulları yaratacaktı. Hanakin'e kadar uzatılması planlanan yan hat Kapitalist Almanya'nın mallarını İran'a akıtabilecek ve geri gelebilecekti. Alman denetimine geçecek İran demiryolu ağıyla birleşme noktası sağlanacaktı.⁴⁸

1903 yılında Almanya'nın İran'daki niyetlerine dair İngilizlerin dikkatini çekmek isteyen Lord Ellenborough, Lordlar Kamarası'nda yaptığı konuşmasında: "İran Körfezi kıyılarında Alman gemileri görmektense Rusya'yı İstanbul'da görmeyi yeğlerim." diyecekti. İran'da meydana gelen meşrutiyet hareketi Hindistan ve Mısır'a da etki ettiğinde bu durumdan kaygılanan İngiltere, bu hareketi bastırmak için Rusya'yı, İran'da destekleme kararı aldı. Böylece İngiltere'nin güney İran'daki, Rusya'nın da kuzey İran olan Azerbaycan ve Horasan'daki planları Almanları devre dışı bırakacaktı. Almanya, İran meselesi yüzünden İngiltere ve Rusya karşısında yer almaya bir neden daha bulmuştu. Bu dönemde İranlı münevverlerden bir kısmı Rusya'da eğitim görüyordu. İran'ın Saint Petersburg sefiri 1905'te Rusya'da 200 bin kadar İranlı işçinin çalıştığını bildiriyordu. Bu durum bir yandan İran'daki devrimci hareketlere etki ederken, öte taraftan da mutlakiyet yanlısı Rusya'nın müdahalesi ve desteği ile Şah ve çevresinin 1906 yılında açılan meşrutî meclise ve devrimci hareketlere karşı müdahalesini arttırıyordu. Bu arada İngiliz Hükümeti de yarı yenilikçi ve yarı Şah taraftarı bir politika izliyordu.⁴⁹ İşte bu nedenlerle 1906 yılında İranlı Meşrutiyetçiler ve 1908 yılında da Osmanlı Meşrutiyetçileri, İngiliz ve Rus emperyalizminin türlü oyunlarına karşı, Almanya'yı üçüncü güç unsuru şeklinde görmüşlerdir.⁵⁰

1907 yılında yapılan antlaşma sonrasında İngiltere ve Rusya'nın İran'ı bölme konusunda uzlaşması İran halkının zihninde bu iki güç karşısındaki zaaf ve yetersizliğini telafi edebilmek için üçüncü bir gücü yardıma çağırma düşüncesini uyandırmıştı.⁵¹ Sonuçta 1907 İngiliz-Rus anlaşması ile Kuzey İran, Rus nüfuzuna, petrol bölgesi olan Güney İran, İngiliz nüfuzuna bırakıldı. Bir süre sonra İran'daki nüfuz bölgelerinde istedikleri gibi hareket edebilen Rusların 1908'de e-gittikleri İran ordusu ve onların komutasında bulunan Kazak birliği meclisi dağıttıktan sonra, Şah'ı yeniden İran'ın mutlak hâkimi yaptılar. Rusya, İran'da nüfuz bölgesini etkileyecek meşrutiyete

46 Hamid Hacıyanpur, Haydar Emiri, "a.g.m", s. 86.

47 Seyyid Celaleddin Medeni, "Revabit İran ve Alman Der Tarih-İ Muassır", Zeman, Şomare 60, Sal 6, Şehriver 1386, 23 – 31, s.24-25.

48 Lothar Rathman, a.g.e, s. 85-86.

49 İlber Ortaylı, a.g.e, s. 23-24.

50 Celal Metin, *Emperyalist Çağda Modernleşme Türk Modernleşmesi Ve İran (1800-1941)*, phoenix Yay. Ankara 2011, s. 244.

51 N. Cami, *Gozeşte Çerağ Rah-ı Ayende Est Tarih-i İran Der Fasile-i Do Kudta 1299-1332*, Naşr: Koknüs, Tahran 1362, s.71.

dayalı bir sistemin oluşmasına izin vermiyordu ve İngiltere de bu Rus müdahalesini hoş görüyordu. Birinci Dünya Savaşı'na kadar İran, Rusya ve İngiltere'nin üstün olduğu nüfuz bölgesiydi ve Almanya'ya bu bölgede politika üretecek imkân kalmamıştı.⁵² Bununla birlikte İngiliz ve Ruslara duyulan nefret ve öfke nedeniyle, Almanların İran'da varlık göstermeleri için uygun kamuoyu oluşturmaları açısından gerekli şartlar mevcuttu. Almanya siyasi ve ekonomik açıdan İran'da nüfuz edinmek için öncelikle aydınlar ve özgürlükçü tacirler sınıfından oluşan İran Demokrat Partisi'ni destekledi. Bu parti gitgide Almanya'ya daha da yakınlaştı ve mecliste de hâkimiyetini sağladı. Öte taraftan İngiltere'nin İran'ın meşrutiyetçileri üzerindeki eski nüfuzu 1907 anlaşmasının imzalanmasından sonra zayıfladı. Alman diplomasisi İranlıların incinmiş, umutsuz, öfkeli duyguları ve memnuniyetsizliğinden son derece iyi yararlandı ve sonuçta başta meclis başkanı olmak üzere birçok milletvekili Almanya taraftarı oldu.⁵³ Ancak 1910 yılında Rus Çar'ı II. Nikolaus'un Almanya'ya yaptığı resmi ziyarette, Alman imparatoru II. Wilhelm ile müzakere ettiği konulardan biri de İran meselesiydi. 19 Ağustos 1911'de imzalanan Postdam anlaşmasına⁵⁴ göre Almanya, Rusya'nın İran'ın kuzey bölgesi üzerindeki haklarını 1907 anlaşmasına göre resmi olarak tanıtmıştı.⁵⁵ Osmanlı Devleti'nin Alman sefiri olarak görev yapan Osman Nizami Paşa'nın 14 Ocak 1911 tarihinde Berlin'den bildirdiği ve Alman sefiri ile yapılan mülakata göre; Almanya ile Rusya arasında, demiryollarının İran topraklarına inşası ve bağlanmasıyla ilgili görüşmeler yapılmıştı. Bu mülakata göre; Alman Hükümeti, müzakerelerin detayları hakkında bilgi vermemişti ancak diğer taraftan, Almanya Hükümeti, Türkiye ile Almanya arasındaki dostane ilişkiler konusunda kesin bir güven duyulmasını istiyordu.⁵⁶

Birinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde, Alman basını Hindistan ile ilgili haberler yapıyordu. 6 Mart 1914'te Berlin Tegeblatt gazetesi, "İngiltere'nin Hindistan Sorunları" başlıklı bir yazı yayımladı.⁵⁷ Hindistan yolunu koruma politikası İngilizlerin öncelikli refleksi arasındaydı. Ayrıca İngiltere 1912 yılından itibaren gemilerinde kömür yerine petrol kullanmaya başlamıştı ve İran İngiltere için yeni bir anlam kazanmıştı. Çünkü D'Arcy imtiyazları ile 1908 yılında, İran'ın güneyinde Huzistan Eyaletinin Ahvaz kentinde büyük rezervler olduğu anlaşılmış ve İngiltere için İran çok daha önemli bir nüfuz alanı olmuştu. Huzistan bölgesi petroleri tüm Britanya İmparatorluğu güvenliğini ilgilendiren hayati öneme sahip bir politika olmuştu. Petrolü çıkarmak üzere Anglo-Persian Oil Company kurulmuş ve bu şirketin çoğunluk hisseleri İngiliz Hükümeti'nin adına satın alınmıştı.⁵⁸

Alman Dışişleri Bakanlığı ve Alman ordusu komuta merkezi siyasi idaresi Eylül 1914'te İran topraklarında bazı görevleri gerçekleştirmeleri amacıyla bir heyet oluşturdu. 12 subay ve 4 astsubaydan oluşan bu heyetin komutasını Almanya'nın İran'daki eski askeri ataşesi Fritz Klein üstlenmişti. Bu grubun ilk görevi Abadan şehrinde İngiliz- İran petrol şirketinin petrol tesislerini yok etmektir. Bu heyetin diğer bir görevi de İranlılar arasında cihat İlan etmeleri için Necef ve Kerbela şehirlerinde Şia dünyasının önde gelen din adamları nezdinde müttefik devletlerin aleyhi-

52 İlber Ortaylı, *a.g.e.*, s. 24.

53 Corc Lenzovski, *Rekabet-i Rusya ve Garb Der İran*, Tercüme. İsmail Rain, Naşr. İntişarat-ı Cavidan, Tahran 1353, s. 169.

54 Oliver Bast, *Tarihi Muasır-i İran Almaniha Der İran Nigahi-yi Be Tehevvülât-i İran Der Ceng-i Cihani-yi Evvel Ber Esas Menabi Diplomatik Fransa* (Tercüme: Hüseyin Beni Ahmed), Tehran 1377, s. 14.

55 Seyyid Celaledin Medeni, "*a.g.m.*", s. 24-25.

56 BOA, HR. SYS.2903/82-1

57 Peter Hopkirk, İstanbul'un Doğusunda Bitmeyen Oyun Büyük Doğu'nun Paylaşım Savaşı, (Çev. Mehmet Harmanlı), İnkılâp Yay. İstanbul 2009, s. 56.

58 Michael Axworthy, İran Aklın İmparatorluğu Zerdüş'ten Günümüze İran Tarihi, (Çev. Özlem Gitmez), Say Yay. İstanbul 2016, s. 264.

ne propaganda yapmaktı.

Diplomatik seviyede bu zamana kadar Almanya'nın doğuya yönelik stratejik gözlemlerinde herhangi bir rol ifa etmemiş olan İran'a yönelik Almanların dikkatini bu ülkedeki çıkarlarına çeken İran'ın kendisiydi. İran'ın nüfuzlu ve önde gelen şahsiyetleri İngiltere ve Rusya'dan nefret ve usanmışlığı vurgulayarak, İran'ın merkez güçlerle birlikte savaşa girmesini önermek amacıyla Almanlarla temas kurdular.

Devrik Muhammed Ali Şah'ın kardeşi şehzade Salar'el-Devle 30 Eylül 1914 tarihinden itibaren İsviçre'nin Bern şehrinde sürgündeydi. Salar'el-Devle kendisinin liderliği ve Almanların yardımıyla bir kurtuluş hareketinin oluşmasını önerdi. Bu konuda oldukça ciddi öneriler gündeme geldi.

18 Kasım'da İran'ın İstanbul büyükelçisi İhtişam'us-Saltane İran ve Almanya'nın birliği için Almanya'nın Osmanlı sarayındaki temsilcisi Hans Freiherr von Wangenheim'e bir plan teslim etti. Aralık 1914'ün başlangıcında İran'ın Brüksel Büyükelçiliği'nin sekreteri Hüseyin Han Ahter Almanların yardımlarıyla Osmanlı İmparatorluğu'nda oluşturulacak gönüllü bir grup aracılığıyla İran'da genel bir ayaklanma yaratmaya yönelik planı gizli bir yazı olarak Alman dışişleri bakanlığına sundu.

İranlıların yurtdışındaki bu girişimlerine Almanya'nın Tahran Büyükelçiliği'nin maslahatgüzarı Rudolf von Kardorf'un raporlarını da ayrıca eklemek gerekir. O, dönemin İran başbakanı Müstevfi el-Memalik ile gerçekleştirdiği gizli görüşmelerden sonra İran'ın muhtemelen Almanya ile bir ittifak anlaşması imzalamaya hazır olduğunu bildirmişti.

İran'a hâkim olan İngiltere, Rusya ile Almanya arasında çıkan Birinci Dünya Savaşı, İranlıların vatanseverlik duygularını arttırmıştı. İranlıların, Almanlarla birlikte gerçekleştirdikleri girişimlerini 1 Kasım 1914'te ilan edilen İran'ın tarafsızlığını korumak için Almanya'nın gücünden yararlanma yönünde bir çaba olarak değerlendirmek gerekir. İranlı siyaset yapımcılar, Almanları gündeme taşıyarak Rusya ve İngiltere'nin güçlü nüfuzu karşısında (İran'ın kuzeyinin Ruslar tarafından işgali bunun işaretlerinden biriydi) bir denge oluşturmaya çalışıyorlardı.

Almanya Dışişleri Bakanlığı iki ülkenin ittifak planı konusunda belirli bir plan hazırlamamış olmasına rağmen Almanya'nın lehine propaganda yapılması amacıyla İran'a 5 bin mark gönderdi. Öte taraftan Rudolf von Kardorf gizli görüşmelerine devam ediyordu ve Aralık 1914'te İran jandarmasında bulunan İsveçli subaylarla bu konuyla ilgili olarak gizlice temasa geçti.⁵⁹

Almanya, Anadolu ve İran halkını savaşa dâhil ederek Ortadoğu'da yeni cephelemler açılmasına neden olacak böylece hem bu iki ülkenin koruyucu hamisi olacak hem de buralara yerleşerek nüfuzunu kabul ettirecekti. Alman ajanları İran'ın güneyindeki halkı İngiltere ve Rusya aleyhine kışkırtıyordu. Bu bölgede bulunan İran Jandarma birliklerinin Alman ajanlarının yardımıyla güney petrol kaynaklarını İngilizlere karşı savunmak maksadıyla Basra'dan iç kısımlara gelmiş olması, İran'ın tarafsızlığını bozmuştur. Savaşın başında ilan edilen tarafsızlık Almanların yönlendirmesi ve desteklemeleriyle İran açısından son bulmuştur. Almanya'nın Osmanlı Devleti ve İran'ı savaşa dâhil etmek adına yürüttüğü casusluk faaliyetleri, Güney İran ve Basra körfezinde İngiliz aleyhtarı bir siyaset takibi Almanlara karşı İngiltere ve Rusya'nın birlikte hareket etmek suretiyle bu bölgelerde önlemler almasına sebep olmuştur.⁶⁰

Öte yandan İran'a destek anlamındaki Alman vaatleri inandırıcı ve umut vericiydi. Ancak

59 Oliver Bast, *a.g.e.*, s. 27-30.

60 Yılmaz Karadeniz, *a.g.e.*, s. 315-316.

bu bölgedeki köklü İngiliz ve Rus ilişkilerine karşılık Almanlar henüz yeni sahne almışlardı ve yeterince etkin değillerdi. Bir başka ifadeyle İngilizler ve Ruslar yılların deneyimine ve dostlarına sahipti. Oysa Almanlar bölgeye yabancıydılar. Bir diğer engel de, Alman istihbaratının büyük ölçüde, İran'ın gerçeklerinden kopuk Seyyid Hasan Takizade'nin başını çektiği ve hareketin liderleriyle her zaman aynı fikirde olmayan bireysel üyelerin siyasetlerinden etkilenen, Berlin'deki İranlı Milliyetçiler Komitesi'ne dayanmasıydı.⁶¹

Birinci Dünya Savaşı'nın başladığı ilk günlerde İran milliyetçiliği öteden beri aradığı İngiltere ve Rusya'ya karşı bir denge oluşturmak üzere, bir üçüncü devletin müttefiklik fırsatını bulmuştu. Bu devlet Almanya idi. İranlı milliyetçiler, Almanya'nın İran'ın iç işlerine müdahalesini sağlayarak İngiliz ve Rus etkisini kırabileceklerini düşünmüşlerdi. Daha önce Amerika denenmiş ancak bu deneyim başarısız olmuştu. Fakat başlayan dünya savaşı, yeni bir güç olarak görülen Almanya'nın, İran'a denge rolü oynama ihtimalini sunuyordu. Buldukları yeni olası müttefik ile ilgili olarak İran milliyetçileri, Rusya ve İngiltere'ye zarar verdiği ve İran'ın bağımsızlık davasını desteklediği sürece Alman zaferleriyle ilgileniyorlardı. Almanya da İran milliyetçilerinin bu inançlarını teşvik ediyordu. Almanlar İranlılarda mevcut olan İngiltere ve özellikle Rusya nefretinden yararlandılar. Almanlar bu durumdan, Doğu'daki kendi projelerini geliştirmekte, Afganistan ve Hindistan'da isyanı kışkırtma girişimlerinde yararlanabileceklerini anlamışlardı. İran milliyetçileri ise Alman işbirliği girişimleriyle geleneksel düşmanlarından kurtulmayı umuyorlardı.⁶²

Bu çerçevede Birinci Dünya Savaşı'nın ateşi yükselince İngiltere ve Rusya, olası bir Alman-Osmanlı harekâtını bahane ederek, İran topraklarını işgal etmiş ve 1907 anlaşması ile nüfuz bölgesi yaptıkları İran'ı, 1915 Anlaşmasını imzalayarak tasarruf bölgesine dönüştürmüşlerdi.⁶³ Ancak İran'daki Alman gizli faaliyetleri devam ediyordu ve bir Alman yanlısı kamuoyu oluşturulması çabalarında başarılı olmuşlardı.⁶⁴ Bu sırada meydana gelen iç ihtilaflardan ve meclisin içinde bulunduğu siyasi karışıklıktan istifade eden demokratlar ve özellikle Berlin'de bulunan İranlı devlet adamı Takizade, Rusya ve İngiltere'ye karşı cephe açılmasını istemişti. Almanya'dan yana savaşa girme isteklerinin yoğunlaştığı 1914'te, Rusya İran'a resmen cephe açmış ve Rus ordusu İran'ı işgal etmek için Kazvin'e gelerek İngilizlerin yardımıyla Tahrana doğru hareket etmişti.⁶⁵

Birinci Dünya Savaşının sürdüğü 1915'te bir araya gelen İngiltere ve Rusya, İran'ı tekrar kendi aralarında paylaştılar. Buna göre, İran üç bölgeye ayrılmıştır: Güneydeki yerler ile Afganistan'a yakın yerler İngiltere'ye, Kuzey bölgeleri Rusya'ya, çöl bölgeleri İran'a bırakılarak taksim edilmiştir. Ancak meclis bu anlaşmayı tanımamıştır. Bu sırada İran'ın Osmanlı Devleti ile birlikte Almanya'nın yanında savaşa katılmasını isteyen meclis üyelerinden bir kısmı Kum kentinde "*Milli Savunma Komitesini*" kurup, İran'ın Osmanlı Devleti ile birlikte Almanya'yı desteklemesini istiyorlardı. Almanya, İngiltere ile girdiği menfaat çatışmaları yüzünden İran'ı savaşın içine çekti. Savaşın başında tarafsızlığını ilan eden İran, menfaat çatışmalarının alanı olarak bu

61 Masoureh Etehadıyyeh, "İran Geçici Hükümeti", İran ve Birinci Dünya Savaşı Büyük Güçlerin Savaş Alanı, Editör Touraj Atabaki, Tarih Vakfı Yurt Yay. İstanbul 2010, s. 10.

62 Stephaniye Cronin, "İran Milliyetçiliği ve Devlet Jandarması", İran ve Birinci Dünya Savaşı Büyük Güçlerin Savaş Alanı, Editör Touraj Atabaki, Tarih Vakfı Yurt Yay. İstanbul 2010, s. 52.

63 *Esnadiyi Ez İşgali İran Der Cengi Cihaniyi Dovvom Tehmil-i Peyman-ı Se Canbe, İlan-ı Ceng be Alman, Tasarruf Emakin ve Emval*, C. Evvel, Tehiyye ve Tanzim Merkez-i Pejohiş ve İsnad-i Riyaset-i Cumhuri, Hane-i Kitab, Tahran 1389, s. 9.

64 Ali Asğar Zerger, *Tarih-i Revabit-i İran ve İngiliz Der Dovre-i Rıza Şah*, (Tercüme. KavehBeyat), Naşr. Pervin, Tehran 1372, s. 352.

65 Yılmaz Karadeniz, *a.g.e*, s.318.

maceraya sürüklenmiştir.⁶⁶

3. Sonuç

Birinci Dünya Savaşına giden süreç başladığında, batılı sömürücüler karşısında özellikle de İngiltere ve Rusya karşısında uzun senelerden beri hareket kabiliyetleri zayıflayan, siyaseten güçsüz, iktisaden istikrarsız Osmanlı ve İran devletleri, yaşam damarı arayan bir ihtiyaçla Almanya'ya yöneldiler. Her iki ülkenin de geleneksel sömürücülere karşı çok fazla seçenekleri kalmamıştı. Özellikle bu iki devletin birlikte yüklenmeleri karşısında çare üretmek neredeyse imkânsız hale gelmişti. Bununla beraber iki köklü devletin de yeni bir müttefiklik için tarihi ve stratejik deneyimleri mevcuttu. Ayrıca bu iki devlet için Almanya, emperyalist yayılmacı stratejiden uzak eşit müttefik olmayı vaat eden ve yükselen yeni bir güçtü. En fazla İngiltere ve Rusya'nın baskısını hisseden Osmanlı ve İran devletleri, üçüncü bir gücü, kendileri açısından tarihi bir fırsat olarak gördüler. Almanya, Osmanlı Devleti'nde özellikle de Anadolu'da emperyalist hedefler besleyen ancak bu gizli amacı belli etmeyen bir politika izliyordu. Almanya, İran'daki planları çerçevesinde ise İngiltere ve Rusya'ya karşı üstünlük kurabileceği bir durum inşa etmek istiyordu. Bunun için de Osmanlı ülkesinde yaptığı gibi İran'da da üçüncü güç olarak sahne alıyordu. İranlılar da Almanya'yı yayılmacıktan uzak yeni değerleri olan bir devlet olarak görüyorlardı ya da görmek istiyorlardı. Üçüncü güç olarak güvenilir bir müttefik görüntüsü veren Almanya, geleneksel sömürücüler olan İngiltere ve Rusya'dan farklı olarak istila veya sömürü niyeti göstermese de iyi niyetli değildi. Ancak hem Osmanlı Devletini hem de İran'ı böyle olmadığına inandırabilmişti.

Osmanlı Devleti açısından, İngiltere ve Rusya arasında bir tezat siyaseti oluşturma imkânı kalmadığında üçüncü gücün varlığına inanmıştır.

Aynı üçüncü güç unsuru, İran açısından da zorunlu bir politika olarak görülmüştür. İran'ın da geleneksel tehdit unsurları İngiltere ve Rusya'dır. İran Devleti de Osmanlı Devleti gibi bu iki güce karşı çare üretmekte zorlanmış ve aralarındaki anlaşmazlıklardan yararlanabileceği bir siyaset oluşturamamıştır. Sonunda İran'ın da Osmanlı gibi, İngiliz-Rus emperyalizmine karşı üçüncü bir gücün devreye girmesini yeni bir politika edindiğinde yakınlaştığı devlet Almanya olmuştur.

Ancak hem Osmanlı Devleti hem de İran, bu tercihlerini üretirlerken Almanya'ya karşı iyimser olmuşlardır. Zira üçüncü güç olarak görülen Almanya, bir müttefik görüntüsü altında önceki güçler gibi sadece emperyalist hedeflerini takip ediyordu.

Almanya'nın dünya siyasetinde İngiltere ve Rusya'yı birbirine düşürebilecek bir siyasetinin olmadığını gören Osmanlı ve İran devletleri emperyalist politikalara karşı daha temkinli ve çok yönlü politika ile hareket edebilirler miydi? Bu soru, işin başında kendilerine sorması gereken bu iki devlet için hayati bir konuydu.

66 Yılmaz Karadeniz, *a.g.e.*, s.364-365.

Kaynakça

BOA, Y.PRK.ESA.1/15-2-1

BOA, Y.PRK.TSF.1/23-1

BOA, I.HR.346/60-1

BOA, I.HR.391/30-1

BOA, I.MBH.1/26-1

BOA, I.HR.432/26-4-1

BOA, HR. SYS.2903/82-1

Aksoy, A. Şerif: İttihat Ve Terakki, Noktakitap Yay. İstanbul 2013.

Abadiyan, Hüseyin: “Mahiyet-i Revabit İktisadi-yi Alman ve İran Ez 1898 Ta 1940”, Pejuhişname-i Tarih-i İctimai ve İktisadi, Pejuhişgahi Ulum-i İnsani ve Mutalaat-i Ferhengi, Sal 2, Şomere:1, 1392

Armaoğlu, Fahir: **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, Alkım Yay. İstanbul 2010.

Axworthy, Michael: İran Aklın İmparatorluğu Zerdüşt'ten Günümüze İran Tarihi, (Çev. Özlem Gitmez), Say Yay. İstanbul 2016.

Bast, Oliver: **Tarihi Muasır-i İran Almanihâ Der İran Nigahi-yi Be Tehevvülât-i İran Der Ceng-i Cihani-yi Evvel Ber Esas Menabi Diplomatik Fransa** (Tercüme: Hüseyin Beni Ahmed), Tehran 1377.

Cami, N.:**GozeşteÇerağRah-ı AyendeEst Tarih-i İran Der Fasile-i Do Kudta 1299-1332**, Naşr: Koknüs, Tahran 1362.

Cronin, Stephaniye: “İran Milliyetçiliği ve Devlet Jandarması”, İran Ve Birinci Dünya Savaşı Büyük Güçlerin Savaş Alanı, Editör Touraj Atabaki, Tarih Vakfı Yurt Yay. İstanbul 2010.

Çolak, Fatih: **Almanların Konya ve Çevresindeki Faaliyetleri 19. Yüzyıl Sonu – 20. Yüzyıl Başı**, Çizgi Yay. Konya 2014.

Doğanay, Rahmi-Açıkses, Erdal: **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi ve Atatürk İlkeleri**, Data Yay. Ankara 2012.

Earle, Edward Mead:(Çev. K. Yargıcı, N. Uğurlu), **Bağdat Demir ve Petrol Yolu Savaşı** (1903-1923), Örgün Yay. İstanbul 2003, S. 116-117.

Esnadiyi Ez İşgali İran Der Ceng-i CihaniyiDovvomTehmili Peyman-ı Se Canbe, İlan-ı Ceng Be Alman, Tasarruf Emakin Ve Emval, C. Evvel, Tehiyye Ve Tanzim Merkez-İ Pejohiş ve İsnad-İ Riyaset-İ Cumhuri, Hane-iKitab, Tahran 1389.

Ettehadıyyeh, Masoureh: “İran Geçici Hükümeti”, İran ve **Birinci Dünya Savaşı Büyük Güçlerin Savaş Alanı**, Editör Tourajatabaki, Tarih Vakfı Yurt Yay. İstanbul 2010.

Gencer, Mustafa: **JöntürkModernizmi ve Alman Ruhü1908-1918 Dönemi Türk Alman İlişkileri ve Eğitim**, İletişim Yay. İstanbul 2010.

Haciyanpur Hamid, Emiri, Haydar: “Tarih-i Revabit-i İktisadi-yi İran ve Alman Der Dovre-i Kaçar (Ba Tekiye Ber Huze Halic-i Fars)”, Feslname-i Mutalaat-i Tarih-i Cehan-i İslam, Sal. 4,

Şomare.8, 1395

Harold, James: **Alman Kimliği -1770'den Bugüne-** (Çev. İsmail Türkmen), Kızılelma Yay. İstanbul 1999.

Hopkirk, Peter: **İstanbul'un Doğusunda Bitmeyen Oyun Büyük Doğu'nun Paylaşım Savaşı,**(Çev. Mehmet Harmancı), İnkılâp Yay. İstanbul 2009.

Karadağ, Raif: **Petrol Fırtınası,** Turan Yay. İstanbul 1969.

_____, **Şark Meselesi,** Emre Yay. İstanbul 2005.

Karadeniz, Yılmaz: **İran'da Sömürgecilik Mücadelesi Ve Kaçar Hanedanı (1795-1925),** Bakış Yayınevi, İstanbul 2006.

Kış, Salih:“Alman İmparatoru II. Wilhelm'in Haçlı Rüyası ve 1898 Kudüs Seyahati”, Sutad, Güz 2017; (42): 487-506.

Kobal, Yunus: **Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Almanya,** Gece Kitaplığı Yay. Ankara 2014.

Kocabaş, Süleyman: **Hindistan Yolu ve Petrol Uğruna Yapılanlar Türkiye ve İngiltere,** Vatan Yay. İstanbul 1985.

Kon, Kadir: **Birinci Dünya Savaşı'nda Almanya'nın İslam Stratejisi,** Küre Yay. İstanbul 2013.

Medeni, Seyyid Celaledin: “Revabıt-i İran ve Alman Der Tarih-i Muassır”, Zeman, Şomare 60, Sal 6, Şehrivar 1386, 23 – 31.

Metin Celal: **Emperyalist Çağda Modernleşme Türk Modernleşmesi Ve İran (1800-1941),** phoenix Yay. Ankara 2011.

Ortaylı, İlber: **Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu,** Timaş Yay. İstanbul 2014.

Özyüksel, Murat: Osmanlı İmparatorluğu'nda Nüfuz Mücadelesi Anadolu ve Bağdat Demiryolları, Türkiye İş Bankası Kültür Yay. İstanbul 2013, s. 40-41.

Rathman, Lothar: **Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi** (Çev. Ragıp Zaralı), Gözlem Yay. İstanbul 1976.

Rathman,Lothar: **Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi** (Çev. Ragıp Zaralı), Gözlem Yay. İstanbul 1976.

Winterstetten, Karl Von: **XX. Yüzyıl Başında Alman Emperyalizmi ve Türkiye (Berlin-Bağdat),** Hazırlayan: Faruk Yılmaz, Berikan Yay. Ankara 2002.

Yücel, Yaşar-Sevim, Ali: **Türkiye Tarihi IV,** Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yay. Ankara 1991.

Zerger, Ali Aşgar: **Tarih-i Revabıt-i İran Ve İngiliz Der Dovre-İ Rıza Şah,** (Tercüme. KavehBeyat), Naşr. Pervin, Tehran 1372.

Dr. Öğr. Üyesi
Celal ÖNEYMuş alparslan Üniversitesi Fen
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
c.oney@alparslan.edu.trORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5034-5056>

Eser Geçmişi / Article Past: 23 Nis 2019 / 29 Nis 2019

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.557229>

Orjinal Makale / Original Paper

Akademik Araştırma, Organize Olma Ve Yazma Süreçlerinde Zotero *Zotero in the Process of Academic Research, Organizing and Writing*

Öz

Akademik araştırma, yazma, okuma ve organize olma süreçlerinde araştırmacının zamanını daha etkili ve akademik ürün odaklı kullanmasını sağlayan yazılımların sayısı son yıllarda bir hayli artmaktadır. Zotero, bu yazılımlardan sadece biridir. Araştırmacının literatür toplamasında, bulunduğu literatürü fişlemesinde, kategorize etmesinde ve akademik yazım sürecinin önemli bir bölümü olan atıf verme ve kaynakça oluşturma faaliyetlerinde, Zotero'nun araştırmacıya sunduğu kolaylıkların sayısı oldukça fazladır. Ayrıca araştırmacının farklı coğrafyalarda ve benzer konular üzerinde çalışan diğer araştırmacılar ile iletişime geçmesini ve hatta projesine işbirliğinde bulunabileceği diğer araştırmacıları da katabilmesini sağlayan Zotero, akademik araştırma ve yazma süreçlerinde araştırmacının en önemli araçlarından biri olmaya adaydır. Bu çalışmamızda Zotero'nun en önemli özelliklerini inceleyerek programın çalışma mantığının ne olduğunu ve araştırmacıya sunabileceği yararlılıkların nelerden oluşabileceğini ortaya çıkarmaya çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Zotero, Zotero Kullanımı, Literatür Tarama, Atıf, Kaynakça

Abstract

In recently the number of the softwares which provide for the researcher to use time effectively and focus on academic production and also are used for the process of academic writing, researching, reading and organising, had increased very much. One of the these softwares is Zotero. Zotero is very helpful for researchers. Scanning and collecting academic sources from Internet, recording the sources according the their title informations, categorising the sources and also giving cite and creating bibliography in MS Word are one of the few features of Zotero that is found very usefully by researchers. Zotero is also one of the research tool that giving an opportunity to researcher to establish his academic environment via creating group or being a member of other academic groups. That is one of the useful features of Zotero to open researcher's perspective. In this research paper we tried to find out what Zotero is. How does it work? What are the basic elements of the program? How can Zotero help to researchers in the process of academic research and writing?

Keywords: Zotero, Using Zotero, Literature Search, Citation, Research Sources

ATIF: ÖNEY Celal, "Akademik Araştırma, Organize Olma Ve Yazma Süreçlerinde Zotero", **Tarih ve Gelecek Dergisi**, 5/1 (Nisan-2019), s. (160-181)

CITE: ÖNEY Celal, "Zotero in the Process of Academic Research, Organizing and Writing", **Journal of History and Future**, 5/1 (April- 2019), pp. (160-181)

Giriş

Günümüzde dijitalleşme hızlı bir şekilde hayatın her alanına yayılmaktadır. Bilim dünyası da teknoloji alanındaki bu gelişmelerden nasibini almakla birlikte bilim adamının da teknolojiye olan adaptasyonunu zorunlu kılmaktadır. Ortaya çıkan bulut teknolojisi ve buna bağlı olarak web ve veri tabanı teknolojisinin ilerlemesi, online yayıncılığın ve arşivciliğin önünü açarak literatür tarama faaliyetlerine yeni boyutlar kazandırdılar. İnternete erişim imkânının her geçen gün ucuzlaması ve yaygınlaşmasının yanında akıllı telefon kullanıcı sayısının hızla artması, bilime sanal bir boyut kazandırarak bilimsel üretimi ve tanınırlığı sadece artırmadı aynı zamanda erişimi de oldukça mümkün kıldı. Akademik dergilerin büyük bir bölümünün online yayıncılığa geçmesi, farklı türdeki arşivlerin online katalog özelliği kazanması, kütüphanelerin sahip olduğu materyalin taranmasını kolaylaştıran yazılımların kütüphanelerin web sitelerinde yer alması, doğal olarak literatür taramasının gerçekleştiği alanların başında internetin yer almasını zorunlu kıldı. Bu nedenle araştırmacı için literatür taraması geçmişe nazaran biraz daha kolaylaştı. Ancak İnternette bile uzun zaman dilimini kapsayan taramalar sonucunda elde edilen kaynakların künye bilgilerinin kaydedildiği faaliyet olan fişleme faaliyeti de bir o kadar araştırmacının zamanını almaktadır. Elbette literatür taraması ve sonrasında elde edilen kaynakların fişlenmesi için harcanan zaman boşa harcanmış bir zaman olarak kabul edilemez. Araştırmacı tarama sürecinde kaynakların çeşitliliğini, sayısını, orijinalliğini ve tutarlılığını bu süreçte gözlemlediği için çalışacağı konuya bakışı da değişecektir. Literatür tarama sürecinin en önemli amacı da budur. Ancak gelişen teknoloji kendisini akademik tarama, fişleme, dipnot verme, kaynakça oluşturma ve coğrafya olarak farklı uzaklıklarda bulunan araştırmacıların iş birliğinde bulunmalarını sağlama gibi akademik üretim sürecinin en önemli aşamaları olan bu faaliyetlerde de göstermiş, araştırmacıyı bu faaliyetleri için harcadığı zamanı en az indirmeye çalışmıştır. Akademik üretim alanında araştırmacıya yardımcı olan onu organize eden yazılımlardan biri olan Zotero, yukarıda belirttiğimiz faaliyetlerde araştırmacının önemli bir aracı haline gelmiş bir programdır.

Bu çalışmamızda Zotero'nun amacının ne olduğunu, nasıl bir çalışma sistemine sahip olduğunu, araştırmacıya hangi akademik üretim süreçlerinde ve nasıl yardımcı olduğu konularını irdelemeye çalışırken aynı zamanda programın en önemli özelliklerini görsellere yansıtarak görseller üzerinde inceleme çalıştık.

Literatür Taramasından Önce

Literatür taraması, araştırma faaliyetinin en önemli aşamalarından biridir. Araştırmacı araştırma problemini belirleyip ve sınırlandırdıktan sonra problem ile ilgi o zamana kadar yazılmış olan çeşitli türdeki kaynakları mümkün olabildiği kadar tarar, fişler, elde eder ve okur. Araştırmacı, literatür taramasına başlamadan önce aşağıdaki yetkinliklere sahip olmalıdır.

- Literatürün ne olduğu iyi bilmek
- İyi bir literatür tarama sürecinin neleri kapsadığını bilmek
- Alanıyla ilgili literatürün nerede olduğunu bilmek
- Kütüphanede katalog taramayı bilmek
- Fişleme kartı oluşturmayı bilmek
- Künyenin ne olduğu ve neyi kapsadığını bilmek
- İyi bir literatür taramasının sahip olduğu özellikleri bilmek,
- Arşiv belgesi fiş kartı oluşturmayı bilmek,

- İnternet kullanma bilgisine sahip olmak,
- Kendi alanında online veri tabanlarının hangileri olduğunu bilmek,
- Online katalog taramasını bilmek
- Alanıyla ilgili akademik dergilerin hangi adres ve portallarda olduğunu bilmek
- Telif, Anonim, Doi, Isbn, Orcid, Ressaerchid, Issn, e-Issn, Peer-Review, Refereed, PDF, gibi kavramların anlamlarını bilmek
- Kitapların sonlarında verilen dizinin ne olduğunu ve nasıl kullanıldığını bilmek
- Atıf ve kaynakçanın ne olduğunu bu kaynakçalardan tarama nasıl yapılacağını bilmek
- Kaynakların çok çeşitli olabileceğinin farkında olmak
- Hakemli yayın ile hakemsiz yayın arasındaki farkı bilmek

Zotero Hakkında

Zotero, açık kaynak kodlu ücretsiz bir araştırma programıdır¹. Zotero, internetten literatür toplama, otomatik künye oluşturma, künyeleri organize etme, not alma, istenilen stilde atıf verme, kaynakça oluşturma, kaynakçayı paylaşma, istenilen kişi ve grubu kaynakça oluşturma sürecine dahil etmeye imkan tanıyan bir programdır². Zotero'nun akademik yazım ve organize olma sürecinde araştırmacıya sunduğu bu olanaklar, araştırmacının akademik üretim sürecine ayırdığı zamanı hem azaltmakta hem de araştırmacının sadece okuma ve not alma sürecine daha fazla odaklanmasını sağlayarak akademik üretimin daha organize ve daha kaliteli bir süreçten geçmesini sağlayan bir programdır. Zotero, günümüzde oldukça yaygınlaşan ve özellikle akademik dünyada kabul gören bir dosya formatı olan PDF dosyalarının künyelerini organize ederek aynı zamanda kişisel arşiv yapma programıdır³. Literatür skalasının dijitalleşme ile daha fazla çeşitliliğe sahip olması, eser künyelerinin farklı şekilde kaydedilmesini zorunlu kılmış ve eser fişleme faaliyetinin harcadığı zamanın artmasına neden olmuştur⁴. Zotero, sahip olduğu özellikler ile bu duruma son vererek eldeki evrakın türü ne olursa olsun kolay bir şekilde elektronik fişlenmesine imkân tanıyan bir programdır⁵. Bu türdeki farklı programlar olan Citavi, Mendeley ve EndNote gibi programlar ile veri alışverişi kolay olan Zotero'nun araştırmacıya sunduğu ücretsiz alan sayesinde araştırmacı, çalışmasına internet bağlantısı olan herhangi bir yerden Zotero programını kurmadan ulaşmasına ve araştırmaya devam etmesini mümkün kılan bir programdır⁶. Chrome eklentisi sayesinde lüteratür taraması faaliyetine farklı bir boyut getiren Zotero aynı zamanda MS Word bağlantısı sayesinde

-
- 1 Nancy R. Glassman, *Citation Management Tools: A Practical Guide for Librarians* (New York: Rowman & Littlefield, 2018), 15.
  - 2 Gökçe Mehmet Ay, *Akademik Araştırmalar için Bilişim Araçları* (Eskişehir: Gökçe Mehmet AY, 2017), 53.
  - 3 Klaus Samac, Monika Prenner, ve Herbert Schwetz, *Die Bachelorarbeit an Universität und Fachhochschule: Ein Lehr- und Lernbuch zur Gestaltung Wissenschaftlicher Arbeiten* (Wien: UTB, 2014), 52.
  - 4 Nicole Engard, *Practical Open Source Software for Libraries* (Elsevier, 2010), 66.
  - 5 David Blakesley ve Jeffrey L. Hooegeveen, *Writing: A Manual for the Digital Age, Brief, Spiral Bound Version* (USA: Cengage Learning, 2011), 14.
  - 6 Klaus Samac, Monika Prenner, ve Herbert Schwetz, *Die Bachelorarbeit an Universität und Fachhochschule: Ein Lehr- und Lernbuch zur Gestaltung Wissenschaftlicher Arbeiten* (Wien: UTB, 2014), 54. Steven Ovadia, *The Librarian's Guide to Academic Research in the Cloud* (Elsevier, 2013), 43-45.

de tek tıkla istenilen stilde dipnot verme ve kaynakça oluşturma faaliyetini oldukça kolay ve hızlı bir şekilde gerçekleşmesini sağlamaktadır⁷.

Zotero'nun Arayüzü Hakkında

Zotero'nun arayüzünü gösteren aşağıdaki 1 numaralı resimde bulunan 1 numaralı alan, Zotero programına literatür taraması sonucu elde edilen kaynakların manuel veya Zotero eklentisi kullanılarak internetteki araştırma sonucu bulunup eklendikleri alanı gösterir. Zotero kitaplığı olarak da adlandırılan 1 numaralı alan programa yüklenen tüm künyelerin sıralandığı alandır. Araştırmacı bu alanda herhangi bir eser ismine tıkladığında 2 numaralı ok ile gösterilen alanda o eserin tüm künye bilgisi yer alır. Araştırmacı bu bölümde eserin künye bilgilerini tümüyle kontrol eder, 4 numaralı alana geçerek o eser ile ilgili not üretebilir, eserin Zotero Kitaplığı içerisinde rahat bir şekilde bulunmasını ya da belli kriterlere göre gruplandırılması için 5 numaralı alanı seçerek o künyeye etiketler ekleyebilir, 6 numaralı ok ile gösterilen alan seçildiğinde ise araştırmacı o künye ile ilgili diğer makale, tez ve kitapları birbirleriyle ilişkilendirerek incelediği konunun nasıl bir kaynakçaya sahip olduğunu ön izleyebilir⁸. Araştırmacı 7 numaralı alanda yer alan Zotero kategori sistemi ile istediği hiyerarşide istediği kadar klasörler meydana getirerek Zotero kitaplığında bulunan kaynakları hiyerarşik sıra içerisinde oluşturmuş olduğu klasörlere sürükleyerek bırakabilir. Kaynakların kategorize olmasını kolaylaştıran bu sistem sadece kaynakların kategorisini yapmaz aynı zamanda araştırmacı tarafından 4 numaralı ok ile gösterilen alan kullanılarak oluşturulan notların kategorisini de yapar⁹.

Araştırmacı tez yazım sürecinin önemli bir kısmını teşkil eden planlama ya da bölümlenme tasarımlarını 7 numaralı alandaki kategori sistemine yansıtarak neyi nereden yazacağı sorununa büyük ölçüde çözüm bulmuş olur. 8 numaralı alan, araştırmacının aynı konu üzerinde çalışan diğer araştırmacılar ile ortak çalışma imkânı sunan çalışma guruplarının yönetildiği alandır. Araştırmacı, projesine ortaklar seçebilir, ortakları ile bir literatür hazırlayabilir veya birbirlerini kontrol edebilirler. Araştırmacı, başka guruplara davetiye yolu ile davet edilerek diğer gurupta bulunan araştırmacıların oluşturmuş oldukları literatür çalışmalarını gözlemleyebilir, kendisine verilen izin ile literatüre ekleme ve çıkarma yapabilir. Zotero'nun bu özelliği danışman ve öğrenci arasında iletişimi sağlamak için de kullanılabilir¹⁰. Danışmanı, öğrencisinin literatür tarama ve elde edilen kaynakların künyelerinin kaydedilmesini diğer bir ifadeyle eser fişleme faaliyetini online bire bir takip edebilir, katkıda bulunabilir, çıkarımlar yaparak öğrencinin sağlıklı bir literatür tarama süreci geçirmesini sağlayabilir. 9 numaralı bölüm, 4 numaralı ok ile gösterilen etiket ekleme alanında künyelere eklenen etiketlerin bir grupta yer aldığı alandır. Araştırmacı bu alandaki etiketleri renklendirme yöntemini de kullanarak farklı bir sıralama meydana getirebilir. Bu bölümün amacı araştırmacının etiketleri tıklayarak daha önce belirlemiş olduğu kaynakça guruplarına hızlı bir şekilde kitaplık bölümüne getirebilmektir¹¹.

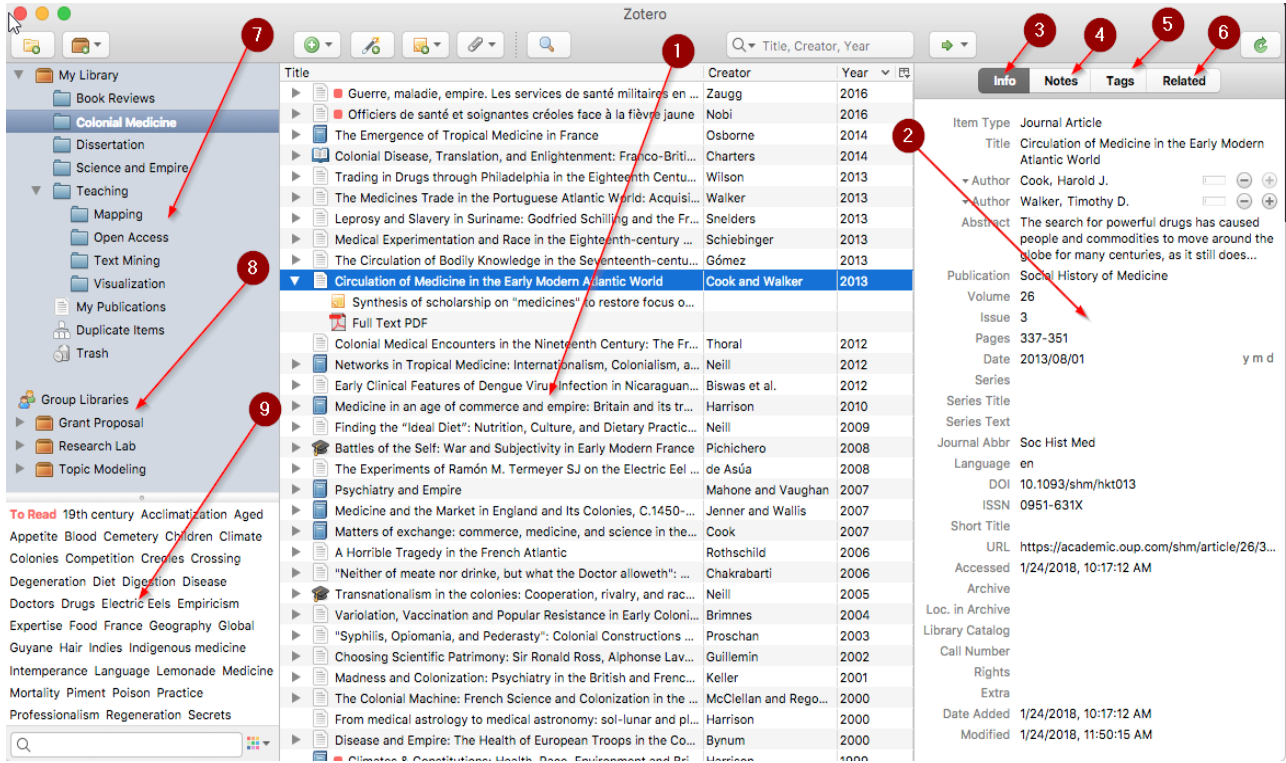
7 Glassman, *Citation Management Tools*, 52-54; Jason Puckett, *Zotero: A Guide for Librarians, Researchers, and Educators* (Assoc of Collge & Rsrch Libr, 2011), 5-9.

8 Blakesley ve Hoogeveen, *Writing*, 124.

9 Ay, *Akademik Araştırmalar için Bilişim Araçları*, 55-56.

10 Engard, *Practical Open Source Software for Libraries*, 63.

11 Engard, 62-66; Coşkun Polat ve Kasım Binici, *Zotero, Bilimsel Araştırma Sürecinde Bireysel Kaynak Yönetimi Aracı* (ÜNAK Üniversite ve Araştırma Kütüphanecileri Derneği, 2015), 27-37, <http://www.kutuphane.sakarya.edu.tr/sites/kutuphane.sakarya.edu.tr/file/zotero2015.pdf>; Jason Puckett, "GSU Library Research Guides: Zotero: About Zotero", erişim 10 Nisan 2019, // research.library.gsu.edu/c.php?g=115275&p=750658.

Resim 1 Zotero'nun arayüzünün tanıtımı

Zotero'nun Kurulumu

Zotero'nun kurulumu oldukça basittir. Zotero, hem Microsoft Windows'un Kurulu olduğu bilgisayarlarda hem de Apple bilgisayarlarda uyumlu bir şekilde çalışabilmektedir. Programın indirilmesi için programın web adresine (<https://www.zotero.org>) gidip gerekli yönlendirmeleri alarak programın bilgisayarımıza kullanımını gerçekleştirebiliriz. Aşağıdaki 2 nolu resimde Zotero web sitesinde yer alan indirme bölümünde, programın kurulum ve Chrome eklentisi için gerekli olan program indirme (download) linklerini görüyorsunuz. Resimde 1 numaralı ok ile gösterilen alanda yer alan Download linki ile programın kurulum dosyasını indiriyoruz, 2 numaralı ok ile gösterilen alanda yer alan "Chrome Connector" adlı butonu kullanarak Zotero'nun Chrome ile olan bağlantısını gerçekleştirecek olan eklentinin Chrome'a kurulmasını sağlamaktadır. Bu eklentinin görevi ise Chrome'u kullanarak internet üzerinden yapacağımız literatür taramalarında Zotero programının indirilebilir olarak tanımladığı künyeleri tüm bilgileri ile Zotero'daki kaynakçaya aktarımını tek tıkla sağlamaktır. Araştırmacı, masaüstünde Zotero programını açık vaziyete getirdikten sonra bu eklentiye rahat bir şekilde kullanacaktır¹².

Resim 2 Zotero'nun ve Chrome eklentisinin kurulum dosyaları

Zotero'nun İnternet Sayfası ile Olan Bağlantısı

Zotero'nun Chrome tarayıcısıyla uyumlu bir şekilde çalışan eklentisi, Chrome tarayıcısı kullanılarak yapılan literatür taramasında araştırmacının karşılaştığı ve kaynakçasına dahil etmek istediği kitap ve makale gibi yayınların künyelerini ve hatta yayıncısı tarafından izin verilmiş ise PDF dosyalarını tek tıkla masaüstünde açık bulunan Zotero programına tüm künye bilgisi ile ekler¹³. Online yayıncılığın gelişmesi sonucu olarak akademik dergilerin online sayısının olması, Google Books, Amazon, Kobo Books ve Barnes&Noble gibi dünya çapındaki kitap tedarikçilerin dünyanın her ülkesinde çıkan her yayını tüm künye bilgileri ile sitelerine yerleştirmeleri, Zotero'nun bu yayınları tespit edip künyelerini kullanıcıya için indirmeye müsait hale getirmesine imkan tanımaktadır¹⁴. Diğer taraftan TR Dizin, Web of Science, Jstor, Thomson Reuters gibi önemli indekslerin taramakta olduğu dergilerin bünyesinde yayımlanan ve DOI idisi alan makale türündeki eserlerin künyeleri de Zotero tarafından Chrome eklentisi sayesinde kolayca elde edilerek Zotero'nun kitaplığına alınması oldukça kolaylaşmıştır¹⁵.

Ses, görüntü, harita vb. gibi kaynakların teknolojinin gelişmesi ile ulaşılabilir olması ve önemli kaynaklar arasında anılmaya başlanması, kaynak çeşitliliğinin artmasını sağlayarak araştırmacının literatür taraması yaparken çok daha dikkatli olması gerektiğini zorunlu kılmıştır¹⁶. Farklı

13 Ovadia, *The Librarian's Guide to Academic Research in the Cloud*, 58.

14 Samac, Prenner, ve Schwetz, *Die Bachelorarbeit an Universität und Fachhochschule*, 50.

15 Ay, *Akademik Araştırmalar için Bilişim Araçları*, 70.

16 Albert Raffelt, *Theologie Studieren: Einführung ins Wissenschaftliche Arbeiten* (Basel: Verlag Herder GmbH, 2016), 153.

kaynaklar farklı künye bilgileri içerdiğinden araştırmacının da bu bilgileri kaydederken künye bilgilerinin kapsamına ve nasıl fişleneceğine dikkat etmesi gerekiyor¹⁷. Zotero bu konuda araştırmacıya yardımcı olarak literatür taramasında tespit ettiği kaynak türlerini çeşitli ikonlar ile gösterimde bulunarak araştırmacının o an açmış olduğu web sayfasında Zotero'nun tespit ettiği kaynakları, türüne göre kaynakçasına eklemesine imkan tanımaktadır¹⁸.

Resim 3'de Zotero'nun Chrome eklentisinin kurulup eklenti ikonunun yer aldığı buton, 1 numaralı ok ile gösterilmektedir.

Resim 3 Zotero'nun ve Chrome eklentisini gösteren ikon

Resim 4'de 1 numaralı okun işaret ettiği üzere Jstor indeksinde İstanbul anahtar kelimesi kullanılarak literatür taraması gerçekleştiriliyor. 2 numaralı ok, Zotero eklentisinin bir klasör ikonuna dönüştüğünü göstermektedir. Bu ikonun anlamı yapılan arama sonucunda sadece açık olan sayfada Zotero tarafından tespit edilen kaynakların araştırmacı tarafından kolay ve hızlı bir şekilde alınabilmesi için bir listenin hazırlanıp ayrı bir pencerede araştırmacıya, sayfada bulunan kaynakların tümünü veya istediğini seçme özgürlüğünün sunulacağı bir pop up penceresinin hazırlanacağıdır¹⁹. 3 numaralı ok, açılmış olan bu pencereyi işaret etmektedir. Bu listeden seçilen eserler tüm künye bilgileri ile Zotero kitaplığına tek tıkla eklene bilinir. Böylelikle araştırmacı önemli bir zaman tasarrufu sağlar. Ancak künyelerin tam olarak alındığından araştırmacının emin olması gerekmektedir. Araştırmacı, eserini yazarken kullanacağı kaynakların künyelerini kaydederken dikkatli olmalı ve kontrol etmeli. Aksi takdirde künye kayıtlarındaki eksik ve yanlış bilgiler araştırmacının eserindeki atıf ve kaynakça alanlarına doğrudan yansıtacaktır²⁰.

17 Puckett, "GSU Library Research Guides".

18 Yannick Weiler, *Schreiben Kann Ich: Eine Wissenschaftliche Arbeit in 30 Stunden* (Wien: UTB, 2017), 95-96.

19 Blakesley ve Hoogeveen, *Writing*, 122; "Zotero: A Starter Guide for History Students | History | Virginia Commonwealth University", erişim 10 Nisan 2019, <https://history.vcu.edu/undergraduate-program/resources-for-undergrads/zotero-a-starter-guide-for-history-students/>.

20 Polat ve Binici, *Zotero*, 67.

The screenshot shows the JSTOR website interface. At the top, there is a search bar with the text 'istanbul' entered. Below the search bar, there are options for 'Advanced Search', 'Browse', and 'Tools'. A 'Zotero Item Selector' dialog box is open, displaying a list of search results. The dialog box has a title bar with the Zotero logo and the text 'Zotero Item Selector'. The main content of the dialog box is a list of items with checkboxes next to them. The items include:

- A Partially Annotated Bibliography on the Genoese Presence in Galata (Istanbul) to 1682
- CHANGE AT THE INTERNATIONAL ISTANBUL MUSIC FESTIVAL
- Gated communities in Istanbul: the new walls of the city
- Perspective and Istanbul, the Capital of the Ottoman Empire
- Ship-Originated Pollution in the Istanbul Strait (Bosphorus) and Marmara Sea
- Showcasing Istanbul's Jewish Past: The Case of Mayor Synagogue
- The Melancholies of Istanbul
- VIEWING, WALKING, MAPPING ISTANBUL, CA. 1580
- Old Istanbul
- On the Uses and Meanings of Architectural Preservation in Early Republican Istanbul (1923-1950)

At the bottom of the dialog box, there are buttons for 'Select All', 'Deselect All', 'Cancel', and 'OK'. The background of the screenshot shows the JSTOR search results page with a search bar containing 'istanbul' and a 'Zotero Item Selector' dialog box overlaid on top. The dialog box is positioned over the search results, and the search results are partially obscured by the dialog box. The search results page shows a list of search results with a search bar at the top and a 'Zotero Item Selector' dialog box overlaid on top. The dialog box is positioned over the search results, and the search results are partially obscured by the dialog box. The search results page shows a list of search results with a search bar at the top and a 'Zotero Item Selector' dialog box overlaid on top. The dialog box is positioned over the search results, and the search results are partially obscured by the dialog box.

Resim 4 Zotero ile literatür tarama

Resim 5’de 1 numaralı ok ile araştırmacının Jstor indeksinde bir makaleyi tespit ettiğinde Zotero’nun Chrome eklentisinin ikonunun değiştiği gösterilmektedir²¹. 3 numaralı ok ile gösterilen bu ikon sayfada bir makalenin tespit edildiğini ve ikona tıkanıldığında 2 numaralı ok ile gösterilen makalenin tüm künyesinin araştırmacının Zotero’daki kitaplığına aktarılacağı anlamına gelmektedir. Araştırmacı, izni olduğu sürece 4 numaralı okun gösterdiği butonu kullanarak makalenin PDF dosyasını indirip künyenin yer aldığı bölüme ekleyerek hem künyeye hem de künyenin PDF dosyası ile birlikte sahip olabilir²².

21 Puckett, “GSU Library Research Guides”.

22 Glassman, *Citation Management Tools*, 47.

The screenshot shows a JSTOR search results page for the article "THE CHRONOTOPE OF ISTANBUL IN ORHAN PAMUK'S MEMOIR 'ISTANBUL'" by Sibel Erol. The page includes a search bar, navigation links, and a preview of the article. Four red arrows with numbers 1, 2, 3, and 4 point to specific elements: 1 points to the article title, 2 points to the journal cover, 3 points to the search bar, and 4 points to the "Download PDF" button.

Resim 5 Zotero ile makale künyesi kaydetme

Aşağıdaki 6 numaralı resimde eklenti ikonunun kitap ikonuna dönüştüğünü, bunun da anlamının sayfada kitap künyesinin tespit edildiği, istenildiğinde bu künyenin kitaplığa aktarımının tek tıkla gerçekleşebileceğini belirtilmektedir. Eklenti ikonunu değişimi sadece makale ve kitap ile sınırlı kalmayarak web sayfası, Youtube videosu, Blog siteleri ve künyesi internete girilmiş tezleri de kapsamaktadır²³.

The screenshot shows a Google search results page for the query "Osmanlı". The "Kitaplar" (Books) tab is selected, and a red arrow points to the search bar area.

Resim 6 Zotero ile kitap künyesi kaydetme

Zotero'nun MS Word ile Bağlantısı

Zotero'nun MS Word ile ilişkisini sağlayacak bir eklenti (Plugin) programın kurulumu ile gelerek otomatik olarak MS Word programına entegre olmaktadır. MS Word programının nerdeyse tüm bilgisayarlarda yer alan MS Office paket programlarının içinde yer almasından dolayı bilgisayar kullanıcılarının yazı yazma faaliyeti için vazgeçilmez bir araca dönüşmüştür. Araştırmacıların çok büyük bir bölümü yazma aşamasında MS Word programını tercih etmektedir. Bu tercihin farkında olan Zotero üreticileri, Zotero'nun azami ölçekte MS Word programı ile uyumlu çalışmasını sağlayacak yazılımı geliştirmiş ve MS Word'un son yıllardaki sürümlerine uyumlu hale getirmişlerdir. Günümüzde bir program olarak indirilen ve kurulan Zotero programı, internette literatür taraması yapılmasını kolaylaştıran eklentisinin dışında tüm özelliklerini otomatik olarak kurmaktadır. Araştırmacının Zotero kullanarak meydana getirdiği kaynakçanın ve bu kaynakçayı okurken aldığı notların istenildiğinde MS Word programına aktarılmasını sağlayan eklentinin en önemli amacı arzu edilen referans stilinde atıf vermek ve o stilde kaynakça oluşturmaktır²⁴.

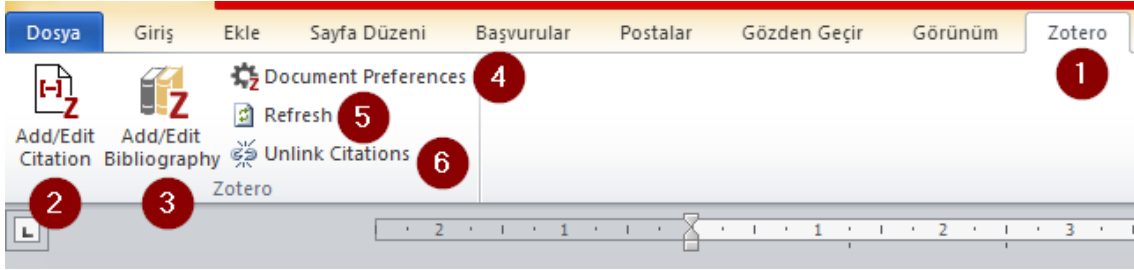
Araştırmacının akademik yazım sürecinde dikkatinin ve vaktinin önemli bir bölümünü işgal den dipnot, referans veya atıf verme ve takibatını yapma faaliyetinin yanında oluşan eserin sonunda, kaynakça hazırlama ve sıralama akademik yazımın önemli süreçlerindedir. Bu minvalde Zotero programı MS Word eklentisi sayesinde araştırmacının akademik yazım sürecinde önemli bir yükünü oluşturan bu faaliyeti üstlenerek araştırmacıya hem zaman kazandırmakta hem de araştırmacının okuma ve not alma etkinliğine daha fazla zaman ayırmasını sağlamaktadır. Aşağıda yer alan Resim 7'de Zotero'nun MS Word ile bağlantısını sağlayan eklentinin MS Word programındaki yerleşimini görüyorsunuz. Eklentinin çalışabilmesi için de bilgisayarımıza kurduğumuz ve kısa yolu genellikle masaüstünde olan Zotero programının açık olması gerekmektedir. Resmin 1 numaralı alanında eklentinin MS Word'un üst menüsüne "Zotero" başlığı ile yerleştiğini ve buradan eklentiye ulaşımı sağlayacak butonun yerini almış olduğunu görüyorsunuz. 2 numaralı alanda yer alan "Add/Edit Citation" butonu kullanılarak akademik yazımda istenilen yere referans vermek amacıyla kullanılır. Elbette öncelikle referans vereceğimiz yer tespit edilir, Fare imleci sayfada belirlenen yerde bırakıldıktan sonra "Add/Edit Citation" butonuna tıklayıp atıf, yani referans verme süreci başlatılır. "Add/Edit Citation" butonu aynı zamanda metne girilen atfın belge üzerinde seçilerek tekrardan düzenlenmesi içinde kullanılır²⁵. Demek oluyor ki eklenti ile verilen atfın tekrardan düzenlenmesi yine eklenti kullanılarak revize edilmesi gerekmektedir. Aksi takdirde Zotero'nun MS Word ile olan bağlantısı kesintiye uğrar. Resmin 3 numaralı alanında yer alan "Add/Edit Bibliography" adlı buton ise atıf ya da diğer bir ifadeyle dipnot kullanılarak hazırlanmış olan bir yazım metninin sonunda o metinde kullanılan dipnotların kullanıldıkları atıf stiline göre sıralanarak metnin istenilen bir yerinde ki genellikle çalışmanın sonunda bir liste şeklinde, sıralanmasını sağlar. "Add/Edit Bibliography" butonu kaynakçayı oluşturur ve düzenlenmesini sağlar²⁶. Şu unutulmamalıdır ki boş bir metne yani hiç bir dipnot kullanılmamış bir metne, "Add/Edit Bibliography" butonu kullanılarak kaynakça oluşturulması beklenemez. Çünkü metinde dipnot kullanılmadığı için kaynakça da meydana getirilemez. Öğrencilere verilen kaynakça ödevlerinin hazırlanmasında bu sorun özellikle dile getirilmektedir. Zotero programına bir konu ile ilgili yüklenen literatürden bir kaynakça listesi elde etme işi, programın başka özelliklerinin kullanılması ile sağlanır. Resmin 4 numaralı alanında yer alan "Document Preferences" adlı buton, metinde kullanılmak istenen atıf stilinin araştırmacı tarafından belirlenmesini sağlamak için kullanılır. Zotero programının stil deposunda önemli sayıda stil paketleri bulunmaktadır. Başta CMS, MLA ve APA olmak üzere birçok

24 Samac, Prenner, ve Schwetz, *Die Bachelorarbeit an Universität und Fachhochschule*, 139.

25 Polat ve Binici, *Zotero*, 69-73.

26 Puckett, "GSU Library Research Guides".

stilin yanında farklı bilim dallarının gerekli gördüğü stiller ve ayrıca dergi ve üniversitelerin uygun gördüğü stillere ulaşılabilir. Bir diğer önemli husus ise Zotero'nun stiller arasında geçişi oldukça kolaylaştırmış olmasıdır. Örneğin CMS stilini kullanarak bir makale kaleme aldınız ancak eseri göndermek istediğiniz dergi APA sistemini tercih etmektedir. Zorunlu olarak eserinizde kullanmış olduğunuz atıf stilini değiştirmeniz gerekecek ve bu durum size oldukça zaman kaybettirecektir. Oysaki Zotero kullanarak hazırlamış olduğunuz metnin atıf stilini 4 numaralı butonu kullanarak tek tıkla değiştirebiliyorsunuz²⁷.

Resim 7 Zotero'nun MS Word eklentisinin tanıtımı

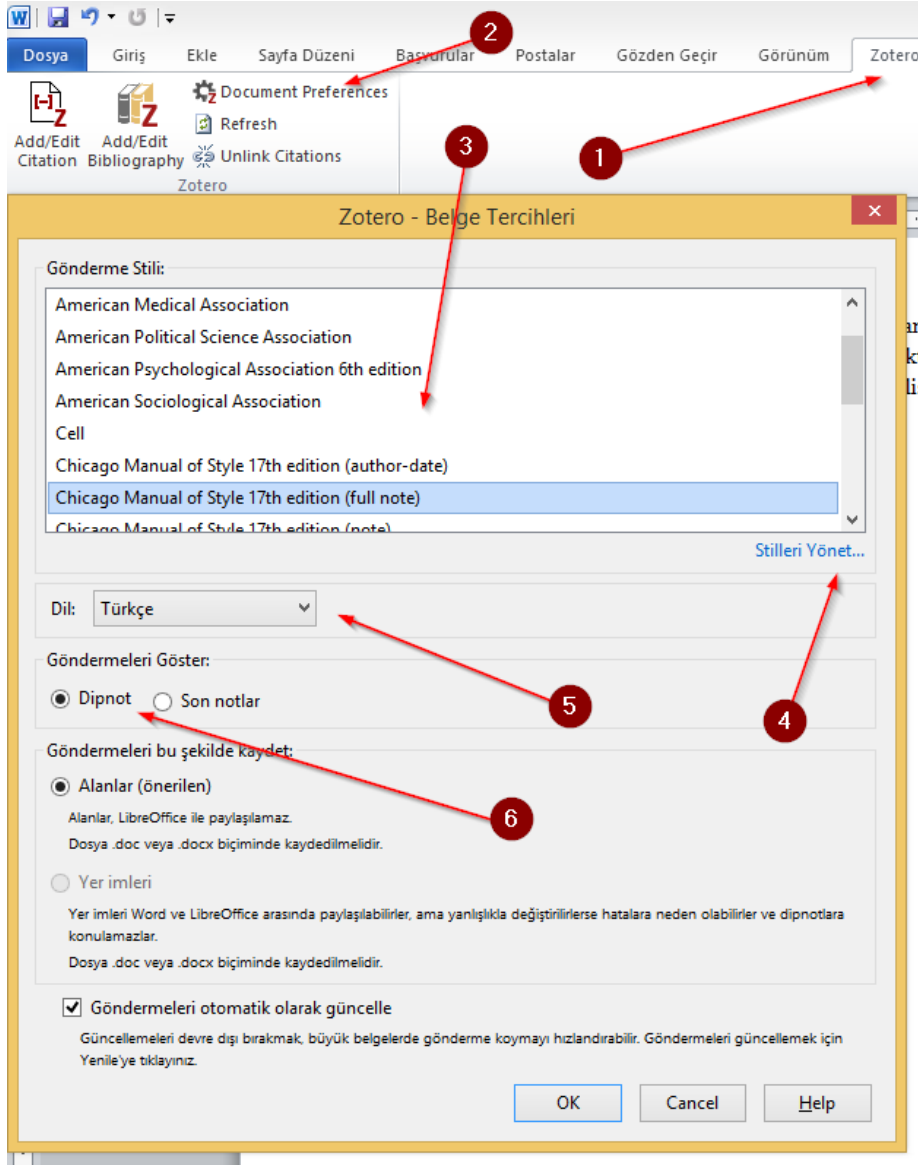
Atıf Verme ve Kaynakça Oluşturma

Zotero, akademik yazım sürecinin en önemli aşamalarından biri olan istenilen stilde atıf verme ve kaynakça oluşturma faaliyetini oldukça kolaylaştırıyor. Aynı zamanda atıfların takibini otomatik yaparak araştırmacıya önemli bir zaman yekûnu kazandırıyor²⁸. Akademik yazım hazırlığının yapıldığı MS Word dosyası açılıp Zotero eklentisi alanına gelindikten sonra atıf verme işlemi başlayabilir. 8 numaralı resimde yer alan 1 numaralı ok ile açılan Word dosyasının başvurular bölümünde yer alan Word'un kendi atıf sistemini kullanmayıp Zotero atıf sisteminin kurulduğu eklentiye açıyoruz. 2 numaralı ok bu eklentinin stil belirleme bölümü olan "Document Preferences" bölümünü tıklayarak 3 numaralı ok ile gösterilen pencereyi açıyoruz, stillerin bulunduğu alanda istediğimiz stili seçiyoruz. Hatta 4 numaralı ok ile gösterilen "Stilleri Yönet" linkine tıklayabilir stillerin yeniden tasarımını oluşturabiliriz. Ancak bu bölüm bazen karmaşık kod bilgisi gerektirdiğinden bu bölümün kullanılması daha profesyonel Zotero kullanıcıları için tavsiye edilmektedir. 5 numaralı ok ile gösterilen dil seçim alanında çalışmanın dili ne olarak belirlenmiş ise o dil tercih edilir. Çünkü dil seçimi stillerin atıflara uygulanmasında önemli rol oynar. 6 numaralı alan ise atıfların sayfa sonu veya sayfa içi dışında tüm metnin sonunda yer alabileceği seçimini araştırmacıya sunar ve bu seçimler yapıldıktan sonra Zotero, atıf vermeye ve kaynakça oluşturmaya hazırdır²⁹.

27 Weiler, *Schreiben Kann Ich: Eine Wissenschaftliche Arbeit in 30 Stunden*, 97-100.

28 Puckett, *Zotero*, 9-12.

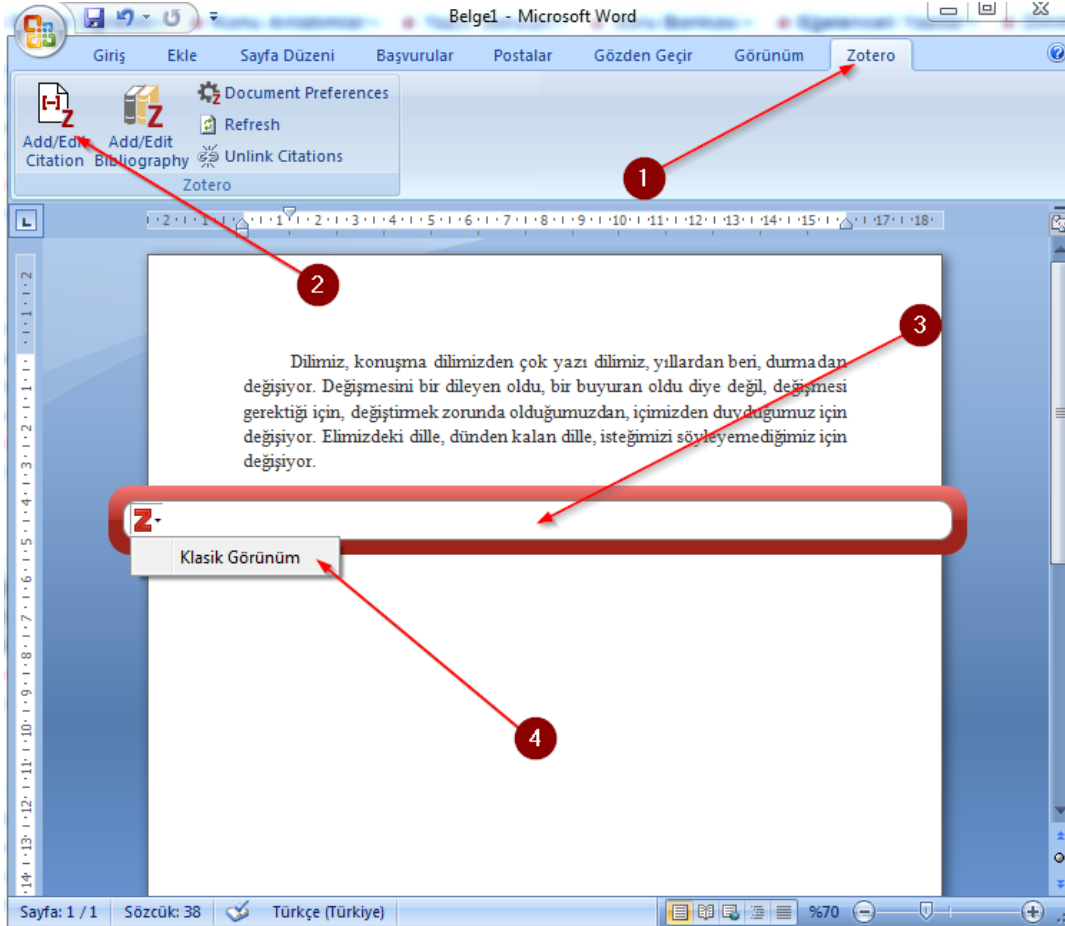
29 Ay, *Akademik Araştırmalar için Bilişim Araçları*, 66-67.

Resim 8 Atf vermeden önce Zotero programında atf stilinin kullanıcı tarafından belirlenmesi

Atf stilinin araştırmacı tarafından belirlenmesi ve onanmasından sonra Zotero'nun MS Word eklentisi herhangi bir Word dokümanında istenilen yere atf verebilir ve kaynakça oluşturabilir³⁰. Atf verebilmek için Zotero programının MS Word programı ile iletişimi sağlayabilmesi için açık konumda olması gerekir. Aşağıdaki 9 numaralı resimde MS Word dosyasında Zotero eklentisi kullanılarak atf nasıl verilir konusuna açıklık getirilmeye çalışılıyor. Resimdeki 1 numaralı ok MS Word programında Zotero eklentisi alanında olduğumuzu göstermektedir. Metnimizi hazırladıktan sonra metnimizin hangi cümlesinin sonuna atf vermek istiyorsak imleci tıklayarak orada bırakıp 2 numaralı ok ile gösterilen "Add/Edit Citation" butonuna tıklıyoruz. Tıklama gerçekleşip gerçekleşmez 3 numaralı ok ile gösterilen bir arama motoru ekranda belirerek atf vermek istediğimiz

kaynağın ismini veya yazarının ismini veya bunlardan sadece bir kısmının girilmesi ile araştırmacı tarafından istenen o kaynağa hızlı bir şekilde ulaşım sağlanacaktır³¹. Araştırmacı kaynak künyesini hatırlamazsa Zotero kitaplığına bakıp oradan istediği kaynağı seçerek hareket edebilir. Bunun için 4 numaralı okun işaret ettiği bölümde yer alan **Z** harfinin yanındaki oku tıklayarak açılacak olan “Klasik Görünüm” butonuna tıklayıp künye bilgilerinin yer aldığı pop up penceresini açmak gerekecektir.

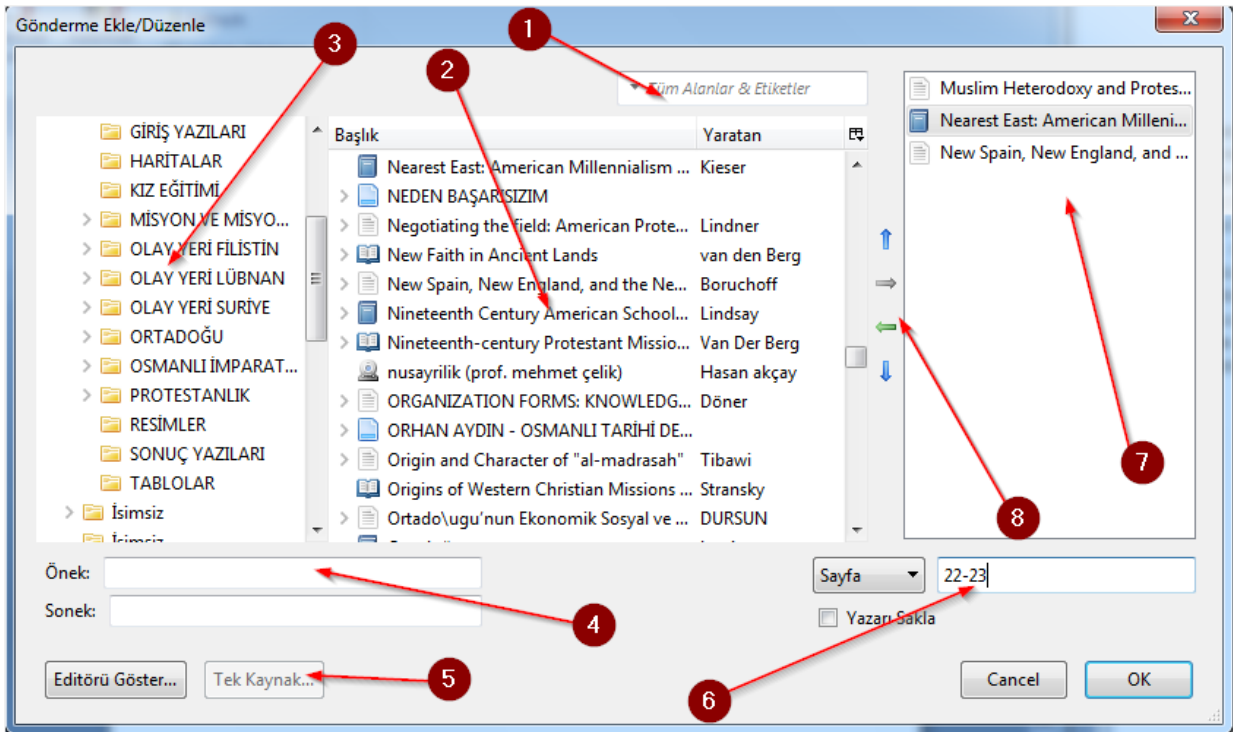

Resim 9 Zotero'nun MS Word eklentisinin kullanımı

Aşağıdaki 10 numaralı resimde Klasik Görünüm panelini görüyorsunuz. Araştırmacı açılan bu panelde 1 numaralı ok ile gösterilen arama alanında yazar adı, eser adı veya daha önce hazırlanmış oluğu etiketlerden herhangi birini bu alana yazdığı zaman 2 numaralı ok ile gösterilen alanda araştırmacının istediği eser, künye bilgileri ve ek dosyaları ile birlikte kitaplıkta yerini alacak olup kitaplıkta diğer eserlerin görünmesi de engellenecektir. Arama bölümüne yazılan kelime silindiğinde kitaplık tekrar eski haline gelecektir. Araştırmacı 2 numaralı alanda Scrolbar'ı kullanarak da atıf vermek istediği esere ulaşabilir. Araştırmacı, 3 numaralı ok ile gösterilen kategori ağacı bölümünde yer alan klasörlerdeki kaynakları da isteğe göre seçebilir. Daha önceden kategori bölümünde oluşturduğu klasörlere kaynak ekleyen araştırmacı, atıf verirken kitaplıktan yararlanmayıp kategorize ettiği eserlere yönelebilir ve atıf vereceği eseri bu klasörlerden seçebilir. 4 numaralı alanda

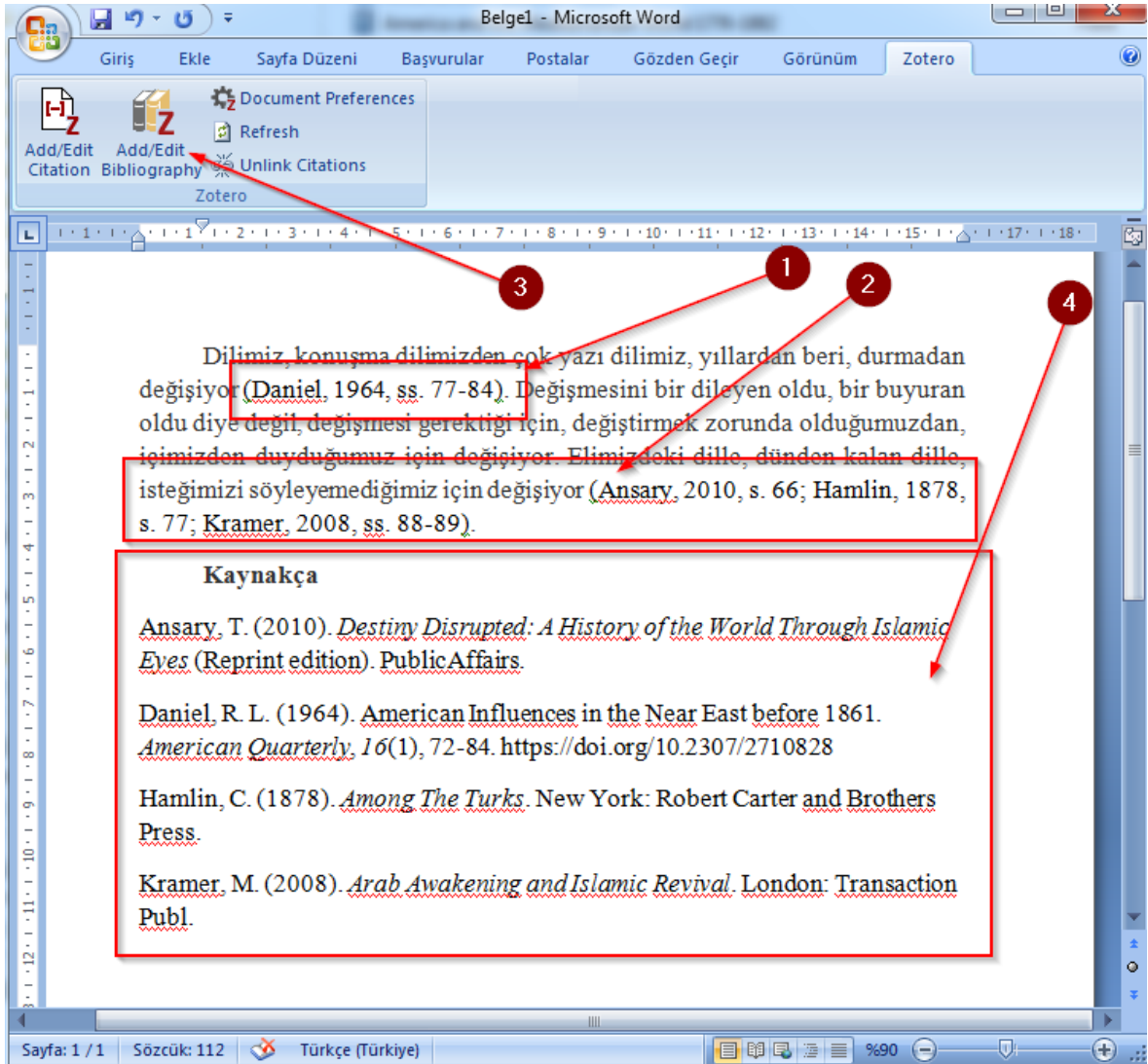
31 Puckett, “GSU Library Research Guides”.

yer alan “Önek” ve “Sonek” alanları verilen atfın önüne ve arkasına açıklayıcı bilgi eklemek istendiği zaman kullanılır. 5 numaralı okun gösterdiği alanda yer alan “Çoklu Kaynak Gösterme” ve “Tekli Kaynak Gösterme” özellikleri araştırmacının bir konuda tek bir esere atıf verebileceği gibi tek bir atıfta birden fazla kaynağı kullanabilme imkânı sunması açısından önemlidir. 7 numaralı ok ile gösterilen alanda önceden seçilen Çoklu Kaynak Gösterme” özelliğinin seçilen kaynakların neler olduğunu ve nasıl bir sıralamada olduğunu gösteren alanı görüyorsunuz. 8 numaralı ok bu alandaki kaynakların sıralanmasında kullanılan okların yer aldığı bölümü işaret etmektedir. Bu oklar sayesinde kaynakların seçimini, seçimden çıkarılmasını, üste ve alta doğru sıralamasının belirlenmesini sağlamaktadır. 6 numaralı ok ise sıralama bittikten sonra seçilen kaynakların hangi sayfa aralıklarından yararlandığını gösteren bölüm vardır. 7 numaralı alandaki kaynakların her biri için ayrı ayrı sayfa aralıkları girilir. Araştırmacı, atıf tasarımını yaptıktan sonra OK butonuna basarak seçilen kaynak veya kaynakların belirlenen atıf stili dâhilinde MS Word dosyasına yansımaları sağlanır.

Resim 10 Zotero'nun atıf verme penceresi

Resim 11’de Zotero eklentisi kullanılarak bir Word sayfasında tekli atıf, çoklu atıf ve verilen atıfların kaynakçasının aynı sayfa sonunda verildiği uygulamayı görüyorsunuz. Araştırmacı, atıfların ve kaynakçanın hazırlanmasında hiç bir yazım işlemi bulunmadı. Resimde 1 numaralı okun işaret ettiği alanda APA stilinde tek yazarlı bir atıf örneği görüyorsunuz. 2 numaralı ok ise birden fazla yazarın yer aldığı bir atıf denemesini görüyorsunuz. Atıf verme işlemi bittikten sonra kaynakçanın yer alacağı yeri belirledikten sonra 3 numaralı okun işaret ettiği “Add/Edit Bibliography” butonuna tıklayarak metinde kullanılan kaynakçanın istenilen stilde eklenmesi sağlanır. Resimdeki 4 numaralı alan metne eklenen kaynakçayı göstermektedir.

Resim 11 Zotero'nun MS Word eklentisinin kullanımına bir örnek

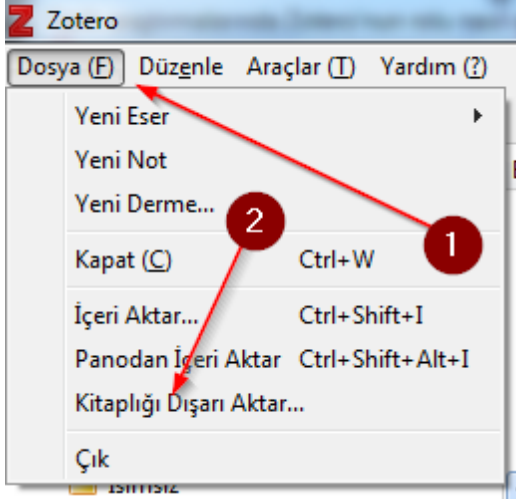
Zotero'da Verileri Yedekleme

İçe Aktar / Dışa Aktar

Araştırmacının yedekleme yapabilmesi için Zotero'nun kullanıcılarına sunduğu iki yoldan birini tercih etmesi, bilgilerini yedeklemesi açısından yeterlidir. Yedekleme yönteminden biri programa kaydedilen künyeleri ve bu künyeler ile bağlantılı olan not, pdf dosyası, etiket ve kategori ağacı kısacası araştırmacının o ana kadar program üzerinde yaptığı her türlü değişiklik Zotero kitaplığının dışa aktarımıyla mümkündür. Dışa aktarılan kitaplık başka bir bilgisayara taşınarak veya yine aynı bilgisayarda Zotero'nun tekrar kurulumu sonrasında kitaplık dosyasının içe aktarımı ile araştırmacının çalışmasına devam etmesini mümkün kılmakla beraber araştırmacıya mekân serbestliği de tanımaktadır³². Resim 12'de görüldüğü gibi Zotero'nun 1 numaralı ok ile gösterdiği alanda yer alan "Dosya" alanına gelerek oradan 2 numaralı okun işaret ettiği "Kitaplığı Dışa Aktar" sekmesini tıklayarak açılan pencerede kitaplığın kaydedileceği alanı seçip onayladıktan

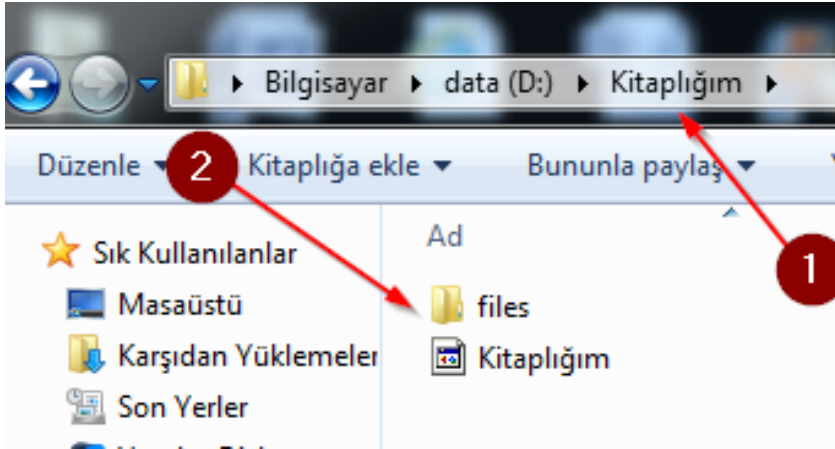
32 Raffelt, *Theologie studieren*, 155.

sonra Zotero dosyalarınız “Kitaplığım” klasörü adı altında belirtilen yerde üretilecektir. Kitaplığın tekrar Zotero’ya yüklenmesini de yine aynı menüde bulunan “İçe Aktar” sekmesini kullanarak açılan pencerede Zotero Kitaplığımın kaydedildiği alana giderek “kitaplığım” dosyasını seçip onadıktan sonra gerçekleşecektir³³.

Resim 12 Zotero Kitaplığının yedeklenmesi için “Kitaplığı” bir klasör şeklinde dışa aktarıp kullanıcının istediği yere kaydetmesini sağlayan menü

Altta 13 numaralı resimde yedeği alınan “Kitaplığım” klasörünün oluştuğunu ve içerisinde “files” ve “Kitaplığım” isimleri altında biri klasör diğer farklı bir formatta iki dosyanın oluşturulduğunu görüyoruz. İçe aktarım sürecinin başlaması içinde bu klasörün içinde bulunan “Kitaplığım” dosyasının seçilip onanması yeterlidir. Zotero, bütün bilgilerinizi yeniden yükleyecektir.

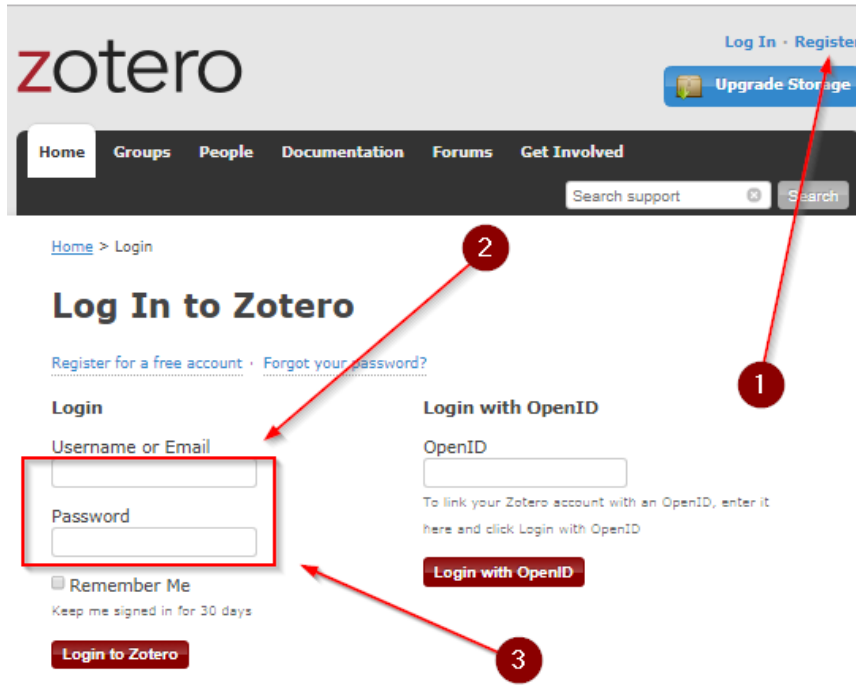

Resim 13 Zotero Kitaplığının yedeklenmesi sırasında program tarafından üretilen “Kitaplığım” klasörü

33 Polat ve Binici, *Zotero*, 39-42.; “Zotero Recent Discussions Forum”, Zotero Forums, erişim 10 Nisan 2019, <https://forums.zotero.org/discussions>.

Eşleşme Yöntemi

Zotero, her ne kadar bir masaüstü programı olarak düşünülse de program üreticisi firma, Zotero'nun interaktif kullanımını sağlamak için de Zotero kullanıcılarını programın tanıtıldığı web sitesine üye olup 300 megabaytlık bir alana sahip olma imkânı vermiştir³⁴. Zotero programı ile verilen bu alan arasında internet sayesinde bağlantı kurularak kullanıcı, tüm verilerinin bu alana da eşleşme yaparak kaydedilmesini sağlamaktadır. Böylelikle araştırmacı, yedekleme işlemine müdahil olmamaktadır³⁵. Program, eşleşme komutu aldıktan sonra belli aralıklar ile internet sayesinde araştırmacının Zotero web sitesindeki alanıyla bağlantı kurarak yedekleme işlemini gerçekleştirmektedir. 14 numaralı resimde Zotero web sitesinde bulunan kullanıcı bölümüne giriş alanını görüyorsunuz. Giriş yapmadan önce 1 numaralı ok ile gösterilen "Register" bölümünü tıklayarak siteye istenilen bilgileri girip kaydolduktan sonra yine 1 numaralı alanda gösterilen "Login" sekmesine tıklayarak şu an 14 numaralı resimde gördüğünüz alana gelerek kayıt sırasında oluşturmuş olduğunuz kullanıcı adı ve şifreyi 2 numaralı okun gösterdiği alana giriyoruz. Siteye giriş yaptıktan sonra Zotero sitesinin sizin için açmış olduğu alana yönlendirileceksiniz. 3 numaralı okun gösterdiği alana girilen Login bilgisini masaüstündeki Zotero programına girerek programın araştırmacıya ayrılan web alanıyla bağlantı kurmasını sağlayacağız³⁶.

Resim 14 Zotero web alanına giriş

Aşağıdaki 15 numaralı resimde, Zotero'nun eşleme sağlayıp yedekleme yapabilmesi için gerekli bilgilerin girileceği alanı görüyorsunuz. 1 numaralı ok ile Zotero'nun üst menüsünde bulunan "Düzenle" sekmesine tıklayarak açılan menünün sonunda bulunan "Tercihler" sekmesini tıklaya-

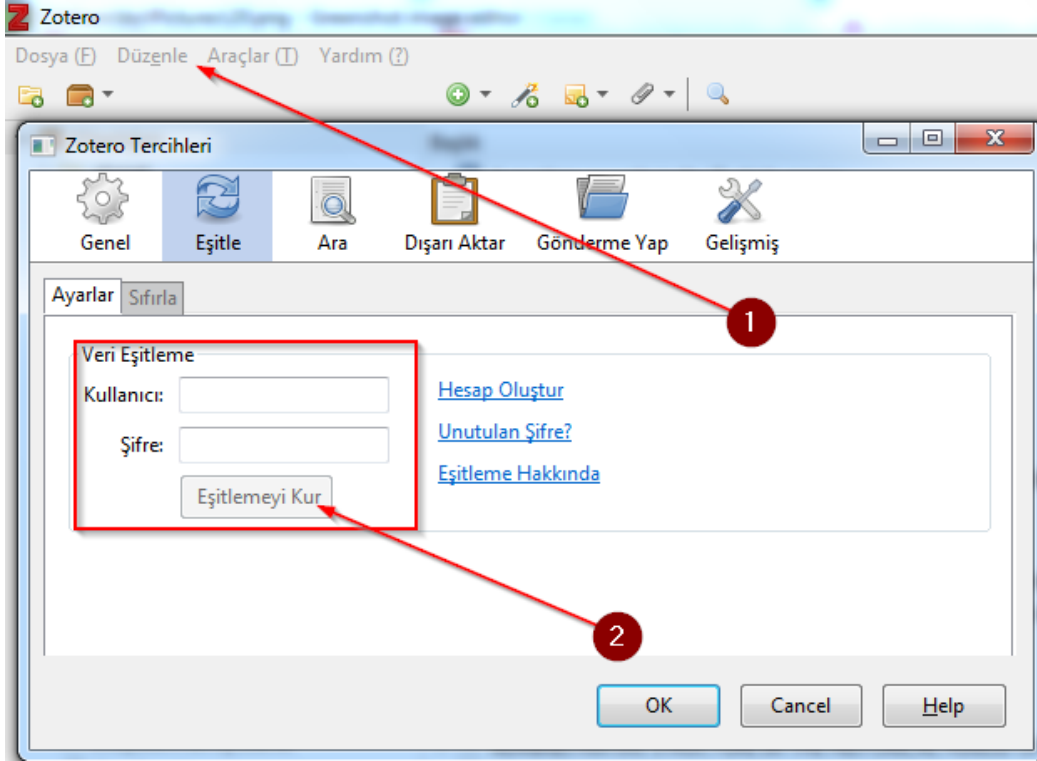
34 Ay, Akademik Araştırmalar için Bilişim Araçları, 73-74.

35 Alexander Watkins, "Zotero for Personal Image Management", *Art Documentation: Journal of the Art Libraries Society of North America* 32, sy 2 (2013): 301-13, <https://doi.org/10.1086/673519>.

36 Samac, Prenner, ve Schwetz, *Die Bachelorarbeit an Universität und Fachhochschule*, 52.

rak aşağıdaki resimde bulunan görüntüye geliyoruz. 2 numaralı ok ile gösterilen alana istenilen bilgileri girerek “Eşitlemeyi Kur” butonuna tıklayarak eşitlemeyi diğer bir ifadeyle yedeklemeyi başlatıyoruz. Bu yedekleme, programın bilgisayarda internetin aktif olarak var olmasıyla otomatik olarak başlayacak ve belli aralıklar ile devam edecektir. Araştırmacı, herhangi bir bilgisayarda çalışmak isterse Zotero programını indirip kurması ve Zotero giriş bilgilerini bu alana ekleyerek eşitlemeyi başlatması tüm bilgilerinin programa kurulmasını sağlayarak çalışmasına kaldığı yerden herhangi bir bilgisayarda devam edebilir³⁷.

Resim 15 Zotero'nun web depolama alanı ile eşleşme sağlayıp yedekleme yapabilmesi için kullanıcı bilgilerinin masaüstü programdaki alana girilmesi

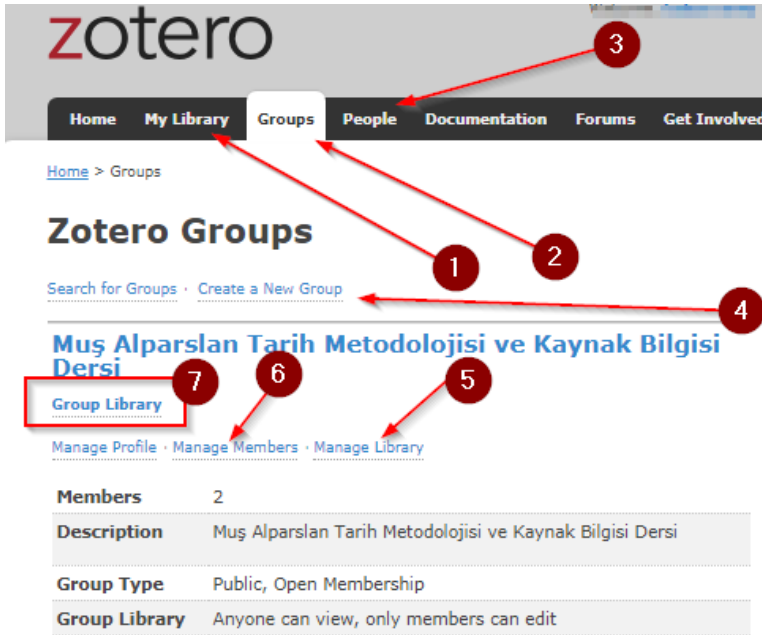
Zotero'nun Akademik İşbirliğine Katkısı

Zotero, internet sayesinde kullanıcılarına diğer araştırmacılar ile işbirliğinde olmayı, literatür künyelerini paylaşabilmeyi ve araştırmacının farklı guruplara üye olmasını sağlayarak hem onların kitaplığını gözlemlemeyi hem de kendi kitaplığını başka araştırmacılara açarak onların tavsiyelerini almasına izin vermektedir. Araştırmacılar arasında yapılan gözlem, paylaşım ve belli konular hakkında grup oluşturma veya guruplara katılma faaliyetleri bire bir Zotero'nun masaüstü uygulamasına da yansımaktadır. Böylelikle araştırmacı literatür tarama, fişleme ve organize olma süreçlerinde üyesi olduğu grubun veya işbirliğinde bulunduğu arkadaşlarının faaliyetlerini de gözlemleyebilir. Bu işlemlerin gerçekleşebilmesi için araştırmacının Zotero web sitesinde kendisine ayrılan alanın kullanımını iyi derecede bilmesi gerekmektedir³⁸.

37 Jason Puckett, "GSU Library Research Guides: Zotero: Synchronize
 Your Library", erişim 11 Nisan 2019, //research.library.gsu.edu/c.php?g=115275&p=751288.

38 Ay, *Akademik Araştırmalar için Bilişim Araçları*, 74-75.

16 numaralı resimde araştırmacının Zotero web alanına giriş yaparak karşılaştığı sayfada yer alan menüleri görmekteyiz. Sayfada 1 numaralı okun gösterdiği “My Library” bölümü araştırmacının bilgisayarında kurulu olan Zotero programında yer alan künye kayıtları, etiketler, notlar ve oluşturulan klasör hiyerarşisinin yedeklenerek yer aldığı bölümdür. Araştırmacı, masaüstü programda yaptıklarının aynısını sanal ortamda bu menüyü kullanarak da yapabilir ve yapacağı tüm değişiklikler bilgisayarındaki Zotero programına yansır. 2 numaralı ok ile gösterilen “Groups” menüsünde araştırmacı, 4 numaralı bölgedeki menüleri kullanarak yeni bir grup meydana getirebilir ya da Zotero web alanında dünya genelinde oluşturulan gruplar arasında gezinebilir ve uygun gördüğü gruplara üye olmak için izin ister. 3 numaralı ok ile gösterilen “People” menüsüne gidildiğinde Zotero’ya kayıtlı diğer kullanıcıları aramak ve bulunanlara araştırmacının tavsiye ettiği gruba veya gruplara katılma daveti göndererek diğer araştırmacılar ile iletişim kurulmasını mümkün kılmaktadır³⁹. 5 numaralı alanda yer alan “Manage Library” menüsüne tıklanıldığı zaman açılan sayfada grup kitaplığının izinler ve gizlilik ayarlarının yapıldığı bir menü gelmektedir. Bu ayarlar sayesinde araştırmacı tarafından oluşturulan grup kitaplığının görünürlüğü ve diğer araştırmacıların bu kitaplığa verilen izinler ölçüsünde müdahale edebilirliği ayarlanır. 6 numaralı alanda ise grup üyelerinin düzenlemesi yapılır. Grup üyeleri kimlerdir, kimlere davetiye gönderildi, kimler kabul etti, hangi üyeler grup kitaplığına künye ekleme veya çıkarma iznine sahiptir gibi izinlerin ayarlandığı bölümdür⁴⁰. 7 numaralı ok ile gösterilen “Group Library” grubun kitaplığına gitmek için yararlanılan menüdür. Zotero’nun web alanında meydana getireceğimiz gruplar ve bu gruplara dâhil ettiğimiz üyeler ve hatta grup kitaplığına eklenen her türlü künye bilgisi masaüstü Zotero programına da yansımaktadır.

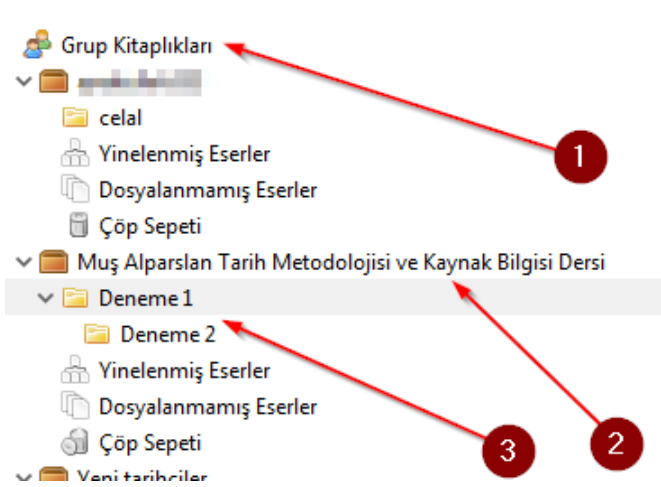

Resim 16 Zotero web alanında yer alan kullanıcı bölümündeki menüler

39 Polat ve Binici, *Zotero*, 84.

40 Aliza le Roux ve Diana Breshears, “Introducing Open Source Reference Management Software to a Rural South African Campus: Evaluating the Effectiveness of Workshops at the University of the Free State’s Qwaqwa Campus”, *Journal of Higher Education in Africa / Revue de l’enseignement supérieur en Afrique* 14, sy 2 (2016): 49-60.

17 numaralı resimde grup kitaplıklarını görüyorsunuz. Zotero'nun kendi kitaplığının yanında grup kitaplıklarını da aynı program ara yüzü içerisinde vermesi araştırmacıya oldukça faydalıdır. Çünkü kendi literatür taramasını yaparken diğer taraftan da üyesi olduğu ya da işbirliği içerisinde olduğu grupların da nasıl bir kitaplık meydana getirdiklerini de gözlemleyebilir. Bu durum araştırmacının gelişimi için oldukça önemlidir. Diğer taraftan Zotero'nun bu özelliği özellikle tez öğrencileri ile danışmanları arasında bir köprü kurabilir. Danışman, tez öğrencisinin nasıl bir literatür oluşturduğunu, kimler ile işbirliğinde olduğunu, öğrencinin yeterli ve birincil kaynaklara verilen süre zarfında ulaşıp ulaşmadığını, tez planlamasını Zotero kategori sistemine yansıtıp künyelerin yani kaynakların bu kategoriye yansıtılıp yansıtılmadığını ve öğrencinin fişleme yaparken programa girdiği bilgilerin tutarlılığını programın bu özelliğini kullanarak gözlemleyebilir. Danışmanın ve öğrencinin Zotero kullanarak işbirliğinde olmaları programın bu özelliği sayesinde mümkündür. Bu durum sadece bir öğrenci için değil birden fazla öğrenci içinde geçerlidir. Öğrencinin Zotero'da grup kitaplığı kurması ve danışmanını bu gruba dahil etmek için sistem üzerinden danışmanına davetiye göndermesi yeterlidir. Zotero'nun grup özelliği aynı zamanda tez, makale ve kitap projelerinde araştırmacının iş birliği içerisinde bulunan diğer araştırmacılar ile devamlı iletişimde kalmasını da sağlayarak grup içinde anında tavsiye ve eleştirilerin oluşmasını sağlayarak araştırmacının olumlu yönde yönlendirilmesine yardımcı olmaktadır. 17 numaralı resimde Zotero ara yüzünde bulunan grup kitaplıkları bölümü 1 numaralı ok ile gösterilmektedir. 2 numaralı ok ile oluşturulan örnek bir grup ve hemen altında 3 numaralı ok ile gösterilen alanda örnek arz etmesi için oluşturulmuş olan klasör silsilesi yer almaktadır.

Resim 17 Zotero'da gruplar ve grup kitaplığı

Sonuç

Akademik yazım ve organize olma süreçlerinde dünya çapında kullanılan Zotero programının çalışma mantığını ve araştırmacıya sunduğu yararlılıkları ortaya çıkarmak için hazırladığımız bu incelemede Zotero'nun araştırmacının akademik üretim sürecinde en önemli araçlarından biri olabileceğini gördük. Programın Chrome eklentisi sayesinde internet üzerinden literatür tarama, toplama ve toplanan literatürün künye bilgilerini otomatik kaydetme süreçlerinde oldukça başarılı olduğu, programın tarafımız tarafından gerçekleştirilen denemelerinde gözlemlenmiştir.

Zotero'ya manuel olarak da kaynak künyesi girmek programın sunduğu kullanıcı dostu basit arayüzü ile çok daha basittir. Aynı zamanda Zotero'nun internete erişiminin olduğu sırada prog-

rama sadece kitapların ISBN ve makalelerin DOI numaralarını yazıp bu numaraların ait olduğu kaynakların künye bilgilerini hızlıca kaydetmek de mümkündür. Zotero kitaplığına eklenen kaynakların kategorize edilmesi programın sunduğu klasör ağacı ile hem mümkün hem de klasörlerin hiyerarşik olarak düzenlenmesi oldukça basittir.

Zotero programının ücretsiz olması, yedeklemesinin basit olması, farklı bilgisayarlarda çalışma imkânı sunarak araştırmacıya serbestlik kazandırması, programın web sitesine kayıt olunarak elde edilen kullanıcı bilgilerinin programa girilerek programın internetteki alanıyla senkronize edilmesi ve böylece yedekleme sorununa bulut çözümü sağlanması, farklı grup ve araştırmacıların birlikte aynı projede ya da farklı projelerde çalışmasına imkân tanınması programın araştırmacıya sunduğu en önemli özelliklerdir. Diğer taraftan Zotero programının MS Word ile bağlantısını sağlayan eklenti Zotero'yu adeta farklı bir programa büründürerek araştırmacının oldukça zaman ve dikkat ayırması gereken atıf verme, kaynakça oluşturma ve ardı sıra verilen atıfların takibatı gibi faaliyetini oldukça kolaylaştırmaktadır. Ancak Zotero programının araştırmacı tarafından etkili bir şekilde kullanılması belli bir süre programın eğitimini almayı gerekli kılmaktadır.

Gelişen teknolojiden mümkün olduğu kadar yararlanma onu kullanma bilgisi ve tecrübesiyle doğru orantılıdır. Araştırmacı, Zotero programını iyi öğrenmeden deneyim sahibi olmadan projesine Zotero ile başlamamalı. Yapılacak basit bir hata projenin sonlanması veya zarar görmesine neden olabilir. Bu nedenle programı kullanma bilgisi ve deneyimi yeterli düzeyde olmalıdır. Ancak şu bir gerçektir ki araştırmacı program kullanmada başarılı fakat okuma ve not alma faaliyetlerinde başarısız veya isteksiz ise Zotero gibi programların araştırmacıya vereceği pek fazla bir şey yoktur. Bu nedenle araştırmacı akademik faaliyette asıl eylemin okuma, not alma ve yazma olduğunu unutmamalı. Zotero gibi yardımcı programların temel görevi sadece akademik yazım sürecinin kısılmasına ve araştırmacının organize olmasına yardımcı olduğunu unutmamak gerekir.

Kaynakça

Ay, Gökçe Mehmet. *Akademik Araştırmalar için Bilişim Araçları*. Eskişehir: Gökçe Mehmet AY, 2017.

Blakesley, David, ve Jeffrey L. Hoogeveen. *Writing: A Manual for the Digital Age, Brief, Spiral Bound Version*. USA: Cengage Learning, 2011.

Engard, Nicole. *Practical Open Source Software for Libraries*. Elsevier, 2010.

Glassman, Nancy R. *Citation Management Tools: A Practical Guide for Librarians*. New York: Rowman & Littlefield, 2018.

Ovadia, Steven. *The Librarian's Guide to Academic Research in the Cloud*. Elsevier, 2013.

Polat, Coşkun, ve Kasım Binici. *Zotero, Bilimsel Araştırma Sürecinde Bireysel Kaynak Yönetimi Aracı*. ÜNAK Üniversite ve Araştırma Kütüphanecileri Derneği, 2015. <http://www.kutuphane.sakarya.edu.tr/sites/kutuphane.sakarya.edu.tr/file/zotero2015.pdf>.

Puckett, Jason. "GSU Library Research Guides: Zotero: About Zotero". Erişim 10 Nisan 2019. [//research.library.gsu.edu/c.php?g=115275&p=750658](http://research.library.gsu.edu/c.php?g=115275&p=750658).

———. "GSU Library Research Guides: Zotero: Synchronize Your Library". Erişim 11 Nisan 2019. [//research.library.gsu.edu/c.php?g=115275&p=751288](http://research.library.gsu.edu/c.php?g=115275&p=751288).

———. *Zotero: A Guide for Librarians, Researchers, and Educators*. Assoc of Collge & Rsrch Libr, 2011.

Raffelt, Albert. *Theologie Studieren: Einführung ins Wissenschaftliche Arbeiten*. Basel: Verlag Herder GmbH, 2016.

Roux, Aliza le, ve Diana Breshears. "Introducing Open Source Reference Management Software to a Rural South African Campus: Evaluating the Effectiveness of Workshops at the University of the Free State's Qwaqwa Campus". *Journal of Higher Education in Africa / Revue de l'enseignement supérieur en Afrique* 14, sy 2 (2016): 49-60.

Samac, Klaus, Monika Prenner, ve Herbert Schwetz. *Die Bachelorarbeit an Universität und Fachhochschule: Ein Lehr- und Lernbuch zur Gestaltung Wissenschaftlicher Arbeiten*. Wien: UTB, 2014.

Watkins, Alexander. "Zotero for Personal Image Management". *Art Documentation: Journal of the Art Libraries Society of North America* 32, sy 2 (2013): 301-13. <https://doi.org/10.1086/673519>.

Weiler, Yannick. *Schreiben Kann Ich: Eine Wissenschaftliche Arbeit in 30 Stunden*. Wien: UTB, 2017.

"Zotero: A Starter Guide for History Students | History | Virginia Commonwealth University". Erişim 10 Nisan 2019. <https://history.vcu.edu/undergraduate-program/resources-for-undergrads/zotero-a-starter-guide-for-history-students/>.

"Zotero Recent Discussions Forum". Zotero Forums. Erişim 10 Nisan 2019. <https://forums.zotero.org/discussions>.

Yüksek Lisans Öğrencisi
Eren KORKMAZ

Adnan Menderes Üniversitesi,
Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih ABD
eren_470@hotmail.com

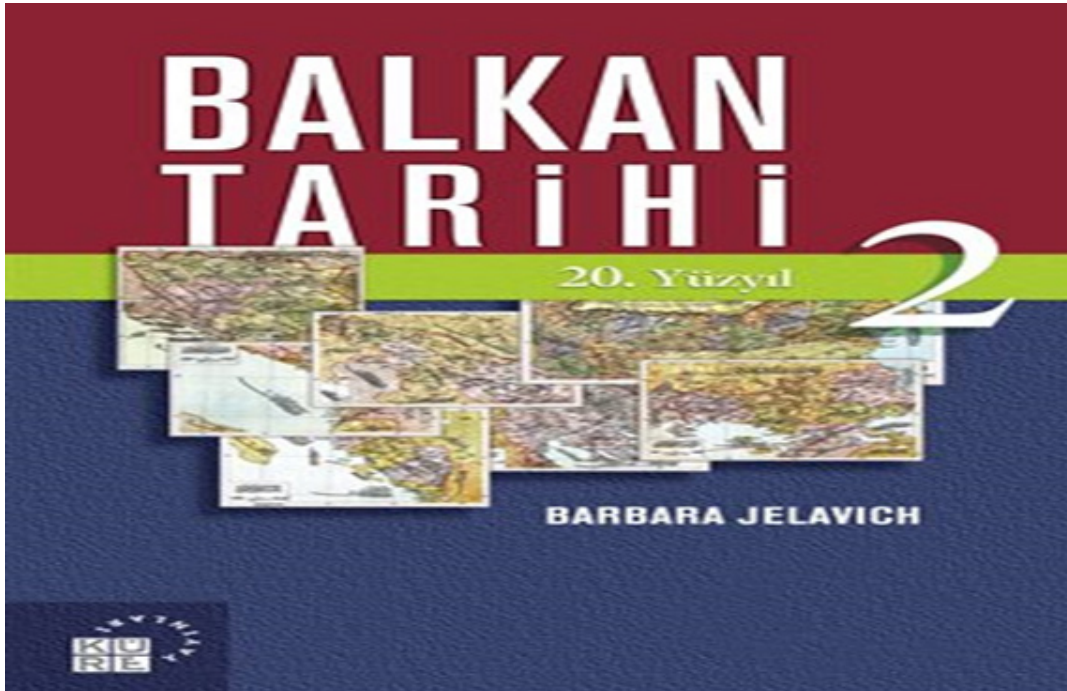
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2991-627X>

Eser Geçmişi / Article Past: 17 May 2018 / 6 Oca 2019

Kitap İncelemesi / Book Review

Balkan Tarihi (20. Yüzyıl) Cilt: 2

*Barbara JELAVICH / Tercüme: Zehra Savan, Hatice Uğur,
İstanbul, Küre Yayınları, 2013, 506 Sayfa, ISBN: 9789756614358*

Indiana Üniversitesi'nde Tarih Profesörü olan Amerikalı Barbara Jelavich, Balkan Tarihi üzerine kapsamlı bir çalışma yapmıştır. Balkan Uluslarının tarihine yoğunlaşan yazar, Rus ve Habsburg monarşilerinin diplomatik ilişkilerinin yanı sıra Osmanlı Diplomasisi üzerine çalışmıştır.

Barbara Jelavich, *Balkan Tarihi (20. Yüzyıl) Cilt:2* adlı bu çalışmasında, daha önceki çalışmasının bir devamı olarak Balkan Uluslarının son dönemini bütüncül bir çerçevede ele alarak, Osmanlı son dönemi Balkan coğrafyasında meydana gelen olayları I. Dünya Savaşı çerçevesinde ele yazar II. Dünya Savaşı sürecindeki değişken tutumları ve son dönem Balkan uluslarının geçmişini tarihi bir safhada işlemiştir. Giriş kısmı ile başlayan bu kitap iki kısım içerisinde on bölümden oluşmaktadır. Sonuç ve kaynakça kısmıyla çalışmaya son vermiştir.

ATIF: KORKMAZ Eren, Kitap İncelemesi, Barbara JELAVICH "Balkan Tarihi (20. Yüzyıl), Cilt 2", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 5/1 (Nisan-2019), s. (182-186)

CITE: KORKMAZ Eren, Book Review, Barbara JELAVICH "Balkan Tarihi (20. Yüzyıl), Cilt 2, *Journal of History and Future*, 5/1 (April- 2019), pp. (182-186)

“*Balkan Ulusal Monarşileri*” (s.13-52) adlı birinci bölümde, 19. yüzyılın sonunda gelişmeye başlayan Balkan uluslarının bağımsızlık hareketleri, Osmanlı Devleti idaresinde bulunan Balkan topraklarına karşı söz geçiremez bir hale gelmiştir. Bu ulusların bağımsızlık hareketlerinin altında yatan sebepleri yazar; zirai durum, sanayi gelişmesi ve devlet faaliyetleri içerisindeki yetersizliğine bağlamış ve alt başlıklar şeklinde açıklamıştır. Balkan ulusları içerisinde önemli gördüğümüz; Romanya, Sırbistan, Karadağ, Bulgaristan ve Yunanistan’ın 20. yüzyıl siyasi arenasında meydana gelen değişiklikleri Dünya siyaseti ve Babıâli politikaları içerisinde değerlendirmiş ve bu politikalarla ilişkilendirmiştir. Balkan uluslarının bağımsız bir yapı olarak siyasi arenada yer almasıyla birlikte meydana gelen değişikliklere değinmiş ve bu değişiklikleri şehir-kültür bazında incelemiştir. Balkan uluslarını “Doğulu” tabiri ile nitelendirmiş ve onları geri kalmış ve medeniyetsiz bir zümre içerisinde değerlendirmiştir.

“*İkili Monarşi: 1867’den 1914’e Avusturya-Macaristan*” (s. 53-81) adlı ikinci bölümde, Habsburg imparatorluğu bünyesinde Avusturya Macaristan’ın tarihi geçmişini aramış, Avusturya ve Macaristan’ın idari ve yönetici sınıfını gözler önüne serip ortak bir payda içerisinde bağ kurmuştur. Avusturya’da imparator, Macaristan’da Kral Franz Joseph denklemine bu iki paydayı bağdaştırmıştır. Bu düzlemde hareket ederek Avusturya’daki ulus sorununa cevap arama düşüncesiyle İmparator etrafındaki iç meseleleri de irdelemiştir. Milli programlar geliştirerek; sınıf, din ve ideoloji çizgilerinde bölünmelerini tarihi zemin içerisinde anlatmıştır. Slovenler, Dalmaçya ve Bukovina üçgeninde Avusturya’nın ulus sorununa cevap aramıştır. Bosna-Hersek’i ise ayrı bir konuma oturtarak, Habsburg idaresi sonrası işgal ve isyanlar ışığında bağımsızlığını nasıl bir şekilde oluşturduğunu ele almıştır. Macar Krallığını, Hırvatistan ve Erdel ilişkilerinde arayan yazar, son süreç olarak Avusturya-Macaristan’ın Ausgleich dönemi içerisindeki Balkan ulus meselesinin karmaşıklığından yakınmıştır.

“*Avrupa’da Osmanlı Hâkimiyeti’nin Sonu: Arnavutluk ve Makedonya Sorunu*” (s. 83-111) adlı üçüncü bölümde, Berlin Kongresi kararları sonrası Osmanlı’nın Balkanlar üzerindeki nüfusu göreceli olarak zayıflamıştır. Osmanlı topraklarında ortaya çıkan isyan hareketleri ve buna destek veren Avrupalı devletler çıkardıkları bu isyanlar neticesinde Osmanlı idaresi altındaki Balkan uluslarının bağımsız bir devlet olarak şekillenmesindeki önemini açıklamış ve Sultan II. Abdülhamid dönemine de geniş bir vurgu yaparak, İttihat ve Terakki idaresindeki siyasi gelişmeleri Balkanlar çerçevesinde işlemiştir. Ulusal bir hareket olarak Arnavutluk’u özel bir konumda ele alarak, ulusal uyanışın etkisi ile başta kültürel bir hareketin doğması ve Osmanlı İmparatorluğu’nun o dönem içerisinde birçok sorunla uğraşmasını fırsat olarak gören Arnavutluk’ta bir isyan patlak vermiştir. Bu isyanın Babıâli’yi ciddi manada zedelediğini savunan yazar, aynı sorunun bir benzeri olarak da Makedonya’nın isyana giden sürecini geniş bir şekilde işlemiştir. Osmanlı’nın Balkanlarda ki son dönemi olarak tanımladığımız 1912-1913 yılları arasındaki Balkan savaşlarını ittifak ve cepheler ışığında ele alarak Balkanların elden çıkışını göz önüne sermektedir. Son kısımda ise uzun yıllar Balkanlar’da söz sahibi olan Osmanlı Devleti’nin burada ki mirasına yer vererek; “Bir Balkan devleti ne kadar milliyetçi olmak isterse istesin, Osmanlı idaresinin mirası, her bireyin hayatının ayrılmaz bir parçası ve kolayca silinemeyecek bir parçasıydı (s.109)” sözleriyle Osmanlı idaresindeki Balkanların önemine vurgu yapılmıştır.

“*I. Dünya Savaşı*” (s. 113-141) adlı dördüncü bölümde, I. Dünya Savaşı ve bu sürece giden yolda Balkan devletlerinin tutum ve davranışlarını geniş bir fikri alt yapıda işleyen yazar, olaylar zinciri içerisinde I. Dünya Savaşı’nın başlangıcını uluslar bazında kayıplar ve kazanımlar haritası çizmiştir. Savaşın sona ermesiyle Dünya ve Balkan yarımadasının kaderini belirleyecek barış antlaşmalarına bağlamıştır. Balkan uluslarının yapısı etrafında Osmanlı İmparatorluğu’nun yıkılışını ve sonrasında Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulmasını geniş bir çerçeve anlatmaktadır.

Ülkenin itilaf devletleri tarafından paylaşılmasını işleyerek, Mustafa Kemal'in önderliğinde gerçekleşen Türk mücadelelerini Ankara ve İstanbul hükümeti şekilde ele alıp savaş ve antlaşmalar bağlamında anlatmaktadır.

“*Savaştan Sonraki İlk On Yıl*” (s.143-202) adlı beşinci bölümde, I. Dünya Savaşı sonucunda meydana gelen ulusal meseleleri ve ekonomik sorunları Rus Devrimi ve Balkan komünist partileri ile ilişkilendirerek anlatmıştır. Yeni ittifak sisteminde Fransa ve İtalya'yı sorunsal bir mesele olarak gören yazar, savaş sonrası ilk on yıl boyunca Balkanlarda hiçbir sorunun meydana gelmediğini dile getirmiştir. Ayrıca bu durumu Fransa ve İtalya'nın aktif bir şekilde kullandığı diplomatik kimliğine borçlu kılmıştır. Yugoslavya, Romanya, Bulgaristan, Yunanistan ve Arnavutluk gibi saydığımız Balkan milletlerini, bağımsızlık sonrası süreçleri ve I. Dünya Savaşı sonrası atmosferde siyaset-tarih ilişkisinde işlemektedir. Büyük buhran karşısında zor durumda kalan Balkan ulusları ekonomik gerileme sonucu geleneksel köylü hayatı içerisinde yerini almıştır.

“*Balkan Otoriteler Rejimleri: İkinci Dünya Savaşı'nın Çıkışı*” (s. 203-256) adlı altıncı bölümde, Sovyet ve Alman nüfusunun artmasıyla gelişen siyasi atmosferleri, Habsburg İmparatorluğu'nun yıkılmasına bağlayarak on üç küçük ülke'nin nüfusunu güçler dengesinde ele almaktadır. Sovyetler ve Alman yapısı içinde siyasi paradigmayı antlaşmalardan doğan memnuniyetsizlikler çerçevesinde işlemiştir. II. Dünya Savaşına giden sürece vurgu yaparak Balkan devletlerinin savaştan önceki yıllarda tamamen farklı bir diplomatik denge uyguladığını söylemektedir. Balkan devletlerinin uluslararası meydan okumalarına karşı durmaya yönelik politikaları çerçevesinde Yugoslavya, Romanya, Bulgaristan ve Yunanistan'ın bir otorite rejimi kurulması anlatmaktadır. Balkan devletlerinin iç gelişmelerinin bir biriyle çok benzer olduğu görülmektedir. Bu süreç içerisinde Mihverin ilerleyişi olarak Arnavutluk'un ilhakı devletler arasında bir rahatsızlık uyandırmıştır. Son kısım da ise Balkan tarafsızlığı çerçevesinde II. Dünya Savaşının başlangıcını ele alan yazar, bu savaşı neden ve sonuç ilişkisi içerisinde değerlendirmiştir. Sonuç kısmında da 1941 yılının Balkan tarihinde bir dönemin sona erişi olduğunu vurgulayarak Balkan devletlerinin iç ve dış siyasi hayatının şekillenmesindeki etmenleri işlenmektedir.

“*II. Dünya Savaşı'nda Balkan Devletleri*” (s. 259-319) adlı yedinci bölümünde, II. Dünya Savaşına giden yolda askeri bir arka planda Balkan devletlerinin tutumunu arayan yazar, Balkan milletleri olarak saydığımız Romanya, Bulgaristan, Yugoslavya, Arnavutluk ve Yunanistan'ın II. Dünya Savaşına katılma süreçleri ve bu savaş sırasındaki stratejinin nasıl oluştuğunu bir bölüm içerisinde ele almıştır. W.Churcill'in Balkanlar meydana gelen gelişmelere karşı tutumunu ve Yunanistan'ın kendi çıkarları doğrultusunda faaliyetlerini başarısızlıklar etrafında işlemektedir. Son olarak daha önce belirtildiği gibi Balkan devletlerinde komünist rejimlerin kurulması sonrasında meydana gelen değişiklikleri ayrı ayrı ele almaktadır.

“*Savaş Sonrası Acil Düzenlemeler: Yunan İç Savaşı ve Yugoslav-Sovyet*” (s. 321-358) adlı sekizinci bölümde, Avrupa' da savaş sonrası kurulan müttefik ilişkisinin bozulması, 1946-1949 tarihleri arasındaki dönemde meydana gelen gelişmelere bağlamıştır. Bunun devamı olarak da Yugoslavya'daki gelişmeleri sınırlar bağlamında Makedonya uyuşmazlığına bağlayarak bir ilişki kurmuştur. Yugoslav-Sovyet çatışmasına bakış açısını komünist blok etrafında aramıştır. Sovyetler birliği ve komünist devletler arasındaki uyuşmazlığın yalnızlığa ittiğini değinen yazar, bunun yansımaları Sovyet bloğunda arayarak süreç içinde Arnavutluk'un yön değiştirmesiyle (1941-1950) yılları arasında Balkanlardaki olayları soğuk savaş ekseninde anlatmaktadır.

“*Komünist Hükümetler, 1950-1980*” (s. 359-436) adlı dokuzuncu bölümde, 1950-1980 yılları arasındaki Balkan ulusların döneme ait ideolojileri ve iç gelişmeleri olarak Teori: Marksizm Lenizm, uygulama: Hükümet ve parti organizasyonu, ekonomik sistem, ideolojik kontroller ve

Dünya meselelerinde Sovyetler birliği ve komünist devletleri ele alan yazar, blok için ilişkileri farklı bir şekilde sunmaktaydı. Son dönem siyasi antlaşmalarında önemli bir yere sahip olan Comecon ve Varşova Paktı'na değinerek dönemselsel bir ayırım ile etkilerini ele almıştı. Bu çerçevede Romanya, Arnavutluk, Bulgaristan'ı komünist rejimlere karşı olarak nitelemiş ve her bir ulusun özeline inerek Yugoslav'ların değışikliğini vurgulamıştır. Sonuç olarak sosyalist Balkan devletlerinin iç gelişmeleri tartışılarak 1945 savaşı sonrası benzerliklerini belirterek bu devletlerin Marksist-Leninist teorisi üzerindeki şekillerinin ulusal bağlamda anlatılmaktadır.

“Yunan Seçeneği” (s. 437-473) adlı son bölümde ise Amerika'nın Balkan devletleri üzerinde ki ekonomik programlarına açıklık getirerek, 1963 yılına kadar ki Yunan Hükümetleri'nin iç savaşlar karşısındaki tutumlarını ele almış ve Yunanistan'ın Kıbrıs antlaşmazlığını tarihi bir arka planda aramıştır. Sosyal ve ekonomik değışiklik içerisinde merkezi birliğin oluşumunu iktidarlar bağlamında değerlendirmiştir. Son olarak da Kıbrıs meselesini Askeri diktatörlük çerçevesinde değerlendirerek son dönem seçimlerinin etkisiyle yönetime gelen idari yapının portresini çizmektedir.

Yazar bu çalışmasında, Balkan Uluslarının 20. yüzyıldaki panoramasını geniş bir çerçevede işlemiştir. Son dönem siyasi arenasında oluşan dengeleri, Balkanlar üzerinde değerlendirmiştir. Her birinin ayrı bir devlet olarak siyasi arenada yerini almasıyla beraber büyük güçlerin politikalarını bu uluslar üzerinde nasıl uyguladığını gözler önüne sermiştir. Daha önceki “Balkan Tarihi (18 ve 19. Yüzyıllar Cilt: 1)” adlı çalışmasının bir devamı olarak Osmanlı idaresindeki yakın dönem Balkan uluslarını geniş bir çerçevede anlatmaktadır. Bu çalışmada kullanılan materyaller görsel bir zenginlik katmış ayrıca kaynakça kısmında dönemin önemli eserlerine yer verilmiş olması bu çalışmanın orijinalliğini ispatlar niteliktedir.

ULUSLARARASI SEMPOZYUM / INTERNATIONAL SYMPOSIUM

İSLAM DÜŞÜNÇESİNDE ELEŞTİRİ KÜLTÜRÜ

ve TAHAMMÜL AHLÂKI

THE CRITICISM CULTURE AND MORALITY OF
TOLERANCE IN THE ISLAMIC THOUGHT

التراث النقدي وأخلاق التسامح في الفكر الإسلامي (الندوة الدولية)

26-27-28 NİSAN / APRIL 2019

MUŞ ALPARSLAN ÜNİVERSİTESİ
İSLAMİ İLİMLER FAKÜLTESİ

**Bildiri Özeti | Deadline of
Son Gönderim Tarihi | Abstract Submission**

25.01.2019

MUŞ ALPARSLAN ÜNİVERSİTESİ
1071 MALAZGİRT
KONGRE ve KÜLTÜR MERKEZİ
CONGRESS and CULTURE CENTER

